
U V O D N I K

*Emica Antončič***Otroci bi brali**

3

P O G O V O R

Tomaž Grom:

»Jaz sem terenski delavec.«

7

SKRAJŠAN DELOVNI ČAS

– U V O D V T E M O –*Ciril Oberstar***Stoletje neskrajšanega delovnega časa**

23

*Eva Matjaž***Delo ne deluje. Kako naprej?**

28

*Nastja Cindy Zupančič***Učinki sistemske uvedbe krajšega delovnega časa na zaposlene**

51

*Dan Juwan***Zapravljeni čas in kako ga povrniti**

37

*Maja Breznik in Jožica Čehovin Zajc***Tatovi časa**

69

P O L E M I K A

*Janez Vrečko***Odgovor Miklavžu Komelju**

87

KULTURNA DIAGNOZA

— FILMI —

Veronika Zakonjšek
Oda prijateljstvu
101

Marko Stojiljković
Xavier Dolan v odrasli dobi
109

Jernej Trebežnik
Sveži valovi
105

Marko Stojiljković
Konceptualno zgrešeno nadaljevanje franšize
113

— KNJIGE —

Matic Majcen
Med osupljivostjo in kaotičnostjo
118

Petra Samec Stefančič
Neizpolnjene sanje
127

Matic Majcen
Dve muhi na en mah
121

Robert Kuret
Senzibiliteta nove emocionalnosti
130

Petra Samec Stefančič
Jaz imam dve Bosni
125

Robert Kuret
Zgolj hipna dezorientacija
134

Veronika Šoster
Mmm, rumene breskvice!
135

— GLASBA —

Igor Bašin
Na poti proti obzorju upanja
139

Katarina Juvančič
Tam, kjer so trave prijazne
141

— RAZSTAVA —

Kaja Kraner
Srečanje s starimi znanci
144

SUMMARY

U V O D N I K

Otroci bi brali

Emica Antončič

Odkar sem v uvodniku v junijsko številko Dialogov pisala o sistemskih nepravilnostih na področju knjige, ki jih je razkrila koronakriza, se je dogajanje še razplamtelo. Vlada je odstavila direktorico Javne agencije za knjigo, nekateri mediji pa so prvič javno demonizirali Mitjo Čandra kot velikega vplivneža iz ozadja. Vse skupaj je samo nekoliko odškrnilo zastor z zakulisnega prerivanja med založniki, kakršnega omogoča obstoječi sistem.

Vrhunec dogajanja pa je bila seveda ukinitvev oziroma zamrznitev *Zakona o enotni ceni knjige*, ki jo je vlada uvrstila v 5. protikoronski zakon. V ponedeljek, 9. oktobra, dopoldne sem med elektronsko pošto dobila vabilo na nujno sejo odbora za kulturo Državnega zbora isti dan ob 17. uri, kjer naj bi obravnavali ta predlog. Seveda se je nisem mogla udeležiti, za člane odbora sem poslala kratek sežetek svojih ugotovitev o škodljivosti zakona, potem pa si ogledala posnetek oz. zapisnik seje. Pri tem sem bila kar malo šokirana, saj sem ugotovila, da so poslanci liberalne sredine in levega pola s splošnimi floskulami zagovarjali ohranitev zakona in s tem interese velikih založniško-knjigarniških sistemov, poslanka SDS pa je celo citirala moje besede iz Dialogov in še dva kolega, ki ju tako kot mene nikakor ni mogoče uvrstiti med desničarje. Izvedeli smo tudi, da se je Ministrstvo za kulturo za ukinitvev odločilo na podlagi prošnje skupine majhnih založnikov. Kdo so to bili, nismo izvedeli. Sama lahko javno izjavim, da me med njimi ni bilo, čeprav sem zakonu nasprotovala že, odkar je bil v fazi predloga, in vse svoje argumente zmeraj javno objavila. V šestih letih nisem dosegla ničesar, kajti pri nas transparenten način očitno ne deluje, delujejo pa posamezne zakulisne interesne povezave in to celo ne glede na pripadnost levemu ali desnemu ideološkemu polu. Poslanci pa – glavno, da so eni za, drugi pa avtoma-

tično proti. No, zdaj bomo očitno imeli možnost dve leti, kolikor bo zakon zamrznjen, opazovati, kaj se bo dogajalo na našem knjižnem trgu.

Kot založnico me zmeraj zanima samo, ali so knjige, ki jih izdam, kvalitetne in hkrati dostopne ljudem, bralcem oziroma kupcem, ker jih ne izdajam prvenstveno zaradi avtorjev. To zadnje počnejo ljubitelji, ki te knjige po izidu podarjajo avtorjevim sorodnikom in prijateljem. Kot profesionalko me seveda tudi zanima, ali lahko po dostopni ceni prodam toliko knjig, da lahko od tega preživim, in pri subvencioniranih knjigah s prodajo pokrijem delež lastnega vložka vanje.

Pri tem me poleg Zakona o enotni ceni knjige (do nedavnega) ovirajo tudi številne nedoslednosti v sistemu, ki določa institucionalni del trga, to je tistega, ki se napaja iz javnih sredstev in v obliki knjižnic omogoča dostop do knjig tistim, ki knjig ne morejo ali nočejo kupiti, si jih pa izposojajo.

Na začetku prejšnjega šolskega leta, še pred koronakrizo seveda, sem na založbin naslov dobila elektronsko pismo, naslovljeno z »*Otroci bi brali*«. Poslala mi ga je mama, članica sveta staršev ene izmed podravske osnovnih šol, in me v njem prosila, da založba njihovi šolski knjižnici podari knjige, češ da jim »na šoli primanjkuje knjig, ki bi jih otroci od 1. do 9. razreda lahko prebirali v šolski knjižnici ali si jih izposodili na dom«. Najprej sem se razjezila. Sita sem tega, da me iz javnih institucij, ki bi morale imeti na razpolago javna sredstva za svoje delovanje (tudi za knjige v knjižnicah), prosijo za donacije. Ali prosijo tudi lokalnega mesarja za meso za šolska kosila? Po lokalnega peka za kruh in kmete za krompir? Ne, seveda ne, saj dobivajo denar za šolsko prehrano in ker mesarji, peki in kmetje pač morajo živeti od svojega dela. Samo založniki smo očitno tisti, ki bi morali živeti od zraka. Od kod v Sloveniji ta miselnost, da morajo biti knjige zastonj, založniki pa dobrodelni ljubitelji?

Potem pa sem pomislila, da ta mama misli dobro, a očitno ne pozna sistema. Napotila sem jo na ravnateljico šole, ki odloča o porabi denarja za materialne stroške in ga očitno ne namenja za nakupe knjig. Svetovala sem ji tudi, naj se svet staršev obrne na kakšno uspešno podjetje po denarno donacijo, v založbi pa jim bomo stopili naproti s popustom. Na koncu sem ji posredovala povezavo do zapisnika sestanka Sekcije šolskih knjižničarjev pri SVIZ-u, ki ga je ta imela 19. januarja 2018 na Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport s takratno ministrico (katero v dolgi vrsti ministrov že?) Majo Makovec Brenčič. Med temami, ki jih je sekcija želela odpreti na sestanku, je bila poleg sindikalnih problemov šolskih knjižničarjev pod točko 3 tudi »Nabava gradiva v šolskih knjižnicah«. Izhodiščna ugotovitev je bila, da se gradivo za šolske knjižnice nabavlja iz sredstev za materialne stroške. Po domače povedano: iz istega kupčka kot toaletni papir. In potem je odvisno od konkretnega ravnateljice, koliko posluha ima za knjige in kako finančno vodi šolo. V zapisniku pod to točko nato piše:

Šolskim knjižnicam naj se dodeli (ministrstvo) za šole in (občine) za vrtce namenska sredstva za nabavo gradiva. Tudi knjižničarji naj imajo dostop do vpogleda v sredstva za nabavo gradiva.

Ministrica je poudarila, da je vprašanje kakovosti knjižničnega fonda bistvenega pomena kot tudi redna skrb za njegovo bogatenje. Čopičeva (Vesna Čopič, zaposlena na MŠZŠ – op. av.) je ob tem poudarila, da gre za vprašanje, ki ga bo potrebno urediti tako v Pravilniku o pogojih za delovanje šolskih knjižnic kot tudi v strategiji njihovega razvoja. Oba temeljna dokumenta bosta nastajala v letu 2018, ministrica pa je izrazila interes za sodelovanje ZBDS (Zveza bibliotekarskih društev Slovenije – op. av.) pri urejanju tega vprašanja kot tudi za sodelovanje pri nastajanju obeh dokumentov. Dogovorjeno je bilo, da sporoči ZBDS imeni svojih predstavnikov v obeh načrtovanih delovnih skupinah ministrstva naknadno.

Nadaljnjih zapisnikov, ki bi kazali, da se je na tem področju kaj premaknilo, na SVIZ-ovi spletni strani ni.

Od leta 2003 imamo v tej državi veljavni *Pravilnik o pogojih za izvajanje knjižnične dejavnosti kot javne službe*, ki med drugim določa, da se šolsko »knjižnično zbirko dopolnjuje z najmanj 1 knjigo na učenca, 5 knjigami na strokovnega delavca šole in posodablja z vsaj 1 naslovom serijskih publikacij letno«. Anketa Bralne značke Slovenije je pred nekaj leti pokazala, da tega standarda ne izpolnjuje niti polovica šol. Pa tako neuresničevanje ne velja samo za vrtnice, osnovne in srednje šole (od slednjih po mojih opažanjih sistematično kupuje knjige samo še peščica elitnih gimnazij), ampak tudi za fakultete. Kot primer naj zapišem, da knjižnica pri Fakulteti za družbene vede, od koder prihaja trenutna ministrica za šolstvo, znanost in šport, kupi samo po en (!) izvod družboslovnih knjig v slovenskem jeziku, in to samo tistih, ki jih kakšen njihov profesor predpiše kot študijsko gradivo. Se pravi, da sploh nima vseh slovenskih družboslovnih izdaj, čeprav se visokoleteče imenuje Osrednja družboslovna knjižnica. Po zgoraj omenjenem pravilniku bi morala imeti vsaj dva izvoda predpisanega gradiva. Pa komu mar, če se ta pravilnik uresničuje ali ne!? Knjižničarji, učitelji in ravnatelji so javni uslužbenci in njihove plače niso odvisne od števila knjig v knjižnicah. Ministri prihajajo in odhajajo. Založnike, ki trmasto vztrajajo pri hiperprodukciji, pa bo tako pobralo, in prav jim je.

Kaj pa otroci, ki so stranska škoda v tej situaciji? »Otroci bi brali,« je napisala mama. A številnim kvalitetne knjige v šolskih knjižnicah niso več dostopne, predvsem ne novejše. Odvisno od šole, razlike se poglobljajo tudi med njimi. Koronakriza je pokazala, da vsi otroci doma nimajo računalnikov. A obstajajo še starejše težave, ki jih nihče ni rešil. Vsi starši ne morejo ali nočejo otrokom kupovati knjig. In tem ostane samo šolska knjižnica.

Pred nekaj leti sem Karitasu podarila nekaj sto izvodov naših knjig za otroke. Podarili so jih revnim otrokom za Miklavža. Podarila sem jih Karitasu, čeprav nisem pripadnica Rimskokatoliške cerkve, a verjamem, da so tam ljudje, ki delajo dobro. Ne bom jih pa podarjala tja, kjer je ena mojih osnovnih tržnih niš za preživetje in kjer bi nabava in financiranje po vseh državnih pravilih morala delovati. Pa ne delujeta, medtem ko na primer milijone mečemo v oborožitev, ki je slovenska vojska sploh ne potrebuje. Ne deluje, ker tistim, ki bi morali skrbeti za delovanje sistema v javno dobro, zanj preprosto ni mar. In zato nam družba razpada.

• Foto: Splohov arhiv

P O G O V O R

Tomaž Grom:

»Jaz sem terenski delavec.«

Pogovarjal se je Igor Bašin

Zadnja leta na domači glasbeni sceni gomazi in brsti improvizacijsko-eksperimentalno glasbeno polje, med osrednje akterje katerega sodi *Tomaž Grom*. Kontrabasist, improvizator, elektrofonik, skladatelj, nenazadnje ustanovitelj in umetniški vodja *zavoda Sploh*. S svojim delom in postavo vplivno in tvorno soblikuje razgibano in tudi čez meje domovine prebojno dogajanje. Ob številnih sodelovanjih doma in po svetu, projektih in skupinah, zvočnih instalacijah in performansih tvori Gromov bogat opus še glasba za gledališče, plesne in lutkovne predstave ter filme. S svojim ustvarjanjem in delovanjem se izmika konvencionalnim pristopom. Njegovo večplastno in meddisciplinarno ustvarjanje odlikuje hiperaktiven in angažiran zanos. Dobršen del idej realizira v koncertnih ciklih, različnih pobudah in povezovanjih umetniških panog ter spodbujanju razvoja skupnosti. Ne nastopa zgolj kot ustvarjalec in avtor, ampak tudi kot producent, organizator, idejni pobudnik, motivator, pedagog. Nemir in zvedavost ga ženeta k novim preizkušnjam, k iskanju in odkrivanju drugačnih ustvarjalnih poti in zmožnosti, vse skupaj pa ta neukročeni idealist nenehno osmišlja s pomočjo (samo)refleksije in (samo)izpraševanja, čemur se ne izogne niti v pogovoru. Ko sva se za ta intervju srečala v Tivoliju, je bil za njim teden kar treh premier: *Lepa kot slike* Simone Semenič, *Med dvema ognjema* Nataše Živković in *Odvečni*, ki jo je plesna skupina *En-Knap* v strahu pred drugim valom razglasitve epidemije in ponovnim zaprtjem kulturnih institucij in gledališč izvedla mesec pred načrtovano premiero.

Kar nekaj časa sva se lovila in usklajevala najino srečanje. Še tik pred uvedbo rdečih regij in policijske ure si bil polno zaposlen. Kako doživljaš dogajanje na kulturni in glasbeni sceni v zadnjega pol leta, ko se je svet opazno spremenil?

Nastopam v dveh vlogah. Včasih govorim kot producent, kot umetniški vodja *zavoda Sploh*, včasih kot glasbenik, umetnik, zato bom malce posplošil. Tisti, ki smo bili uspešni na javnih razpisih, kamor sodi tudi naš zavod, smo kljub situaciji morali izpeljati svoje programe. V času zaprtja ("lockdowna") ga zaradi ukrepov in omejitev nismo uspeli. Izpeljali smo ga v poletnem času. Zaradi težavnosti potovanj in nenehnih ter netransparentnih sprememb protikoronskih omejitev smo bili primorani mednarodne vsebine nadomestiti z lokalnimi. Odpadel nam je mednarodni festival *Neposlušno*. Glasbeniki iz tujine so na podlagi naših vabil od svojih držav dobili poplačilo odškodnine. Ker z njimi nismo imeli več skrbi, smo mednarodne vsebine nadomestili z lokalnimi. Pričakovali smo, da se bodo COVID ukrepi jeseni ponovili, zato smo program zgostili in z njim pohiteli. Zavod Sploh je tako svoj program skoraj v celoti že zaključil konec oktobra.

Kot glasbenik sem bil povabljen na vrsto koncertov v Avstrijo, Italijo in na Hrvaško. Bil sem polno zaseden. Ampak ponavljam, govorim izključno o javno financirani sceni, vsi ostali, ki niso financirani z javnimi sredstvi, imajo čisto drugo zgodbo. Vse se jim je ustavilo že marca in še naprej stoji. V primerjavi z njimi smo vsekakor privilegirani.

Smo pa glasbeniki sedaj bolj željni muziciranja, smo bolj zbrani, bolj cenimo lastno delo, smo bolj povezani, se podpiramo, iščemo načine in prostore za muziciranje.

Na koncertih, ki so se zgodili čez poletje, se je pokazalo, da so bili ljudje po ustavitvi javnega življenja željni dogodkov, predvsem pa druženja in družabnih stikov. Si opazil tudi kakšne druge pozitivne plati koronakrize?

Opazil sem, da smo vsi pogrešali prireditve. Najbolj zaradi druženja, ki se je pa dobro poklopilo s samimi vsebinami. Čeprav je včasih prišlo morda manj ljudi, kot bi sicer, so bili ti osredotočeni in naklonjeni.

Zavod Sploh so povabili, da pripravi del programa za odprti oder na ploščadi pred *Muzejem sodobne umetnosti Metelkova*. Omenjeni oder je prinesel novo, predvsem mlado publiko. Nekaj zelo podobnega se je zgodilo z odrom pred *Glejem*. Prišla je publika, ki običajno ne prihaja na naše koncerte, ponovno mlada.

Zdi se mi, da so danes ljudje bolj vezani na prostore, kot da sama vsebina ni tako pomembna. Danes dobiš stand up komedijo, jutri pa na istem mestu im-

promuziko. Vsebine se ne povezujejo več s prostorom, kot je bilo v devetdesetih, ko se je točno vedelo, kje lahko pričakuješ določene vsebine. Izjema je verjetno le Metelkova.

Iz lastnih izkušenj lahko povem, da so poslušalci praviloma pozitivno preseñeni, ko pridejo v stik z eksperimentalnimi, raziskujočimi vsebinami, ki jih sicer ne spremljajo in jih ne poznajo. Na primer, če igram v domu za ostarele v Rakičanu, vidim dober odziv. Tudi mladi so zelo dojemljivi, če le imajo priložnost oziroma če po nekem naključju pridejo v stik s takšnimi vsebinami. Problem je bolj v tem, da se sami enostavno ne odpravijo na tovrstne koncerte. Vsebine ostajajo praviloma nerazumljene, če jih spremljamo od daleč.

• Foto: Marcandrea

Predsodki se odražajo v odnosu do vsebin. Sam ustvarjaš v prostoru robnih glasb, ki niso popularne in komercialne, zato so ti nastopi pomembni za predstavitev širši, novi publiki. Sodiš med pobudnike spletnega e-časopisa na križiščih improvizirane glasbe *Centralala.si*, s katerim skušate povezati širok spekter ustvarjalk in ustvarjalcev eksperimentalnih in improviziranih glasb pri nas. Je šlo za reakcijo na obstoječo medijsko krajino pri nas, ki ni pretirano prepustna za takšno glasbo?

Da, med drugim. Moja osnovna ideja je bila, da bi se producenti, glasbeniki in glasbenice, ustvarjalci in ustvarjalke z eksperimentalno-improvizacijskega glasbenega polja povezali in s tem postali bolj prepoznavni. S pomočjo *Centralala* bi sooblikovali javno mnenje. Zelo me moti, da je predvsem politika uspela pokvariti javno mnenje o kulturi in umetnosti nasploh. Najbrž smo sicer deloma krivi tudi sami ustvarjalci. Premalo razmišljamo o odnosu umetnik – umetniško delo – javno mnenje in znanje. Osnovni namen *Centralala* je bilo povezano delovanje in raziskava v omenjeni smeri.

K sodelovanju in povezovanju so bili javno pozvani vsi podobni organizatorji, nekateri tudi osebno. Dobivali smo se na sestankih, se pogovarjali o možnih vsebinah, iz česar je nastala spletna stran. *Zavod Sploh* projekt minimalno honorira, drugi ga financirajo z delom, npr. *László Juhász* je prek *KUD Mreža* tehnično postavil stran, nekateri pišejo o sceni, vnašajo vsebine na spletno stran, prevajajo, lektorirajo besedila, pripravljajo zvočne posnetke, pridobivajo fotografije, se odločajo o vsebinah, si nove vsebine izmišljajo ... Objavljene vsebine niso plačane, razen kritik, ki izidejo manj kot enkrat mesečno. Obenem smo organizirali tudi par koncertnih prireditev, javnih pogovorov, predavanj, predstavitev nekaterih posameznikov in organizacij, ki pomembno sooblikujejo sceno. Nekateri smo zagnano delali in se nam je zdelo vse skupaj smiselno, drugi so bili sicer ves čas zraven in zadevo podpirali, vendar kljub obljubam niso skoraj ničesar konkretnega naredili. In v takšnih situacijah se kar izgubim. Začnem se spraševati, ali je prav, da to počnemo. Takšno skupino je težko motivirati, da ne govorim o komentarjih s scene, da Grom dela to zase. Odziv in razumevanje ideje je bilo deloma napačno in vse skupaj se je malo skisalo.

Zdaj, ko *Centralala* deluje že nekaj časa, sem rahlo razočaran nad odzivom in deloma tudi nad samo idejo. Sprašujem se, če je bilo vse skupaj smiselno, če ni bilo celo rahlo kontraproduktivno. Samoizpraševanje in razmislek lahko tudi ubijata ustvarjalnost in odvrčata inventivne ljudi. Drugi pomislek izvira iz tega, da se pobuda za združevanje in povezovanje pogosto narobe razume. Prevečkrat sem razumljen kot nekdo, ki dela nekaj zase, očita se mi, da vse skupaj hočem spraviti pod svojo streho. Nikoli nisem imel takšnih namenov, a žal takšni odzivi prihajajo z raznih koncev in mi jemljejo energijo za

nadaljne delo. Povlekel bi vzporednico s portalom o sodobnih scenskih umetnostih *Neodvisni.art*, kjer je prišlo do podobnega problema. Scena je iniciatorja *Bojana Jablanovca* dojemala kot nekoga, ki si vse prilašča, da deluje v prvi vrsti zase, čeprav je po mojem ravno obratno. Res ne vem, kako izpeljati tovrstne pobude, da ne bi bile tako napačno razumljene.

Omenil bi še en problem, to je omejitev oziroma zamejitev samih vsebin. Kaj spada pod improvizirane, eksperimentalne, raziskujoče glasbe in kaj ne. Te meje so precej težko določljive in problematične, saj se nekateri čutijo izključene.

Ko gledam tvoj opus, projekte, cikle in sodelovanja ter celotno tvoje početje in ustvarjanje, se mi ves čas zdi, da se ravnaš po intuiciji, da te ženejo vprašanja, zakaj to počnem/o, zakaj sem/smo se tega lotil/i, zakaj glasbenik igra prav določen instrument, zakaj občinstvo prihaja na koncert ...

Intuicija v kombinaciji z osnovnimi vprašanji se mi zdi ključna. (smeh)

Iščeš jih v praksi, na terenu, v življenju in ustvarjanju.

Ni mi čisto jasno, zakaj tako delujem. Verjetno zato, ker sem se zelo pozno začel ukvarjati z glasbo. Nisem šel skozi tipičen sistem šolanja glasbenika in v vitalnih letih nisem šel skozi tehnični dril. Nihče mi ni začrtal tipične glasbenikove poti. Pred tem sem bil športnik, rokometas. Ko sem slišal in videl bend sošolca Andraža Poliča *Šemidej*, mi je bil tako všeč, da sem se vpisal v glasbeno šolo. Šlo je za precejšnje naključje. Imel pa sem neizmerno podporo, tako pri ožji in širši družini kot pri prijateljih. Sicer se jim je zdelo malce ne navadno, a so me vsi podpirali: "Da, da, počni to!", kar je povsem drugače od ozke, rigidne in stroge šolske poti, kjer te učijo, kaj smeš, in predvsem, česa ne smeš. Tudi na konzervatoriju v Linzu sem imel srečo s profesorji, ki so spodbujali individualnost, in hitro sem začel razmišljati o avtorskih načinih ustvarjanja. Bi pa poudaril, da mi je manjkalo tehničnega znanja. Na Norveškem sem srečal glasbenike svojih let, ki so bili po tehničnem znanju svetlobna leta pred mano. Sam sem se zelo mučil, ogromno vadil, vendar sem bil v zaostanku, a v vzpodbudnem okolju, tako da sem lahko realiziral svoje želje in zamisli. Pravzaprav sem bil kot "*bubreg u loju*" (smeh), res!

Dal bom kontraprimer, *Zlatko Kaučič*. Sicer gre za drugo generacijo in za druge čase, vendar njemu doma niso pustili igrati bobnov, od njega so pričakovali nekaj povsem drugega. Ko je imel "poln kufer", je odšel od doma. Mo-

raš imeti kar "precej jajc", da se še kot mulc, z nago ritjo odpraviš na cesto in da se znajdeš brez podpore družine. To je trda šola. On je grizel asfalt, kar se mu tudi pozna. Pozna se mu tudi, da je Bric. Zna biti trd in zelo direkten. On seka. Zabliska se in te prizadene, čeprav mu je že čez pet sekund žal. Lahko pa se neizmerno razdaja, je velikodušen in topel. Rad ga navajam kot poseben primer v našem prostoru, kjer je več takšnih, kot sem jaz, se pravi, umetnikov, ki smo "bubregi u loju".

Vse to govorim, ker je zame morda celo bolj pomembno kot sama muzika. Zdi se mi nerazdružljivo povezano, sploh v kreativni glasbi. Zanimiv je posameznik, ki razvija in išče, ki uporno brusi jezik, čeprav na prvi pogled ni povsem razumljiv, se skozi dolgotrajni proces izkristalizira v mozaik avtorske govornice. Ko se sestavijo razmislek, intuicija, želja in potreba, se sestavi slika človeka.

Med Zlatkom Kaučičem in tabo lahko povlečem vzporednico. S Kombotom je povzročil reakcijo, da Nova Gorica nikoli ni imela toliko bendov, kot jih ima danes. Podoben učinek so imele delavnice *Raziskava, refleksija v Španskih boricih*, ki so prav tako spodbudile improvizacijsko sceno v Ljubljani in širše.

Osnovna ideja delavnice *Raziskava, refleksija* je, da pridemo na isto mesto in se spoznamo. Ne gre za zelo premišljeno zadevo, nastala je precej intuitivno. V Londonu sem se udeležil delavnice pod vodstvom *Eddieja Prevosta*, po kateri se naša tudi deloma zgleduje. Nihče nikogar ne uči, oziroma, nihče ni v vlogi učitelja. Jaz samo organiziram in obveščam ljudi, da se določen dan ob določeni uri dobimo na določenem mestu, kjer muziciramo. Pride lahko kdorkoli, naj si bo profesionalni glasbenik ali nekdo, ki prvič prime inštrument. Tam se srečamo in delimo izkušnje s pomočjo zvoka. Poudarek je na iskanju in poslušanju. Ne kažemo, kaj znamo, ampak iščemo in raziskujemo odzive. Iz novih poznanstev so nastale tudi nekatere zasedbe in precejšen del scene. Obstaja pa tudi negativna plat: "Aha, šola od Groma!" Ne, to ni nobena šola od Groma in to napačno razumevanje mi gre na živce. Vsak, ki je kdaj hodil na delavnico *Raziskava, refleksija*, bo – upam – potrdil, da ne gre za nobeno Gromovo šolo. To je prostor, kjer se dogaja, srečuje, išče in razvija, pa naj se še tako banalno sliši. Zlatko svoji delavnici reče drugače: "To je moja šola!", in to tudi spoštujem in razumem.

Kako se sploh porodijo ideje za takšne projekte in nasploh za koncertne cikle? Dozdeva se mi, da zelo spontano. To, da se jih vedno pušča odprte in ne

pristaja na zakoličitev forme, zagotovo povzroča težave pri prijavi projektov na javne razpise?

Tu nastopi Špela (*Trošt*, op.), ki vse te procese prevaja in strukturira. Na osnovi tega se formira in napiše program, s katerim se kandidira na razpisih za sredstva.

Hočeš reči, da tvojo intuitivnost preobrazi v uraden, birokratski jezik?

Tako nekako, da! Dolga leta je to počela Špela sama, zdaj imamo umetniške vodje in kuratorje posameznih ciklov, ki pripravljajo programe. Sam sodelujem z njimi v pogovornih fazah, medtem ko Špela v pisnih. Midva sva neločljivo povezana. Najina intimnost, otroci, družina, ves čas sva skupaj. Ko delam, je družina z mano, ko sem z družino, delam. Vse je ves čas vse. To je življenjski slog. Na tej poti se je že marsikaj zgodilo, tudi težke življenjske preizkušnje. In ravno delo me rešuje, osmišlja in osvobaja, še posebej v sodelovanju z družino.

Vajin delovni proces, da tebi padejo ideje, ki jih realiziraš z akcijo, tj. improvizacijo, Špela pa zadevo pretvori in materializira v program, tj. kompozicijo, mi sproža vprašanje, če iz tega izvira tvoje enačenje improvizacije in kompozicije?

Kompozicija je kot improvizacija. Razmislek, preigravanje, preizkušanje, preizpraševanje, odločitev, povezovanje, skupinsko delo ... način življenja.

Od kod potreba, da se k projektom vabi druge vodje in kuratorje in da tega ne počneš sam?

Človek, ki ima zelo jasne ideje in ki jih zna jasno artikulirati, ali človek, ki dela neko znamko, ne potrebuje toliko sodelavcev z idejami, ker ve, kaj hoče. Jaz nisem takšen (smeh), želim in moram dati prostor drugemu. Seveda so pri tem omejitve, so stvari, ki mi niso všeč in včasih pride do konfliktov. Vsakemu sodelavcu povem, da se pri Splohu išče in raziskuje. To je zelo pomembno vodilo. Tu želim biti čimbolj dosleden. Tega vsi ne razumemo vedno na enak način. Včasih sem prehter, preveč odziven in hočem, da je že čez pet

minut storjeno. Sprožil sem par povsem nepotrebenih konfliktov, ker sem preveč priganjal ljudi. To je moj velik minus. Šele zdaj se učim, kako umiriti žogo in se prepustiti toku. Tudi Špela ima nekatere principe zelo jasne in od njih ne odstopa.

Navedel bom en primer. Na naših ciklih in mednarodnih festivalih imajo nastopajoči enake honorarje, naj gre za sedemnajstletnika ali za *Paula Lovensa*, ki že celo življenje igra in je ena od svetovnih ikon. To uravnilovko je Špela, ki je tudi producentka *Vie Negative*, prenesla iz performativnih umetnosti. Zadeva temelji na političnem oziroma socialnem prepričanju. In ko se je pojavil kakšen sodelavec, npr. *Dre Hočevar*, ki si je to po svoje predstavljal in je zahteval več denarja zase kot za ostale sodelavce, so se začeli hudi zatiki. Menim, da bi vsak kreativni glasbenik moral reflektirati lastno početje. Mlajši glasbeniki sprašujejo, zakaj starejši razmišljamo politično, medtem ko zase trdijo, da delujejo apolitično. Ma, kaj ni politično?!? Tega ne razumem. Verjetno gre za generacijsko razliko.

Tu je ena zanimiva tema o mladi generaciji glasbenikov, pravzaprav o primerjavi študija glasbe v tujini v devetdesetih letih, ko sem sam študiral, in zdaj, ko jih kar nekaj odhaja v tujino, kar je dražje kot nekoč. Glasbeniki, predvsem ti na študiju v Ameriki, razumejo stvari iz perspektive vrednosti/dela/trga/denarja. Na umetnost gledajo kot na tržno nišo. V šolah imajo predmete, na katerih osmišljajo svoje delo in predvsem strategije umeščanja na trg. Z nekakšno "korporacijsko" miselnostjo se vračajo nazaj. Seveda jih je treba razumeti, če je pa to preveč v ospredju, si pa mislim: "Ne grem se tega!" in otrdim, takšen Bric kot Zlatko. Moja generacija se s trgov ni ukvarjala. Šele v zadnjih letih razmišljam o tem. Pravzaprav v okviru cikla *Šift* osmišljam projekt, deloma tudi na to temo. Kaj je umetniško delo, kaj pomeni umetniško delo umetniku samemu in kaj družbi. Pri projektu sodeluje sto umetnic in umetnikov, s katerimi sem do sedaj že sodeloval, ki jih cenim in s katerimi bi si želel sodelovanja. Prva javna predstavitev bo 3. decembra na ta veseli dan kulture.

Kako izbiraš sodelavce za projekte?

Z večino se poznam že dolgo, npr. z *Ireno Z. Tomažin* in *Samom Kutinom*, s *Kaučičem* že čez trideset let. Z *Ireno* naju družijo delovanje tudi izven čistih glasbenih kontekstov in v tem sva si podobna. Če spremljaš in poznaš muziciranje določenega ustvarjalca ... to je mnogo bolj kompozicija, kot pa improvizacija, čeprav se potem srečaš na odru v kontekstu improvizirane glasbe! (smeh) Iskreno rečeno, improvizirati se ne da. Nisem prepričan, če sploh

kdaj improviziram. Improviziram morda bolj zaradi situacije, v kateri se znajdem. Zaradi konteksta. Konteksti mi prožijo ustvarjalno energijo, mi dajejo nove ideje, ponujajo svobodo in me delajo živega. Kje, s kom, za koga ... je to klub, filharmonija, domače okolje, tujina ... Tu se začne improvizacija. Improvizacija je razmislek o kontekstih. Čiste glasbene in instrumentalne situacije in vsebine, ne vem, no, koliko je tu zares improvizacije ...

• Foto: Jan

Se ti zdi, da lažje hodiš skozi kritične čase koronavirusa z vsemi nabranimi izkušnjami, da se znajdeš v nepredvidljivih situacijah in jih premaguješ?

Vsekakor, to je samo dobro. V kontekstih glasbene improvizacije se moraš odločati in sprejeti stvari, ki ti niso všeč. Poskušaš jih predrugačiti in jih obrniti v svoj prid. Včasih jih moraš tudi pustiti, čeprav ti ne ustrezajo. Najverjetneje se bodo postopoma in skozi čas spremenile same od sebe. Če živiš na ta način, se novih situacij manj ustrašiš.

Kje vidiš razloge za razbohotitev naše, domače impro-eksperimentalne scene v zadnjem obdobju?

Gre za splet okoliščin. Takšnih koncertov svoj čas skoraj ni bilo. Dogajali so se občasno, ni bilo redne in utečene prakse. V določenem trenutku je prišlo do kolektivne zavesti, ko smo posamezniki z različnih koncev, nevede drug za drugega, začeli intenzivno delovati skoraj istočasno.

Je k temu prispevala tudi tvoja skrb, da si ob gostujoče glasbenike postavljaj domače?

Za gostujoče glasbenike je fino, da ob prihodu v neko neznano okolje spoznajo glasbeno sceno in skujejo načrte za bodoča sodelovanja. Tudi za domače glasbenike je dobro, da nastopijo z glasbeniki iz drugih krajev. Če nastopaš pred, za ali celo z nekom, ki ti nekaj pomeni, je za vsakega glasbenika to res velik dogodek. Vpliva nate, na tvojo glasbo, vse skupaj postane bolj zares in vse vpletene postavi pred odgovornost.

Confine aperto, ki je temeljil ravno na tem, smo sicer ukinili, oziroma ga bomo pod novim imenom, *Razsrediščenja*, in novim kuratorjem Igorjem Bezgetom v naslednjem letu še naprej izvajali in razvijali v Mariboru, v *GT22*.

Zakaj?

Enostavno. Treba je ene stvari prekiniti, umakniti, ustaviti, predrugačiti, osvežiti in zato izbrati pravi trenutek. Ko več producentov vabi podobna imena, prireja podobne vsebine in se stvari začnejo prekrivati, je čas, da začneš razmišljati o spremembi, ukinitvi in nadomestitvi z nečim novim. To se je zgodilo s *Confine aperto* po petnajstih letih. Sprva smo skušali ciklu dodati predavanje in/ali pogovor z glasbeniki in občinstvom ter moderatorja dogodka ...,

ko je pa za povrh prišel še COVID, smo se po skupnem seštevku odločili za premik. Maribor in okolica imata precej zanimivih posameznikov, ki pa so zelo nepovezani. Tudi publika je izjemno nepredvidljiva in neizkušena. Maribor kar kliče po redni glasbeni dejavnosti raziskujočih in eksperimentalnih vsebin.

Če sem včasih v glavnem razmišljal o posameznih koncertih, zdaj razmišljam o ciklih, ki izbranim ekipam omogočajo bolj dolgoročno sodelovanje. Ne gre izključno za glasbene zasedbe, zaželeno je, da sodelujejo umetniki iz različnih umetniških disciplin. Pomembno je, da v ustvarjalnem procesu izčiščujejo izbrano temo in jo potem večkrat na leto predstavijo v različnih fazah razvoja. Govorim o *Sluhovodu*, ki je bolj glasbeni, in *Ventilatorju*, ki je bolj uprizoritveni cikel.

Od kod takšna zagretost za uprizoritvene umetnosti?

To je še iz časov študija na *Brucknerjevem konservatoriju* v Linzu sredi devetdesetih, kjer so nas, glasbenike, vsak petek k skupnemu improviziranju vabili plesalci sodobnega plesa. To je bilo moje prvo srečanje s plesom. Potem sem imel srečo, da sta se *Brane Potočan* in *Vlado Repnik* zagrela za moje solistično izvajanje s kontrabasom in manipuliranje s samplerjem, na katerega sem v živo nasnel več nivojev. Povabila sta me v svoji predstavi, Vlado Repnik v *Lahno droben ptič na drobnih veji* leta 1996 in Brane Potočan v *Ko si še nismo lagali, vsaj ne toliko* leta 1997. O teatru nisem imel pojma, znašel sem se na odru in igral. Tako sem začel ustvarjati glasbo za teater. Brez gledališča bi bilo mojega glasbenega ustvarjanja občutno manj, bilo bi pa tudi dosti bolj skromno. Največ sem se naučil prav tam. Imel sem ogromno možnosti in najrazličnejših priložnosti za ustvarjanje kljub temu, da nisem imel pojma (smeh), za povrh pa je bilo še zelo dobro plačano. Še kot zelo mlad in neizkušen sem delal v *Drami*. Dobival sem številne ponudbe za sodelovanja in glede tega sem bil razvajen. Včasih sem se lotil tudi sodelovanj, ki jim nisem bil kos, zaradi česar sem imel konflikte sam s sabo in s sodelavci. Možnosti sem pa pridno izkoriščal. Različna ozvočevanja, prostorsko distribucijo zvoka, manipulacijo zvoka v realnem času ... Tehnikom sem praviloma neskončno zakompliciral delo. Žal pogosto tudi ni dobro delovalo, a sem kljub njihovi jezi vztrajal. Imel pa sem srečo, da sem sodeloval z nekaterimi režiserji, ki so me zelo podpirali in kazali velik interes za moje delo. Na primer *Tomí Janežič* je bil pripravljen celo spremeniti predstavo, če sem mu znal utemeljiti idejo. Res sem imel veliko srečo, da sem delal z dobrimi ustvarjalci v državnih teatrirh. Naredil sem okoli sedemdeset glasbenih oprem, ali kako se temu že reče ... Zdaj v institucionalnih gledališčih ne delam več.

• Foto: Splohov arhiv

Kako to?

Raje se ukvarjam z bolj eksperimentalnim in raziskujočim gledališčem, kjer se moje umetniške ambicije lahko manj konfliktno realizirajo. Repertoarni teater zahteva bolj točno določene procese in ima bolj določena pričakovanja. To me je začelo utesnjevati. Kot zunanji sodelavec sem se pogosto sprehajal po mejah pričakovanega in sprejemljivega ter prepogosto prihajal v konflikte. Delal sem tudi preveč. Zapletal sem se v več produkcij hkrati in nisem bil sposoben vsega dobro izpeljati. K sreči sem se še v pravem trenutku odločil, da se bom snel s te droge in se posvetil kontrabasu, ki se mu k sreči nisem nikoli povsem odpovedal.

Zagotovo te je pri tem zelo omejevala sama beseda, ki ima v institucionalnem gledališču prvo mesto.

Seveda, to je eden od poglobitnih razlogov, da sem odnehal. Težko sem zdržal že na dramskih razčlembah, ko se je “sto let” bralo in vsako besedo posebej obračalo v vse možne smeri. To ni zame. Dolgo poslušanje besed je zame čista muka. Tudi glasba, ki jo spremlja beseda, se bolj poredko znajde na mojem repertoarju. S tem imam še danes probleme, recimo s kantavtorji in popularno glasbo. Prijatelj in pesnik *Primož Čučnik* sliši in potrebuje te besede v glasbi. Sam sem pa vedno celo prepeval napačne ali izmišljene besede, ker jih enostavno nisem slišal, razumel. Vse to nikakor ni najbolje za delovanje v dramskem gledališču. Po drugi strani pa sem zgodaj imel računalnik in se ukvarjal z manipulacijo zvoka. Nekje sem prebral, da je govor v določenem zvočnem spektru, in ugotovil, da mu lahko dodam frekvence izven njegovega spektra in s tem pridobim zvočni prostor. Besedilo se še vedno razume in ima dovolj prostora zase. Skratka, vse to sem sprti in intuitivno odkrival. Ko sem delal v institucionalnem teatru, sem bil ves čas tudi aktiven glasbenik in sem se vzporedno srečeval z ljudmi iz “off”, neinstitucionalne scene. Ravno iz teh izkušenj sem razvil ideje za nekatere Splohove cikle, katerih namen je ravno soočanje in sodelovanje institucionalne in neinstitucionalne scene. Druga od druge se lahko ogromno naučita.

Česa se lahko neinstitucionalna nauči od institucionalne in obratno?

Neinstitucionalna, t. i. D.I.Y. (do it yourself/naredi sam, op.) scena se lahko od institucionalne nauči bolj strukturiranega pristopa in ohranjanja fokusa na določeni temi ter potrebi po razmisleku in predvsem zapisovanju ter arhiviranju. Institucionalna od neinstitucionalne pa vrsto neizkoriščenih možnosti uporabe sodobnih tehnologij pri obdelavi zvoka, če omenim le najvidnejšo. Institucionalna scena si lahko vzame čas za razvoj, česar si neinstitucionalna ne more privoščiti. Obstajajo pa tudi razlike znotraj same neodvisne scene.

Gledališka skupina na razpisu dobi sredstva, katerih del se lahko nameni honorarjem za delovni proces. Na glasbenem področju to ni mogoče. Honorira se lahko le koncert. Se pravi, ti razpisi na glasbenem področju ne upoštevajo ustvarjalnega procesa, najema vadbenih prostorov, glasbene tehnologije, scenografije ... Prav to bi radi vsaj malo spremenili s cikloma *Sluhovod* in *Ventilator*. Želimo namreč zagotoviti prostor in tehnologijo za ustvarjanje ter vsaj minimalno honorirati tudi delovni proces.

Za konec bi se dotaknil še štiriletnega projekta *Šift*, ki ga zavod Sploh izvaja v koprodukciji z *Vio Negativo* od leta 2018. Z njim evidentirate sistemske vrzeli na štirih tematskih področjih zdravja, znanja, dela in pravic. Vsako leto se ukvarjate z eno temo. Je ta projekt nastal iz potrebe, da bi osvestili vse te nivoje, ki se tičejo tudi glasbenikov in drugih umetnikov?

Šift je nastal iz projekta *Obetavno*, ki sva ga pripravljala s performerjem *Lou-pom Abramovicijem*. Njegovo štiriletno zasnovo pa je v veliki meri premislil in koncipiral *Bojan Jablanovec*. Bojan je idealni primer človeka, ki zna strukturirano in faktilčno razmišljati. Moje živo nasprotje. Zelo me fascinirajo ljudje, ki znajo ob pravem trenutku in na pravem mestu jasno in izčiščeno povedati bistvo stvari. Veliko se naučim od teh ljudi. Torej, Bojan je koncipiral, jaz sem pa bolj praktik, za med ljudi, za na teren (smeh). Sem terenski delavec. Vlečem, priklopim in polepim kable, čistim, prinašam, odnašam, pospravljam, pripravim tehniko in poskrbim za prostor. Sicer sem umetniški vodja, vendar bodo sodelavci verjetno potrdili, da sem bolj terenski kot umetniški. Na sam projekt *Šift* gledam zelo osebno. Prvi del projekta se je ukvarjal z javnim zdravjem in nanj sem gledal skozi prizmo starša, ki je imel težko bolnega otroka. Zanimala me je lastna vpletenost v sistem javnega zdravstva. Znotraj tematike, ki se tiče dela, iščem povezavo med umetniškim delom, javnim mnenjem in politiko. Zanima me, kdo kreira javno mnenje, kakšno vlogo ima pri tem politika, kaj naredimo za javno mnenje sami umetniki, kako nanj vplivajo umetniška dela in nenazadnje, kaj vse šteje za umetnikovo delo, če sploh kaj.

Stoletje neskrajšanega delovnega časa

Ciril Oberstar

Nekatere izmed najbolj nenavadnih posledic pandemije z novim koronavirusom, ki sta jih povzročila delna zaustavitev tovarn in skoraj popolna ustavitev prometa, so bile vidne v zelo kratkem času: reke so se očistile, zrak je postal boljši, morja so zadihala, delfini so se vrnili, lisice so se sprehajale po ulicah, nebo nad Pekingom se je zjasnilo in znebilo smoga ... Prvič po dolgem času se je narava začela vračati in širiti v urbanizirana področja. Krčenje naravnih površin za naselitev človeka in razširitev človekovega prostora za življenje se je za nekaj časa zaobrnilo v drugo smer.

Zgodilo se je, kar je le nekaj mesecev prej veljalo za popolno znanstveno fantastiko – kapitalizem se je za kratek trenutek ustavil. Vsaj delno. In ljudje so se kljub tesnobi pred grožnjo epidemije znašli v presenetljivo zavidljivem položaju: dobili so plačilo za odsotnost z dela. Seveda ne vsi, niti ne večina, a vendar. Tako je profesor Mladen Dolar nedavno v intervjuju za Večerovo sobotno prilogo izjavil, da se nam je v prvem valu epidemije sprva »zdelo, kot da smo nenadoma deležni komunizma«. »Kar naenkrat,« ugotavlja dalje, smo imeli »čas zase, lahko smo brali knjige, ki jih že dolgo nismo, se ustavili in začeli reflektirati« (Vidali 2020, 6). Pritisk zunanjih okoliščin je bil skratka tako silen, da so v realpoli-

tiki z vso resnostjo zaokrožile ideje o univerzalnem temeljnem dohodku (brezpogojnem izplačilu mesečnega dohodka za vse) in da so oblasti v mnogih državah sveta zaukazale krajšanje ali celo začasno ukinitve delovnega časa in s tem pri zaposlenih nehote sprostile velike količine prostega časa.

Kar danes poznamo kot običajen normalni delovni dan in 40-urni delovni teden, je zgodovinsko gledano relativno mlad družbeni dogovor. Osemurni delovnik je kot družbena norma star »le« dobrih sto let. Toda po drugi strani bi prav lahko rekli tudi »že« sto let. Da v tem dolgem obdobju vladavine »osmih ur dela« ni prišlo do večjih sprememb, je pravzaprav nekaj, čemur se je treba čuditi. Še posebej, če upoštevamo pogostost gospodarskih kriz zadnjega obdobja in veliko rast brezposelnosti. Nenazadnje je, kot nekje navaja Katja Huš, tudi vpeljava 40-urnega delovnega tedna pravzaprav srečen rezultat reševanja problema visoke brezposelnosti kot posledice velike gospodarske krize v poznih dvajsetih letih 20. stoletja (Huš 2004). Uveljavljati se je začel, ko so se na »prvi konvenciji Mednarodne organizacije dela države ustanoviteljice dogovorile, da omejijo konkurenco individualnih kapitalov na osemurni delovnik in šest delovnih dni na teden,« kakor sta zapisali Maja Breznik in Jožica Čehovin Zajc.

Ne le delavska stran in njene mednarodne organizacije, tudi druga stran kapitalizma, kapitalisti, so imeli posluš za vpeljavo osemurnega delovnika. Pravzaprav posluš za povečanje prostega časa svojih delavcev, ki ga pretiranega dela niso oprostili le iz samaritan-skih vzgibov, pač pa tudi iz neskrite želje po spodbujanju potrošnje. Ko je Henry Ford po vpeljavi osemurnega delovnika v svojih tovarnah tudi delovni teden omejil na pet dni, je slavnostno izjavil: »Ljudje, ki imajo več prostega časa, kupujejo več oblek in ... potrebujejo več avtomobilov.« (Brinkley 2003)

Kapital in delavstvo, Kajin in Abel kapitalizma, si glede delovnega časa nista vedno v laseh. V zadnjem času smo tudi v Sloveniji lahko zasledili primere podjetij, ki samoiniciativno skrajšujejo delovni čas svojih zaposlenih na 6 ur, ne da bi jim hkrati zniževali plače. Psihologinja Nastja Cindy Zupančič je ta prizadevanja in njihove sistemske učinke na zaposlene popisala v predstavitvi poteka in rezultatov raziskave, ki so jo s sodelavci izvedli v podjetju Plastika Skaza (»Učinki sistemske uvedbe krajšega delovnega časa na zaposlene«).

Na drugi strani k istemu cilju pozivajo slovenski sindikati. Najbolj odločno in jasno morda predsednica Zveze svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS) Lidija Jerkič, ki »meni, da je skrajševanje dela civilizacijska nuja. Če želimo imeti ne le velike kapitalske dobičke, temveč tudi vsaj nekoliko bolj zadovoljne in motivirane ljudi, več zdravih aktivnih državljanov in tudi upokoјencev, bo treba to prepoznati tudi pri nas. Izgorelost in stres, pogosti temi, sta prav tako posledici izčrpanja na delu« (Ferlič Žgajnar 2018). Delo za delavce pogosto preprosto »ne deluje najbolje«, kakor v svojem prispevku »*Delo ne deluje. Kako naprej?*« pojasnjuje Eva Matjaž in trdi, da delo zelo slabo služi brezposelnim«, prekarno in samozaposlenim, še posebej slabo deluje za ženske in na mnoge druge skupine delavcev.

Tako bomo v Sloveniji našli tudi primer temne strani krajšega delovnega časa, ki sta ga pod naslovom »*Tatovi časa*« analizirali avtorici Maja Breznik in Jožica Čehovin Zajc.

Gre pa ravno za svetišča sodobne družbe, ki so edina ves čas trajanja koronakrize ohranila odprta vrata – diskontne trgovine, kakršni sta Hofer in Lidl, ter za njune prakse zaposlovanja s krajšim delovnim časom.

Splošno nihanje dialoga med velikimi sindikati in delodajalci o skrajšanju delovnega časa kot primernem ukrepanju v času gospodarskih kriz si je v zadnjih dvajsetih letih mogoče na hitro skicirati tudi ob primeru nemškega avtomobilskega giganta, družbe Volkswagen. Dan Juvan v svojem prispevku »Zapravljeni čas in kako ga povrniti« omenja aktualno zahtevo IG Metala po skrajšanju delovnega tedna s petih na štiri dni. Ta največji nemški sindikat delavcev kovinske in elektroindustrije je kmalu po nastopu epidemije zaradi novega koronavirusa svojo pobudo naslovil tudi na družbo VW. Njen delavski direktor pa je na kratko odgovoril le, da pogajanja o štiridnevnem delovnem tednu »ne pridejo v poštev«.

Pri tem je najbolj zanimivo to, da je isti sindikat podobno zahtevo na istega delodajalca naslovil že leta 1993, ob takratni gospodarski krizi v Nemčiji. Razlogi in cilji so bili enaki današnjim – zmanjšanje odpuščanja delavcev in ohranitev delovnih mest. Vendar pa je bila takrat prošnja odobrena, rešenih je bilo 31.000 delovnih mest, čeprav ob 10-% znižanju višine plač (Eisenhammer 1993).

Devetdeseta leta so bila nenavadno optimistično obdobje, z redkimi izjemami v post-socialističnih državah, ki so trčile ob kapitalizem, kakršnega niso pričakovale. Toda priznati je treba, da se je dvajseto stoletje kljub velikemu gospodarskemu zlomu leta 1927 vsaj v ekonomski teoriji v tem duhu tudi začelo – zelo optimistično. Britanski ekonomist John Maynard Keynes je svojim vnukom, ki bodo živeli čez sto let, napovedal triurni delovni dan in petnajsturni delovni teden:

»Predpostavimo, zavoljo razprave, da se nam bo čez sto let v povprečju v ekonomskem smislu godilo osemkrat bolje kot danes. [Skleпам,] da bo v sto letih ekonomski problem rešen ali vsaj blizu rešitve. [...] Še dolgo bo v nas stari Adam tako močan, da si bo vsakdo moral naložiti nekaj dela, če bo želel biti potešen. [A] triurni delavnik oziroma petnajsturni delovni teden lahko ta problem za dolgo odloži.« (J. M. Keynes v prevodu dr. Mateja Accetta)

In če se je ekonomska misel ob zori prve večje gospodarske krize 20. stoletja ovenčala s Keynesovim optimizmom zaradi prosperitete, ki jo prinaša bodoči kapitalistični razvoj družbe, se je 20. stoletje na otoku zaključilo v manj poetičnem vzdušju, čeprav v bolj pesniškem jeziku.

Marširamo iz starega proti novemu stoletju
 Oboroženi z novo tehnologijo
 Naša produktivost je vedno večja
 Nekateri pravijo, da se obeta blaginja
 Toda če naj tokrat vsak dobi svoj delež
 Je treba opustiti staro mentaliteto

Hočemo krajši delovni dan
Dajte nam krajši delovni teden
Daljše počitnice
Hočemo dostojno plačo

Več časa za brezdelje
Več časa za užitek
Več časa za izobraževanje
Več časa za rekreacijo
Več časa za premišljanje
Več časa za razglabljanje

Več časa
Potrebujemo več časa
Dajte nam več časa

Na polno naj odpravijo brezposelnost
in preobrnejo trg dela
Na polno naj ukinejo nadure
Naj tokrat vsi dobijo delo

Potrebujemo večjo kakovost življenja
Potrebujemo jo zdaj in za vse
Potrebujemo krajše delovno leto
Dajte nam krajše delovno življenje

Več časa za moža
Več časa za ženo
Več časa za otroke
Več časa za prijatelje
Več časa za meditacijo
Več časa za ustvarjanje
Več časa za obstajanje
Več časa za življenje

Več časa
Potrebujemo več časa
Dajte nam več časa

Jamajški priseljenc, Linton Kwesi Johnson, je Keynesov optimizem z začetka stoletja prekoval v zelo preprosto pesem, posvečeno koncu prekarnega in zgaranega stoletja – »marširamo iz starega proti novemu stoletju«. V njej je kar najbolj zgoščeno povzel razloge za skrajšanje delovnega časa. Vnukov ni omenjal, je pa vanjo vključil vse ostale člane družine, ženo, moža, otroke in njihove težave s časom.

Uvajanje krajših delovnikov z nespremenjenim plačilom že nekaj časa ni več medijsko obrobna ali neopažena tema. Kot navaja Eva Matjaž, se celo vse pogosteje »kaže kot smiselna rešitev« za vse večje težave z delom, izgorelostjo, brezposelnostjo. »Samo v britanskem časopisu Guardian je bilo od leta 2010 na to temo objavljenih 948 člankov.« V nadaljevanju dodajamo štiri daljše razmisleke, ki bodo, upam, dobro služili v premišljanju o tej aktualni temi 21. stoletja.

Literatura:

Petra Vidali: »(Intervju) Mladen Dolar: Imam predlog za slovenski prevod tvita. Ne čivk, ampak bevska. To je bolj bevskanje«, *V soboto (Večer)*, 7. 11. 2020, str. 6.

Huš Katja: *Lahko brezposelnost znižamo s krajšanjem polnega, 40-urnega delavnika?* Pod črto – podcrto.si, 2014 <https://podcrto.si/lahko-brezposelnost-znizamo-s-krajšanjem-polnega-40-urnega-delavnika/> (18. 11. 2020)

Douglas Brinkley: »The 40-Hour Revolution«, *Time*, 31. 3. 2003; http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,1977881_1977883_1977922,00.html (19.11.2020)

Brigite Ferlič Žgajnar: »Plačan za pet dni, delaš le štiri«, *Delo*, 10. 9. 2018; <https://www.delo.si/novice/slovenija/placan-za-pet-dni-delas-le-stiri/> (19.11.2020)

John Eisenhammer: »VW avoids job cuts with 4-day week: Deal will save 20% on labour costs«. *Independent*, 26. 11. 1993 <https://www.independent.co.uk/news/business/vw-avoids-job-cuts-with-4-day-week-deal-will-save-20-on-labour-costs-1506817.html> (20.11. 2020)

Keynes v dr. Matej Accetto: O relativnosti delovnega časa, 10. 4. 2012; <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/80619> (19. 11. 2020)

Linton Kwesi Johnson: *More time*, LKJ Records, 1999; <https://genius.com/Linton-kwesi-johnson-more-time-lyrics> (18. 11. 2020)

Delo ne deluje. Kako naprej?

Eva Matjaž

Izgorelost, avtomatizacija delovnih mest, neenakost plačil med spoloma, naraščanja absentizma in prekarizacije ter brezposelnost kot posledica pandemije so le nekateri izmed problemov na polju dela. Kot rešitev za te izzive se predlaga uvajanje krajših delovnikov z nespremenjenim plačilom, saj prinaša številne pozitivne učinke. Da bomo vsi delali manj zato, da bomo vsi lahko delali.

Za koga delo ne deluje najbolje?

»Kaj pa ti delaš?« je pogosto eno prvih vprašanj, ki jih zastavimo nekemu, ki ga pravkar spoznamo. Delo je za številne med nami eden bistvenih identitetnih označevalcev. In delo je zagotovo eden temeljnih gradnikov sodobne družbe. Pa vendar delo za marsikoga danes ne deluje (najbolje). Vse pogostejša izgorelost, trend avtomatizacije delovnih mest, še vedno obstoječa neenakost plačil med spoloma in pospešena prekarizacija so le nekatere izmed perečih aktualnih tem na polju dela. In iskanje rešitev, kako naprej, ni preprosto, a nujno potrebno, saj je nedelovanje dela vse bolj očitno. V novi – nori normalnosti leta s covidom-19 še toliko bolj.

Delo ne deluje za brezposelne. Julija letos je bilo v evidenci Zavoda RS za zaposlovanje (ZRSZ) prijavljenih 89.377 brezposelnih oseb kar predstavlja 9,1 % vse slovenske dela zmožne populacije (Mladi plus, 2020). Po podatkih Statističnega Urada (2019) delo ne deluje tudi za 4,5 % oziroma 40.000 revnih zaposlenih, ki živijo pod pragom revščine in si kljub plačam ne morejo pokrivati svojih življenjskih stroškov. Delo ne deluje za številne samozaposlene, ki jih je država v letih po zadnji globalni gospodarski krizi z ukrepi aktivnih politik zaposlovanja sistematično spodbujala, da tudi če niso imeli podjetniške vizije, gredo na svoje (Kučić, 2017) in tako je po vsem svetu v zadnjem desetletju prekarizacija pospešeno naraščala (Gutierrez-Barbarrusa, 2016). Vse več ljudi tako status samoobremenjenega izkuša v praksi: brez bolniške, v stalni pripravljenosti z nejasnimi delovnimi urniki, velikokrat podzaposleni, prepuščeni trgu brez določenih socialnih varoval ... Delo očitno ne deluje za zaposlene in delodajalce, saj podatki Nacionalnega inštituta za javno zdravje (2018) kažejo naraščanje absentizma. Bolniške odsotnosti so od leta 2014 do 2018 skočile za kar 20,3 % oziroma, prevedeno v stroške, na 348 milijonov evrov letne izgube iz javne blagajne, za delodajalce pa skoraj še enkrat toliko. To pomeni tudi skoraj 600.000 dni izostankov z dela. Delo ne deluje za ženske, saj še vedno opravljajo večji del druge delovne izmene doma. Mednarodna organizacija dela ILO (2019) izpostavlja, da se je med leti 1997 in 2012 gospodinjska obremenitev žensk po svetu zmanjšala za samo 15 minut na dan, medtem ko so v enakem obdobju moški prevzeli za 8 minut več gospodinjskih opravil in s takšnim tempom prerazporeditve gospodinjskih opravil bomo izenačenje delovnih obremenitev med spoloma v domači sferi dosegli v letu 2228. Nenazadnje delo ne deluje za naš planet. Končnost naravnih virov in ogromen ogljični odtis gospodarstva sta dve dejstvi, ki ju razen okoljskih teroristov ne zanika več nihče. Evropska komisija (2020) je pred mesecem dni predstavila načrt za vsaj 55-% zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov v EU do leta 2030 v primerjavi z ravnmi iz leta 1990, da bi dosegli podnebno nevtralnost do leta 2050.

Je delovna učinkovitost manjša, če delamo manj?

Kot vse pogostejša in smiselna rešitev za težave nedelovanja dela se predlaga uvajanje krajših delovnikov z nespremenjenim plačilom. Samo v britanskem časopisu *Guardian* je bilo od leta 2010 na to temo objavljenih 948 člankov, najnovejši med njimi izpostavlja krajšanje delovnikov kot rešitev za prihajajočo postkoronsko recesijo z naslovom »Študija kaže, da bi 4-dnevni delovnik v Veliki Britaniji omogočil 500.000 novih delovnih mest« (Elliot, 2020). Vendar pa kljub aktualni popularizaciji tega koncepta, v zadnjih nekaj desetletjih na področju krajšanja delovnega časa nismo bistveno napredovali. V Veliki Britaniji so se delovniki prenehali krajšati v osemdesetih letih (Brione, 2019). In skoraj sto let je že minilo od mednarodne implementacije osemurnega delovnika in 48-urnega delovnega tedna in skoraj sedemdeset let od uveljavitve 40-urnega delovnega tedna (Lee idr., 2007). Čeprav so že leta 1933 v Alabami senatorji s 53 glasovi za in 20 proti izglasovali uveljavitev 30-urnega delovnega tedna, da bi zagotovili dodatnih 6 milijonov delovnih mest, pa kljub petletnim prizadevanjem, ta zakon nikoli ni zaživel v praksi (Roos, 1935).

Je mar strah pred zmanjševanjem produktivnosti največja grožnja nadaljnjemu krajšanju delovnikov? Že Henry David Thoreau (2009) je svaril, da delavec, ki dela veliko, ne naredi veliko, in empirični podatki njegovo trditev potrjujejo. OECD-jeva analiza primerjav držav v obdobju od 1980 do 2014 kaže, da ekonomsko najmočnejše države niso tiste z najdaljšimi delovniki, celo nasprotno, bogatejše države, kot na primer Norveška, Nemčija in Nizozemska, imajo krajše delovnike kot Italija, Španija in Grčija, ki ima od primerjanih držav najdaljši delovnik (Stronge in Harper, 2019). Torej, če bi Nemci končali z delom v sredo, bi proizvedli toliko kot Grki do petka popoldne. Tudi obsežna študija Sheparda in Cliftona (2000), ki je v letih od 1956 do 1991 zaobjela podatke 18 proizvodnih panog v ZDA, je pokazala, da učinek nadur znižuje učinkovitost delavca v praktično vseh obravnavanih proizvodnih panogah. Problematično je tudi, da daljši delovniki onemogočajo primerno regeneracijo, saj predolgi delovni dnevi ali tedni povzročajo utrujenost in stres ter puščajo premalo prostora za počitek in tako se ogroža tudi produktivnost naslednjega tedna (Pencavel, 2016).

Kako malo ur v delovnem dnevu dejansko delamo, kažejo tudi rezultati dveh neakademskih študij, ki temeljita na analizi ogromnega števila delovnih ur t. i. »knowledge workerjev« oziroma znanjskih delavcev, ki za svoje delo uporabljajo računalnik. *Rescue Time* je aplikacija za kvalitativno in kvantitativno spremljanje porabe delovnega časa, ki ga preživimo na računalniku, ki jo uporablja že več kot dva milijona ljudi. V tem podjetju so analizirali 185 milijonov delovnih ur delavcev iz celega sveta in študija je pokazala, da povprečen delavec za računalnikom presedi dobrih pet ur dnevno, ostali delovni čas porablja za sestanke in klice (MacKay, 2019). V času, ki ga delavec preživi za računalnikom je produktiven, torej dejansko izvaja delovne naloge, zgolj 2 uri in 48 minut, 40 % delavcev pa ne dela več kot 30 minut fokusirano v kosu. Največ izgubljenega časa, dobro uro, si delavci

privoščijo za pregledovanje novic, družbenih medijev in ostalih zabavnih vsebin, na vsakih 6 minut pa v povprečju pregledujejo pošto. Študija anonimiziranih podatkov podjetja Redbooth (Priceonomics, 2017), ki nudi aplikacijo za upravljanje projektov in koordinacijo med člani projektnih ekip in prav tako sledi porabi delovnega časa, je temeljila na analizi izvajanja 1,8 milijonov projektov, ki so bili sestavljeni iz 28 milijonov nalog. Rezultati so pokazali, da največ nalog (9,7 %) dokončamo okrog 11. ure dopoldne, po kosilu pa produktivnost močno pade in se ne vzpostavi na dopoldanski nivo. Večino nalog (20,4 %) v tednu dokončamo v ponedeljek in najmanj produktivni smo v petek, ko dokončamo le še 16,7 % vseh tedenskih nalog. Medtem ko jeseni dokončamo največ nalog, je zima najmanj produktiven čas leta. Delavci so torej nasploh najbolj produktivni na oktobrske ponedeljke okrog enajstih dopoldne, najmanj pa naredijo po kosilu na januarske petke.

Primeri krajšanja delovnikov in izmerljivi učinki

»Ljudje so bolj spočiti, naredi pa se enako kot prej,« je polletno izkušnjo uvajanja šesturnega delavnika ob enakem plačilu povzel Matej Feguš, lastnik podjetja Donar z dvajsetimi zaposlenimi »razvojniki« in izdelovalci pisarniških stolov, ki so se kot prvi v Sloveniji odločili za krajši delovnik, in dodal: »Osebnostno me zanimajo širši družbeni učinki: koliko več časa so ljudje lahko z družinami, koliko je zato manj psihičnih pritiskov in utrujenosti ter koliko je posledično več inovativnosti ter kreativnih rešitev« (Božič, 2019). Autonomy je britanska raziskovalna organizacija, ki se ukvarja s preučevanjem novih modelov dela ter še posebej z raziskovanjem učinkov krajših delovnikov. V poročilu *The Shorter Working Week: A Radical and Pragmatic Proposal* (Stronge in Harper, 2019) so zbrali primere in učinke najrazličnejših poskusov krajšanja delovnikov ob nespremenjenem plačilu in nekatere izmed njih predstavljamo tukaj:

- Mreža Toyotinih servisov v Gothenburgu na Švedskem se je za krajše delovnike odločila zaradi številnih napak, ki so jih delavci povzročili zaradi predolgih delovnikov in zaradi nezadovoljstva strank nad predolgimi čakalnimi vrstami. Krajše delovnike so uvedli že leta 2002. Mehaniki so namesto ene izmene od 7:00 do 16:00, začeli delati v dveh, od 6:00 do 12:00 ali od 12:00 do 18:00, z manj in krajšimi odmori. Kmalu so zaznali številne pozitivne učinke. V 30-urnih delovnikih so delavci naredili 14 % več kot so prej v klasičnem 40-urnem tednu, kar je prineslo 25 % več prihodka. Med drugimi pozitivni učinki so navedli: boljše počutje delavcev, zaradi pričetka in konca dela izven prometnih konic, krajši potovalni čas na delo in domov ter več časa za družino, delodajalec je tudi dobil konkurenčno prednost pred konkurenco za pridobivanje novih delavcev.

- Leta 2014 so se za krajšanje delovnikov odločili tudi v domu za starejše v Gothenburgu. Izvedli so 24-mesečni eksperiment izvajanja šesturnih delovnikov in sistematično spremljali njegove učinke. Občina je za čas poskusnega obdobja zagotovila subvencije za zaposlitev novih delavcev, saj mora domska oskrba ne glede na krajšanje delovnikov nemoteno delovati 24 ur dnevno. Dvig splošnega počutja in manj stresa sta se odražala v manj bolniških odsotnostih in ta prihranek stroškov za bolniške odsotnosti je bil enakovreden subvencijam za zaposlitev novih delavcev.
- V ameriški zvezni državi Utah leta 2009 delovnikov niso skrajševali, ampak so 40-urni delovnik 17.000 delavcev v javnih službah prerazporedili na štiri dni, torej na 10-urne delovnike od ponedeljka in četrтка z namenom prihraniti energijo in izboljšati kakovost zraka. Čeprav naj bi zaposleni poročali o prihranku goriva ter možnosti izkoristka petka za dodatno službo oziroma prostovoljno delo, so leta 2011 javni uslužbenci prešli nazaj na petdnevno delo. Ključni razlogi za to so bili pocenitev energije in pritožbe prebivalcev, da so javne službe v petkih nedostopne. Vseeno je mesto Provo v Utahu ta režim obdržalo naprej, saj so beležili energijski prihranek in boljše počutje javnih uslužbencev.
- Z vpeljevanjem avtomatizacije v delovne procese Royal Mail v Veliki Britaniji je sindikat delavcev zahteval, da se delovniki skrajšajo, dobički, ki jih prinaša avtomatizacija pa razdelijo med delavce in delničarje. Dogovor so sindikati in delodajalec sklenili leta 2018 in naj bi bil v celoti uresničen do leta 2022, ko se bodo delovniki za 134.000 delavcev skrajšali na 35 ur brez zmanjšanja plačila.

Metrike učinkov so v teh eksperimentih pogosto le kvalitativne in nesistematične, vendar ti primeri ponujajo ideje o tem, kaj nam krajšanje delovnikov lahko prinaša. Ene izmed možnih številnih prednosti, ki jih krajši delovniki ob nespremenjenem plačilu prinašajo, so lahko izboljševanje počutja posameznikov, družin in skupnosti, odpiranje novih delovnih mest, manjše emisije, če se delovniki skrajšajo na štiri dni, in nenazadnje več priložnosti za večjo enakost med spoloma, saj partnerji več časa preživijo izven dela. Nujen pogoj za pospešitev procesa razbremenitve žensk v gospodinjski sferi je namreč večja časovna samostojnost delavcev in večja kontrola nad delovnim časom (ILO, 2019).

Pandemija kot priložnost za spreminjanje kulture dela

Mednarodna organizacija dela ILO (2020) ocenjuje, da bo zaradi pandemije covid-19 delo izgubila skoraj polovica svetovne delovne sile, kar pomeni 1,6 milijarde delavcev in po besedah direktorja ILO Guya Rydela to za številne delavce in njihove družine pomeni vprašanje preživetja: »Milijoni delavcev bodo zaradi odsotnosti prihodkov ostali brez

hrane, brez socialne varnosti, brez prihodnosti. S pandemijo in naraščajočo zaposlitveno krizo je potreba po tem, da zavarujemo najbolj ranljive skupine, še nujnejša«. Naša raziskava (Matjaž idr., 2020), kako covid-19 vpliva na življenje in delo slovenskih delavcev v kulturno-kreativnem sektorju, ki smo jo na vzorcu 1521 delavcev izvedli v času pomladne samoizolacije v Sloveniji, je pokazala, da delavci v primerjavi z letom 2019 letos napovedujejo upad prihodkov za 44 % ter da imajo prihranke v povprečju le za 5–6 mesecev, kar pomeni nekje do sredine avgusta 2020. Power (2020) opozarja, da je pandemija covida-19 dodatno osvetlila problem t. i. ekonomije nege, saj je večinoma na ženske v času samoizolacije padlo še več dela v gospodinjski sferi, zato se je nujno potrebno v tem času ukvarjati s problemom neplačanega dela v privatni sferi. Posledice t. i. šoka covida-19 Baldwin (2020) strne v štiri skupine: množično izgubljanje delovnih mest, intenzivno digitalno transformacijo, množično breme dolgov in obsežne stroške družbeno distanciranih delovnih prostorov, in napoveduje, da bodo varne službe v prihodnosti le tiste, ki zahtevajo osebno interakcijo in vključujejo le izvedbo nalog, ki jih umetna inteligenca ne bo mogla nadomestiti, vse ostale službe bodo nadomeščene s t. i. »white collar robots«, robotskimi belimi ovratniki.

Spremenjena delovna realnost, globalni eksperiment z delom od doma, ki nam ga je vsilila pandemija covida-19, zagotovo ponuja izkušnjo in premislek, kako bo ta pretres vplival na prihodnost našega dela. Ali bo tako kot v prejšnji globalni gospodarski krizi pospešeno naraščala prekarizacija? Ali je to morda priložnost, da začnemo izboljševati kulturo dela in tako vpeljevati krajše delovnike v obliki varnejših zaposlitev, da bomo delali manj zato, da bomo lahko delali vsi? Vsekakor je v kopici slabih posledic pandemije covid-19 lahko dobra priložnost ta, da se odpre prostor za debato o možnosti uvajanja krajših delovnikov ob nezmanjšanem plačilu in se tako razume in odpravlja strahove tako na strani delodajalcev (npr. ali to prinaša zmanjšano produktivnosti) kot na strani delavcev (npr. ali krajšanje delovnikov pomeni tudi zmanjšanje plačila in povečanje intenzivnosti znotraj krajših delovnikov). Grožnja naraščajoče brezposelnosti je morda priložnost, da se vzpostavi državo, da vzpostavi podporne mehanizme za izvedbo eksperimentov za krajšanja delovnikov. Tovrstne poskuse je nujno potrebno podkrepiti z merjenjem raznolikih učinkov: počutja posameznika, produktivnosti, stroškov, bolniških odsotnosti, nesreč, emisij, ... Obenem se je potrebno zavedati, da za vse organizacije ne delujejo enake rešitve. Medtem ko je za zmanjševanje vplivov na okolje zagotovo smiselno razmišljati o uvedbi štiridnevnega delovnika, je za marsikaterega delodajalca bolj privlačen in enostavneje aplikativen koncept šesturnega delovnika.

Za okolje in družbo pa nismo naredili veliko, če ob krajšanju delovnikov ne prevprašamo tudi konstruktivnosti preživljanja našega prostega časa. Leta 1933 so v Alabami krajšanje delovnika utemeljevali kot nujen predpogoj za krepitev potrošnje:

»Če bi vsak delal dvanajst ur na dan, ne bi bilo potrebe po gledanju filmov. Če ne bi imel prostega časa, bi avtomobil potreboval le za transport do službe in nazaj. Delavec, ki bi delal od dvanajst do petnajst ur dnevno, bi potreboval le hrano, obleke in udobno posteljo. Torej delavci potrebujejo prosti čas za potrošnjo določenih dobrin in storitev.« (Roos, 23).

Danes pa se moramo nujno vprašati tudi, kako je ob uvajanju krajših delovnikov mogoče preusmerjati porabo prostega časa v izvajanje nizkoogljičnih aktivnosti. Delo ne deluje in skrajni čas je, da preoblikujemo kulturo dela na način, da bo pravičnejša do delavca in obenem bolj odgovorna do okolja.

Literatura in viri:

- Baldwin, Richard E.: *Covid, hysteresis and the future of work*, 2020. <https://voxeu.org/article/covid-hysteresis-and-future-work> (15.10.2020)
- Božič, Kristina: *Matej Feguš iz podjetja Donar, kjer delajo šest ur na dan: »Zanimivo bi bilo slišati argumente politikov proti 6-urnemu delovniku»*, 2019. <https://www.vecer.com/slovenija/matej-fegus-iz-podjetja-donar-kjer-delajo-sest-ur-na-dan-zanimivo-bi-bilo-slisati-argumente-politikov-proti-6-urnemu-delovniku-6674706> (15. 10. 2020)
- Brione, Patrick: *Is Thursday the New Friday? The Future of Working Time and Hopes for a Four Day Week*, 2019. <http://library.fes.de/pdf-files/id/15601.pdf> (15. 10. 2020)
- Elliot, Larry: *Four-day working week could create 500k new jobs in UK, study says*, 2020. <https://www.theguardian.com/society/2020/aug/30/four-day-working-week-could-create-500k-new-jobs-in-uk-study-says> (2020)
- Evropska komisija: *Stanje v Uniji: Komisija povečuje podnebne ambicije in predlaga 55-odstotno zmanjšanje emisij do leta 2030*, 2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/sl/ip_20_1599 (15. 10. 2020)
- Gutierrez-Barbarrusa, Tomas: *The growth of precarious employment in Europe: Concepts, indicators and the effects of the global economic crisis*. International Labour Review, 155(4)/2016, 477–508.
- ILO: *A Quantum Leap for Gender Equality*, 2019. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_674831.pdf (15. 10. 2020)
- International Labour Organization: *ILO: As job losses escalate nearly half of global workforce at risk of losing livelihoods*, 2020. https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_743036/lang-en/index.htm (15. 10. 2020)
- Lee, Sangheon, McCann, Deirdree in Messenger, Jon C.: *Working Time Around the World: Trends in Working Hours, Laws and Policies in a Global Comparative Perspective*. Geneva: International Labour Organization, 2007.
- Lenart J. Kučić: *Spodbujanje prekarstva: dvomljivi učinki evropskih subvencij za s.p.-je*, 2017. <https://podcrto.si/spodbujanje-prekarstva-dvomljivi-ucinki-evropskih-subvencij-za-s-p-je/> (15. 10. 2020)
- MacKay, Jory: *The State of Work Life Balance in 2019: What we learned from studying 185 million hours of working time*, 2019. <https://blog.rescuetime.com/work-life-balance-study-2019/> (15. 10. 2020)
- Matjaž, Eva, Černič, Polona in Kosi, Teja: *Slovenski kulturno-kreativni delavec v času covid-19*, 2020 <http://www.poligon.si/raziskava-slovenski-kulturno-kreativni-delavec-v-casu-covid-19/> (15. 10. 2020)
- Nacionalni inštitut za javno zdravje: *Zdravstveni statistični letopis Slovenije 2018*, 2018. https://www.nijz.si/sites/www.nijz.si/files/uploaded/publikacije/letopisi/2018/2.6_bs_2018_konca_skontrolirana_3.pdf (15. 10. 2020)
- Pencavel, John: *Recovery from Work and Productivity of Working Hours*. *Economica*, 83 (332)/2016, 545–563.
- Power, Kate: *The COVID-19 pandemic has increased the care burden of women and families*. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16(1)/2020, 67–73.
- Priceonomics: *When Do People Actually Get Work Done?* 2017 <https://www.forbes.com/sites/priceonomics/2017/12/08/when-do-people-actually-get-work-done> (15. 10. 2020)
- Roos, Charles F.: *Economic Theory of the Shorter Working Week*. *Econometrica*, 3/1935, 21–39.

Shepard, Edward. in Clifton, Thomas: *Are longer hours reducing productivity in manufacturing?* International Journal of Manpower, 21(7)/2000, 540–553.

Sindikat Mladi plus: *Kako je izbruh novega koronavirusa vplival na položaj mladih na trgu dela?* 2020 <https://www.mladiplus.si/2020/07/14/kako-je-izbruh-trg-dela/> (15. 10. 2020)

Statistični urad: *Stopnji tveganja revščine (12,0 %) in socialne izključenosti (14,4 %) v 2019 nižji, prag tveganja revščine višji*, 2019; <https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/8895> (15. 10. 2020)

Stronge, Will in Harper, Aidan: *The Shorter Working Week: A Radical and Pragmatic Proposal*. Hamps-hire: Autonomy, 2019.

Thoreau, Henry David in Searls, Damion: *The Journals of Henry David Thoreau, 1837–1861*. New York: New York Review, 2009.

Povzetek

Naraščajoča izgorelost, trend avtomatizacije delovnih mest, še vedno obstoječa neenakost plačil med spoloma in preobremenitev žensk v domači sferi, visok strošek absentizma in pospešena prekarizacija so le nekatere izmed perečih aktualnih tem na polju dela. Kot smiselna rešitev za izzive, nastale zaradi nedelovanja dela, se vse večkrat predlaga uvajanje krajših delovnikov z nespremenjenim plačilom. Empirične študije in vse številčnejši eksperimenti krajšanja delovnikov namreč zavračajo pozitivno povezanost dolžine dela z delovno učinkovitostjo, celo nasprotno, v krajšem času delavci pogosto naredijo več, redkeje so napake, manj je bolniških odsotnosti, večje je zadovoljstvo, v primeru štiridnevnih delovnikov pa tudi nižja obremenitev okolja. Mednarodna organizacija dela ILO (2020) ocenjuje, da bo zaradi pandemije covida-19 delo izgubila skoraj polovica svetovne delovne sile in uvajanje krajših delovnikov je lahko priložnost, da bomo vsi delali manj zato, da bomo vsi lahko delali.

Summary

Increasing levels of burnout, the trend of job automation, the still existing gender inequality in pay and the overburdening of women in the domestic sphere, the high cost of absenteeism, and increasing precarization are just some of the current pressing issues in the field of labour. The introduction of a shorter working week with unchanged pay is being proposed as a sensible solution to the challenges raised when work is not functioning as it should. Empirical studies and increasing numbers of experiments with a shorter working week reject a positive correlation between the number of hours worked and efficiency. In fact, just the opposite holds true: workers usually accomplish more and are less prone to making mistakes when working fewer hours, and moreover they use fewer sick days and experience greater job satisfaction. With a four-day working week in place

there is also less of an environmental impact. The International Labor Organization (ILO) (2020) estimates that almost half of the world's workforce will lose their jobs due to the Covid-19 pandemic, and the introduction of shorter working hours may be an opportunity for us all to work less so that we all can work.

Ključne besede

krajšanje delovnikov, covid-19, delovna učinkovitost, prekarizacija

Key words

shorter working day, shorter working week, Covid-19, work productivity, precarization

SKRAJŠAN DELOVNI ČAS

Zapravljeni čas in kako ga povrniti

Dan Juvan

Pred vrati tovarne
delavec na lepem zastane
lepo jutro ga je povleklo za suknjo
in ko se obrne
in zagleda sonce
oblo in rdeče
ki se na svinčenem nebu smeje
mu po domače pomežikne
Hej tovariš Sonce
se ti ne zdi
da ni čisto pri pravi
kdor tak dan podari
lastniku in upravi?

(Jacques Prévert: Zapravljeni čas, prevod Aleš Berger)*

* https://x.facebook.com/MladinskaKnjiga/photos/a.351860524859613/2782123781833263/?type=3&__tn__=-R

100 let dela, nič svobode

Želja po svobodi, ki se na lep sončen dan delavcu porodi pred vrati tovarne, je verjetno stara toliko kot delo samo. Želja po osvoboditi od dela-za-drugega seveda ne izvira iz so-vražnosti do dela samega. Delo bi moralo in bi lahko osmislilo človekovo življenje – če seveda tisti, ki dela, razpolaga s svojim časom in sadovi svojega dela. Občutek, ki ga opisuje avtor, se torej pojavlja v telesih in mislih širokega delavskega razreda, torej tistih, ki so za svoje preživetje primorani prodajati svojo delovno zmožnost nekomu drugemu, ki razpolaga s kapitalom, ki producira in sledi od delavca ločenim produktom in smotrom. O tem delu govorimo – o delu v okvirih kapitalističnih družbenih odnosov. Vsekakor se v zgornjih stihih najde vsak, ki je ujet v ta odnos: delavka v trgovini, delavec v tovarni, šofer, fizični delavec, preobremenjeni uradnik, učitelj, medicinska sestra, ... torej vsak, ki ne more brez resnih posledic za svoj socialni in materialni položaj ubežati prisili osemurnega delovnika. Občutki in izrazi hrepenenja po svobodi, ki izvirajo iz te strukturne prisile ter iskrenega začudenja nad sistemom, ki napreduje v vseh pogledih, razen v tem ne, so danes enako veljavni kot leta 1946, ko je Jacques Prévert razmišljal o zapravljenem času.

Osemurni delovnik in štirideseturni delovni teden sta bila vzpostavljen in uzakonjena počasi, od začetka industrijske revolucije do dvajsetih let prejšnjega stoletja. Za prvega, ki je artikuliral zahtevo po osemurnem delovniku, je obveljal Robert Owen, lastnik valižanske tekstilne tovarne z začetka 19. stoletja. A ženske in otroci v Britaniji, ki so bili v teh prvih tovarnah nečloveško izkoriščani, so pravico, ne do osem-, ampak do deseturnega delovnika pridobili šele leta 1847. Francozi so si 12-urni delovnik izborili v februarjski revoluciji leta 1848. Po številnih delavskih bojih širom sveta in ponavljajočih se zahtevah za osemurni delovnik pod geslom *8 ur spanja, 8 ur dela in 8 ur počitka* je bila ureditev, ki smo ji podvrženi še danes, uzakonjena v dvajsetih letih prejšnjega stoletja. V Sloveniji je bil delovni čas prvič omejen leta 1885, in sicer na enajst ur dnevno. Osemurni delovnik pa je bil na našem ozemlju uveden 15. 1. 1919. Letos sta torej minili 102 leti od uvedbe delovnika, kot ga poznamo.

Z zgodovinskega vidika je torej zamisel, da ima vsak pravico do primerno odmerjenega prostega časa, nova. A koncept delovnega časa, torej časa, ki ga delavec v zameno za plačilo nameni lastniku ali delodajalcu, je pogojen z obstojem kapitalizma. Šele s prehodom iz fevdalizma v kapitalizem, vzpostavivijo formalne svobode in nastankom delavskega razreda sploh lahko govorimo o delovnem času. V zgodovini kapitalizma sta torej osemurni delovnik in 40-urni delovni teden izjemno zastareli ideji, ki izvirata iz časov, ko je bil v politiki moderen rasizem, v kulturi nacionalizem, v tehniki pa žarnica.

Ob doseganju 40-urnega delovnega tedna, ob plačanem dopustu in drugih koncesijah, ki jih je na začetku prejšnjega stoletja kapital namenil delavkam in delavcem, so mnogi vplivni ekonomisti verjeli, da se bo prosti čas v 20. stoletju skladno s tehnološkim razvojem in dvigom produktivnosti povečeval. Med njimi je bil tudi najvplivnejši ekonomist 20. stoletja John Maynard Keynes, ki je v eseju "Ekonomске možnosti naših vnukov" napovedal, da se bo zaradi povečanja produktivnosti potreba po delu toliko zmanjšala, da bomo

leta 2030 delali samo še po 3 ure na dan, oziroma 15 ur na teden. Čeprav so se njegove napovedi o povečevanju produktivnosti uresničile, pa se delovni čas delavcev ni skrajšal. Na videz neizogiben napredek v smeri skrajševanja delovnega časa in povečevanja svobode se je ustavil. Za mnoge delavce in delavke pa se je, kot bo pojasnjeno v nadaljevanju, proces pravičnejših obrnil na slabše.

Osvoboditev od nepotrebne delave kot temeljna človekova pravica

Zahteva in pričakovanje, da naj se družba razvija tako, da se bo povečevalo splošno blagostanje njenih članov, mora ostati temeljna zahteva v odnosu do politike. Vsesplošni, tudi tehnološki razvoj se mora prevajati v izboljšanje življenjskih pogojev ljudi, če se ne, domnevnega napredka ne moremo razumeti kot pozitiven razvoj družbe, ampak kot družbeno nazadovanje. V kontekstu dela in delovnega časa to pomeni osvoboditev človeka od nepotrebne delave in povečevanje časa, ki ga ljudje lahko namenijo svojemu lastnemu razvoju ter dobrobiti svojih bližnjih. Splošni zagovor skrajšanja delovnega časa naj se torej nasloni na univerzalni smoter razvoja družbe k nenehnemu povečevanju človekove svobode. Boj za krajši delovni čas je torej boj za osvoboditev človeka od nepotrebne delave in njegova emancipacija v socialnem, političnem, kulturnem in telesnem smislu.

Krajšanje delovnega časa je seveda smiselno z vidika tehnološkega napredka in možnosti, ki jih prinaša za zmanjšanje brezposelnosti, pravičnejšo porazdelitev dela, zmanjšanje obremenjevanja okolja in dviga kvalitete življenja. Povečanje prostega časa bi imelo prav tako pozitivne učinke na družbeno počutje delavcev, na javno zdravje, razvoj kulture in demokracije ter druge aspekte človekovega udejstvovanja. Čeprav so vsi ti aspekti, razlogi in učinki pomembni in bodo bržkone ključni prepričevalni element v prihajajočem političnem boju za skrajšanje delovnega časa, pa mora zahteva za skrajšanje delovnega časa izvirati iz preproste in bolj temeljne družbene zahteve. To je, da se osvoboditev od nepotrebne delave razume kot temeljno človekovo pravico.

Presežno delo kot bistvo kapitalizma

A problem kapitalističnih družbenih odnosov in principov, po katerih proizvajajo produkte in storitve, je, da nepotrebne delave pravičnejših obrnil ne pozna. Ko je Keynes leta 1930 napovedal, da bo kapitalizem leta 2030 potreboval bistveno manj človeškega dela, je očitno

verjel, da je smoter kapitalistične družbe nenehno povečevanje človekove svobode. A kapitalistični družbeni odnosi imajo zelo malo opraviti z emancipacijo človeštva od nepotrebnega dela. Če bi kapitalistična družba proizvajala in distribuirala skladno s potrebami ljudi, namesto s strukturno potrebo kapitala po nenehnem ustvarjanju dobička in neskončni akumulaciji – potem bi obstajala možnost, da se ob razvoju tehnologije in povečanju produktivnosti zmanjšuje tudi količina človeškega dela. A kapital dobiček črpa ravno iz presežka človekovega dela, torej tistega dela, ki ga delavec opravi, ko sta izdelek ali storitev že ustvarjena, stroški pa že povrnjeni. Če poenostavimo; če v šestih urah lahko opravimo vse potrebno delo, moramo v naslednjih dveh zagotoviti še profit za lastnika. Če torej kapital izgubi ti dve dodatni uri, izgubi tudi presežno vrednost ali del svojega dobička. Če izgubi del dobička, izgubi prednost pred svojimi tekmeci. Če izgubi prednost pred svojimi tekmeci, se lahko poslovli od trga in dobička, ki ga na trgu realizira. Dokler torej uspeh neke družbe merimo glede na količino dobičkov, ki jih ustvari iz izkoriščanja presežnega dela, bomo težko sprejeli politike, ki zmanjšujejo nepotrebno delo. Nepotrebno ali nesmiselno delo znotraj kapitalizma, dokler ustvarja dobiček, namreč sploh ne obstaja in ne more obstajati. Krajšega delovnega časa zato ne bomo dočakali, če bomo le dovolj potrpežljivi. V tem smislu smo lahko tudi manj optimistični, da se bo delovni čas skrajšal kot posledica benevolentnosti latnikov kapitala, podjetji oziroma korporacij. Nasprotno, lastnike kapitala je treba po demokratični poti prisiliti k povečevanju prostega časa na podlagi za vse obvezujočih zakonov. Druga, manj verjetna možnost je, da odpravimo kapitalizem.

Skrb za gospodarstvo

Aktualni politično-gospodarski sistem je torej izredno nenaklonjen skrajševanju delovnega časa. Vsaj ne na način, ki bi vplival na akumulacijo dobičkov in njihovo reinvesticijo oziroma na s tem povezano gospodarsko rast. Vsak ukrep, ki bi zmanjšal vsoto denarnih transakcij v družbi, je v današnji ureditvi za veliko večino politikov in vladnih funkcionarjev nedopusten in nepredstavljen. Vsakršno za delavce otipljivo skrajševanje delovnega časa je zato za kapital in za tisti del politike, ki ga nenehno “skrbi za gospodarstvo”, popolnoma nesprejemljivo. Dejansko za delavce otipljivo skrajšanje delovnega časa namreč nujno pomeni zmanjšanje profitov za veliko večino lastnikov. Po prvi varianti se ob skrajšanem delovniku ohrani strošek dela, zmanjša pa se količina opravljenega dela. V manjšem delu podjetji, kjer je delo pretežno intelektualne narave, je mogoče zagovarjati tezo, da se produktivnost ne zmanjša, dobički pa se ohranijo ali celo povečajo. A v industriji in delovno intenzivnih panogah ter v storitvenem sektorju zmanjšana količina dela nujno pomeni nižjo produktivnost in zato nižje profite. Po drugi varianti se ob skrajšanem

delovniku količina opravljenega dela ne zmanjša, saj se manjkajoče ure nadomesti z novimi delavci. To seveda precej poveča stroške dela in zopet zniža dobičke.

Znižanje dobička je logični učinek omejitve izkoriščanja presežnega dela. Tako, kot je bilo ob ukinitvi suženjstva ter uvedbi osemurnega delovnika, bo tudi ob skrajšanju delovnega časa na račun svobode trpel dobiček. A človekova svoboda in izboljšanje kvalitete življenja v politiki žal nista odločujoči faktor. Odločujoči faktor ostaja "zdravje gospodarstva". To se jasno kaže v kampanjah za izboljšanje položaja delavcev – denimo pri dvigu minimalne plače – ko poslancev niso prepričali argumenti o revščini med zaposlenimi, ampak razprave o posledičnem povečanju domače potrošnje. Podobno smo lahko opazovali ob nedavnem sprejemanju zakona, ki je zaposlenim v trgovinski dejavnosti zagotovil proste nedelje. Bolj kot svoboda razpolaganja s prostim časom jih je prepričal argument razporejanja potrošnje in ugibanja, da bomo z zaprtjem trgovin povečali potrošnjo v mesnih jedrih in turizmu.

Krajši delovni čas in oblast

Nenaklonjenost velikega dela politike skrajšanju delovnega časa pa se lahko ob pritisku in zahtevah ljudi hitro spremeni v prisiljeno naklonjenost in podporo predlogom, ki bi skrajšali delovni čas ali na druge načine povečali količino prostega časa, s katerim razpolagajo delavci. Uspešnost takšnih akcij je odvisna predvsem od mobilizacije delavcev, delavcem naklonjenih organizacij, sindikatov in širše družbe v zavezništvu s progresivnimi strankami v parlamentu. Poleg tega so za uveljavitev takšnih sprememb pomembne tudi zunanje okoliščine in morebitni pozitivni premiki, ki se dogajajo v drugih državah.

V zadnjem času pogosto naveden primer iz tujine je stališče finske predsednice vlade, ki je pred volitvami leta 2019 dejala, da je štiridnevni delovni teden oziroma šesturni delovni dan naslednji korak na področju dela, to pa utemeljevala s povečano produktivnostjo dela in zmanjšanim ogljičnim odtisom. A ko je dejansko prevzela vlogo predsednice vlade, je finska vlada januarja 2020 na svojem uradnem Twitter računu pojasnila, da skrajšanje delovnega časa ni del uradnega programa vlade. Letos jeseni je o skrajšanem delovniku govorila tudi predsednica vlade Nove Zelandije Jacinda Ardern, ki je v svojem tipičnem FB video nagovoru državljanom navrgla, da ji je ideja o štiridnevnem delovnem tednu všeč, saj bi takšna sprememba lahko predstavljala odgovor na gospodarske težave, ki jih je povzročila epidemija covida-19. Štiridnevni delovni teden naj bi predstavljal priložnost za okrevanje in povečano domačo potrošnjo v turizmu in pristočasnih dejavnostih. A podobno kot velja za Finsko, je v naslednji sapi opozorila, da je določanje delovnega časa v domeni dogovora na ravni delodajalcev in sindikatov in da torej vlada in parlament ne bosta posegala v obstoječi *status quo*.

Delovni čas, ki ga skrajšuje sindikat

V nasprotju z mimobežnimi izjavami liberalnih predsednikov vlad, ki so prej piarovski manevri kot dejanske programske usmeritve, so nekoliko bolj konkretne in dejansko zanimive zahteve največjega nemškega sindikata IG Metal, ki združuje predvsem delavce v avtomobilski industriji, industriji jekla in elektroindustriji. Sindikat je leta 1995 dosegel 35-urni delovni teden v avtomobilski industriji in pravico delavcev, da ob nekoliko zmanjšani plači za obdobje dveh let uveljavijo 28-urni delovnik. Na začetku letošnje jeseni je IG Metal kot odgovor na ekonomske izzive, ki jih je sprožila pandemija koronavirusa in posledično zapiranje javnega življenja in gospodarstva, pozval k uvedbi štiridnevnega delovnega tedna. Tega je predstavil tudi kot ukrep proti odpuščanju v avtomobilski industriji, kar je verjetna posledica koronakrize in prestrukturiranja nemške avtomobilske industrije v smeri tako imenovane e-mobilnosti. Sindikati, ki združujejo dva milijona delavcev, ob tem vztrajajo, da se ob morebitnem skrajšanju delovnika plače ne smejo zmanjševati in da se kupna moč prebivalstva ne sme zmanjšati. V njihovih zahtevah jih je podprl tudi nemški minister za delo Hubertus Heil, čeprav ostali člani vlade predlogu niso naklonjeni. Predlog za skrajšanje delovnega časa za vse redno zaposlene po najnovejših raziskavah javnega mnenja podpira 60 % Nemcev, nemška stranka Die Linke pa zagovarja zmanjšanje delovnega tedna na 30 ur brez zmanjšanja plačila. Ta zahteva je bistvena, saj je nujno, da se ob skrajšanem delovnem času ohrani višina plač in pravic iz delovnega razmerja oziroma da se socialni položaj delavcev ne poslabša. Ko je leta 1990 Volkswagen uveljavil štiridnevni delovni teden za nekatere zaposlene in s tem domnevno rešil 30 tisoč delovnih mest, so morali delavci pristati na desetodstotno zmanjšanje plač, kar je precej poslabšalo ekonomski položaj velikega števila delavcev in delavk.

A tudi nemška vlada je javno sporočila, da ne bo posegla v socialni dialog med delodajalci in sindikati. Prepuščanje krajšanja delovnega časa zgolj "socialnemu dialogu" v praksi pomeni, da je urejanje delovnega časa odvisno od relativne moči organiziranega delavstva na ravni neke gospodarske panoge ali na ravni posameznega podjetja. Pomembne pridobitve za delavce je na ravni splošnih kolektivnih pogodb sicer možno izboriti tudi za vse delavce, a zadnjo besedo ima v praksi vendarle kapital. Socialni dialog mora seveda potekati, a odločitev o še dopustnem izkoriščanju ljudi oziroma o maksimalnem številu delovnih ur mora biti vendarle demokratično sprejeta politična odločitev. Politika, ki v predvolilnem času obljublja, da bo vzpostavila boljše delovne pogoje, a se potem, ko prevzame pozicijo moči, temu v imenu socialnega dialoga odpove, predstavlja nemoč predstavniške demokracije v odnosu do kapitala, ne pa spoštovanje socialnega dialoga med sindikati in "delodajalci".

Skrajšanje delovnega časa kot zahteva ljudstva

Odločitev za skrajšanje delovnega časa mora sprejeti ljudstvo preko oblasti, ki jo izvršuje s predstavniki v parlamentu in neposredno z mehanizmi neposredne demokracije, kot je denimo referendum. Le tako so možne trajne in za vse obvezujoče spremembe. Tako sprejeta odločitev ima tudi bistveno večjo demokratično legitimnost kot odločitev sprejeta med "socialnimi partnerji", čeprav se v medijih in politiki to pogosto spreobrača. Če parlament ali ljudstvo neposredno (denimo na referendumu) sprejme odločitev mimo socialnega dialoga, to enostavno pomeni, da je bila odločitev sprejeta na višji demokratični ravni. V okvirih tako sprejete odločitve oziroma ureditve je socialni dialog za nadaljnje izboljšanje življenjskih pogojev ljudi seveda možen in zaželen.

Poleg tega je treba izpostaviti, da predstavniki kapitala in politiki, ki se predstavljajo kot varuhi "socialnega dialoga", niso imeli težav, ko se je brez soglasja socialnih partnerjev sprejemalo zakone, ki so dajali dodatne odpustke bogatim, revne pa še bolj potiskali v revščino. Tako sta bila denimo v Sloveniji že leta 2014 sprejeta Zakon o dohodnini in Zakon o davku od dohodkov pravnih oseb, ki sta razbremenila najbogatejše. Podobno je bil leta 2009 zaradi "nujne razbremenitve gospodarstva" na hitro spremenjen Zakon o davku od dohodkov pravnih oseb. Leto dni nazaj pa smo lahko spremljali poskuse vlade, ki je hotela »mimo socialnega dialoga« ukiniti dodatek za delovno aktivnost in dohodek zaposlenih zmanjšati tudi do 200 evrov. Med drugim, materam samohranilkam in drugim delavcem in delavkam, ki delajo za minimalno plačo. Ko pa gre za zakone, ki izboljšujejo položaj delavcev, predstavniki kapitala v politiki in izven nje ne izgubijo priložnosti, da bi načelo socialnega dialoga izrabili in izmaličili tako, da preneha služiti interesom delavskega razreda, ampak se sprevrže v njegovo nasprotje.

Slabost parcialnega urejanja delovnega časa na ravni gospodarskih panog ali posameznih podjetij oziroma korporacij je tudi, da takšno določanje delovnega časa neizogibno vodi v to, da se bodo delovni časi skrajšali in delovne obremenitve zmanjšale samo nekaterim delavcem, ne pa vsem. To v skrajni različici pomeni razvoj nekakšnega distopičnega kapitalizma, kjer se enotno delovno pravno varstvo in delovni pogoji med podjetji, regijami, državami in panogami močno razlikujejo. Medtem ko bodo delavci v tehnoloških in "inovativnih" podjetjih morda lahko dosegli medijsko odmevne dogovore o skrajšanem delovnem času, bodo delavci v delovno intenzivnem sektorju, kot so denimo delavke in delavci v trgovinah ali v proizvodnji in industriji, še naprej poleg nizkih plač ohranili tudi dolge večizmenske delovnike in spremenljiv delovni čas. Takšen razvoj lahko pomeni (navidezno) emancipacijo malega števila dobro plačanih delavcev in nadaljevanje brutalnega izkoriščanje velike večine ljudi. Edini način, da se ta distopična vizija korporativnega načina skrajševanja delovnega časa ne uresniči, je zakonsko urejanje delovnega časa za vse delavce enako in sicer na način, da se reforme na tem področju uresničijo na temeljih demokracije in po načelu enakosti.

V prihodnjih bojih za skrajševanje delovnega časa je te vidike potrebno upoštevati. A temeljna zahteva navkljub temu ostaja precej enostavna. To je postopno skrajševanje polnega delovnega časa s sedanjih največ 40 ur na teden na manjše maksimalne vrednosti. Torej postopno skrajševanje obveznega delovnega časa z zdajšnjih 40 ur tedensko na 30 ur tedensko. S tem bi delavcem omogočili ali šesturni delovni dan ali štiridnevni delovni teden in ohranitev osemurnega delovnega dne. Z vidika sprememb zakonodaje je tak predlog tehnično nezahteven, je pa res da bi zahteval precejšnje prilagoditve kapitala in javne uprave. A glavno vprašanje ni, kako tehnično izvesti prehod na krajši in manj obremenjujoč delovnik, ampak kako zagotoviti politično voljo za takšno spremembo. A če za trenutek pomislimo na posege v prosti trg in poslovanje podjetji v letu 2020, se postopno skrajšanje delovnega časa nenadoma zdi precej manj grob poseg v “ekonomijo”.

Poleg neposrednega skrajševanja maksimalnega polnega delovnega časa je potrebno opozoriti še na nekatere druge ukrepe, ki so ključni pri doseganju dejanskega skrajševanja delovnega časa oziroma upoštevanja že doseženih standardov ali pa lahko na posreden način povečajo prosti čas večjemu številu delavcev.

Problem prekarizacije dela

Če se bo trg dela še naprej prekariziral, bodo prizadevanja za izboljšanja položaja delavcev obrodila vedno manj sadov – prekarne oblike dela moramo spremeniti v redne in varne, da jim sploh lahko določimo delovni čas. Delovni čas lahko namreč krajšamo samo delavcem, zato je potrebno zaustaviti tako imenovani “beg iz delovnopravne zakonodaje”, kjer se delovno razmerje razume kot razmerje med dvema podjetjema, ne pa med delavcem in delodajalcem. Veliko število delavcev nastopa v formalni vlogi samostojnih podjetij, ki na trgu za druga podjetja opravljajo storitve. Ti kvazi delavci pravno formalno niso v delovnem razmerju, dela ne opravljajo na podlagi pogodbe o zaposlitvi in zato za njih ne velja Zakon o delovnih razmerjih ali tako imenovana delavska ustava, posledično pa tudi ne določbe o delovnem času, dopustu, počitku in ostalih iz delovnega razmerja izhajajočih pravicah. Regulacija delovnega časa pa je relevantna in učinkuje samo za osebe v delovnem razmerju, ki jih ščiti delovnopravna zakonodaja. Za ostale delavce na segmentiranem trgu dela, kjer so vse pogostejše razne oblike civilnih pogodbenih razmerji, ki pogosto zakrivajo dejansko obstoječa delovna razmerja, pa te določbe praktično nimajo učinka.

Razvoj trga dela je namreč v zadnjih 30 letih doživel temeljito preobrazbo, katere negativni učinki se kažejo predvsem v razvrednotenju dela in v postopnem krčenju tiste skupine ljudi, ki jim še pripada celoten, z zakonom določen obseg delavskih pravic. To je predvsem učinek zgrešenih politik liberalizacije in fleksibilizacije trga dela, ki so povzročile obstoječo segmentacijo na tem področju in še danes proizvajajo drugorazredne delavce, ki

jim delovnopravna zaščita ne pripada. Država je popustila kapitalu, ki je zahteval zniževanje stroškov dela in lažje odpuščanje delavcev v globalni dirki proti dnu. V novih okoliščinah razrahljanega delovnopravnega varstva in zgrešenih politik na področju samozaposlovanja so gospodarski subjekti zlahka našli nove načine za zniževanje stroškov dela. Tradicionalne oblike dela, ki temeljijo na delovnem razmerju in ki zagotavljajo celoten obseg pravic, so bile v teh procesih izpodrinjene, nadomestile pa so jih nove oblike dela, tako imenovane atipične oblike, ki se opravljajo v kontekstu pogodbenega sodelovanja med naročnikom in izvajalcem. Najrazličnejše pojavne oblike teh razmerji pa niso nič drugega kot sredstvo zniževanja stroškov dela tako, da se izogiba delovnopravnemu varstvu na račun pravic delavcev.

Samozaposlene osebe, ki delo na podlagi pogodb civilnega prava (podjemne in avtorske pogodbe, pogodbe o izvajanju storitev) in v okoliščinah ekonomske odvisnosti delo dalj časa opravljajo za enega naročnika, so tako v primerjavi z redno zaposlenimi delavci, ki pogosto opravljajo enako delo, v izrazito slabšem položaju. Niso upravičeni do zajamčene minimalne plače, nimajo dopusta, nimajo pravice do 30 minut plačanega odmora za vsakih osem ur dela, niso upravičeni do bolniške, do povračila stroškov za malico in prevoz, nosijo celotno breme stroška davkov in prispevkov, niso upravičeni do regresa v višini ene minimalne bruto plače, njihov delovni čas ni omejen na osem ur dnevno z zakonsko določenim številom plačanih nadur. Ti minimalni pogoji dela, do katerih bi morali biti upravičeni vsi delavci za veliko skupino delovno aktivnih posameznikov, v Sloveniji ne veljajo. Zato bi morali biti eden izmed ključnih korakov k skrajšanju delovnega časa ravno boj proti prekarnemu delu in prikritim delovnim razmerjem.

Ali osemurni delovnik sploh še obstaja?

Dejansko se je v zadnjih desetletjih delovni čas delavk in delavcev povečal, ne zmanjšal. V številnih podjetjih se kopiči pogosto neplačano nadurno delo. Raziskava, ki so jo med svojim članstvom leta 2017 pripravili v Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije, je pokazala, da se v Slovenijo grobo kršijo določila o delovnem času in počitkih ter da vse daljši in vedno bolj nepredvidljiv in spremenljiv delovni čas vodi v izgorelost in zdravstvene težave. Anketno spraševanje delavcev je pokazalo, da skoraj 70 % delavcev in delavk tedensko opravi več kot 40 ur dela, od tega 9 % več kot 50 ur. 20 % delavcev je v letu 2016 opravilo več kot 170 nadur, kar pomeni, da so v enem letu pridelali dodaten mesec dela. Sindikati prav tako razpolagajo s podatkom, da skoraj 60 % delavcev pogosto žrtvuje svoj prosti čas, da bi opravili vse zahtevane naloge in da ima 36 % delavk in delavcev zaradi pretiranega dela premalo časa za dom in družino. Nekatera podjetja delavce zaposlujejo za delovni čas krajši od polnega, kar pa ne pomeni, da delavci delajo bistveno manj. Takšno

izkušnjo imajo v Sloveniji delavci in delavke zaposleni v diskontnih trgovskih verigah, ki so zaposleni za krajši delovni čas, a vseeno delajo 40 ali več ur na teden. Najhuje pri tem je, da ti delavci v 4 letih pridobijo le 3 leta pokojninske dobe, prav tako pa prejemajo manjši regres in v primeru izgube zaposlitve nižje odpravnine. Zato ni čudno, da se sindikati ne ukvarjajo pretirano s kampanjami za skrajševanja delovnega časa, ampak so svojo energijo primorani vlagati v obrambo obstoječe ureditve. Prvi ukrep za skrajševanje dejanskega delovnega časa mora biti zato poostren nadzor nad izvajanjem zakonodaje ter nad odrejanjem in izplačevanjem nadurnega dela.

Posredno skrajševanje dejanskega delovnega časa in povečevanje priložnosti za več prostega časa

Ukrep, ki bi lahko v Sloveniji odprl razpravo o skrajšanem delovnem času, je omogočanje režima krajšega delovnega časa za podjetja, ki bi ga bila pripravljena uvesti. Nekatera redka podjetja v Sloveniji so se namreč odločila za krajši delovni čas, pri tem pa so njihovi delavci ohranili ves obseg pravic, kot jim pripadajo za polni delovni čas. Gre predvsem za podjetja z nižjim številom zaposlenih, ki so ocenila, da šesturni delovniki ne pomenijo bistvenega znižanja produktivnosti ob hkratnih pozitivnih učinkih na motivacijo zaposlenih in njihovo povečano pripadnost podjetju. Ta podjetja so v javnosti večkrat izpostavila, da so delavci formalno še vedno zaposleni za polni delovni čas, čeprav delo opravljajo v času, ki je krajši od polnega. Zakon o delovnih razmerjih namreč določa, da se lahko kot polni delovni čas določi delovni čas, ki je krajši od 40 ur na teden, vendar ne manj kot 36 ur na teden. To pomeni, da je v Sloveniji možno delo opravljati 7,2 uri na dan in biti hkrati polno pokojninsko zavarovan ter upravičen do polnega obsega vseh pravic enako kot to velja za delavce, ki delo opravljajo osem ur na dan. Pravno formalno to pomeni, da so delavci v omenjenih podjetjih v nekakšen prekršku, saj ne dosežajo delovnega časa, ki je še opredeljen kot polni delovni čas. To seveda ni nikakršen realni problem, je pa priložnost za spremembo zakonodaje na tem področju, kar bi hkrati pomenilo, da bi se o skrajšanju delovnega časa in njegovih pozitivnih učinkih odprla javna razprava in morebitne priložnosti za povečevanje prostega časa delavcev. Sprememba dejansko ne bi vodila v izboljšanje položaja kakega otipljivega števila delavcev, bi pa spodbudila javno razpravo ter sindikate, politiko in javnost pripravila na nadaljnje boje na tem področju.

Naslednji ukrep, ki bi ga ljudje hitro razumeli in ga posvojili kot splošno ljudsko zahtevo, je pravica do vikenda. Veljavna zakonodaja namreč ne pozna sobote, ki je pravno gledano čisto navaden delovni dan. Zakon določa samo to, da ima delavec v obdobju sedmih

zaporednih dni pravico do počitka v trajanju najmanj 24 neprekinjenih ur. Za razliko od nedeljskega, sobotno delo tudi ni višje vrednoteno, saj za delo v soboto niso predvideni nikakršni obvezni dodatki k plačilu. V okviru pravice do vikenda, ki je nekaterim delavcem sicer v praksi zagotovljena, drugim pa ne, je možno učinkovito zagovarjati razširitev pravice do tedenskega počitka oziroma zahtevati, da se uzakoni pravica do počitka ob koncu tedna oziroma da se določi, da ima delavec v obdobju sedmih zaporednih dni pravico do počitka v trajanju najmanj 48 neprekinjenih ur. Glede na obstoječe stanje, bi izboljšanje pomenila že ureditev, da so delavci prosti dva dni v tednu, tudi če ne gre za neprekinjenih 48 ur.

Podoben ukrep, ki bi povečal število prostih dni, bi bila sprememba načina upoštevanja z zakonom določenih praznikov in dela prostih dni. Nekaterne države namreč na različne načine upoštevajo dela proste dni, ki padejo na soboto oziroma na nedeljo, tako da so delavci v vsakem primeru upravičeni do dela prostega dne. Najbolj pogost način je prestavitev na prvi ponedeljek, tak način denimo poznajo Združeno kraljestvo, Nova Zelandija, Singapur in Južnoafriška republika. Uveljavljeni so tudi različni načini kasnejšega koriščenja prostega dne v dogovoru z delodajalcem, prestavitev v letni dopust ali povečano plačilo za izgubljeni dan. V Kanadi denimo velja, da se tak dan prenese na naslednji delovni dan ali pa se za en dan poveča redni letni dopust. V Luksemburgu so delavci upravičeni do nadomestnega prostega dneva v obdobju treh mesecev po datumu praznika. Pri urejanju premičnih dela prostih dni je možna tudi ureditev, da se "neizkoriščeni" praznični dnevi prenesejo v obdobje manjše produktivnosti, denimo na 3. januar. V Sloveniji so v letih 2017, 2018 in 2019 samo trije dela prosti dnevi padli na vikend, dva dni v letu 2017 ter en dan v letu 2019, medtem ko so 2018 vsi dela prosti dnevi padli na delovne dni. A v letošnjem letu je bilo takih dni šest, v letu 2021 pa bo takšnih dni na žalost kar sedem, polovica vseh. Rešitev, ki bi zagotavljala enako število dela prostih dni, bi bila popolnoma razumna in bi jo bilo mogoče zagovarjati tudi z vidika "predvidljivega poslovnega okolja".

Sabatno leto

Nenazadnje pa je smiselno razmisliti tudi o daljših obdobjih neplačanega dopusta, a z zagotovljeno zaposlitvijo po izteku tako določenega obdobja. Tako imenovanega "sabatnega leta" slovenska zakonodaja, razen omejeno v visokošolskem sektorju, (še) ne pozna, lahko pa bi se zgledovali po francoski ureditvi. Francoska zakonodaja omogoča »zamrznitev« pogodb o zaposlitvi za obdobje 6-12 mesecev. Torej neplačan dopust, do katerega so upravičeni delavci z določeno predhodno delovno dobo v podjetju, kar ostaja na ravni dogovora med socialnimi partnerji. Ob vrnitvi na delovno mesto so upravičeni do dela na podobnem delovnem mestu z vsaj enako višino plače, kot so jo prejeli pred odhodom.

Takšno ureditev bi bilo mogoče zagovarjati in sprejeti, saj za delodajalce na eni strani ne predstavlja dodatnega stroška, na drugi pa jim omogoča preizkušanje novih kadrov. Prav tako je predlog mogoče zagovarjati z vidika vključevanja “mladih na trg dela”, saj bi ukrep povečal poskusno delo v okoliščinah, kjer mladi težko dobijo priložnost in izkušnje. Prav tako bi ukrep lahko podprle liberalne stranke, ki bi v rešitvi videle priložnost za “vseživljenjsko učenje” in pridobivanje “kompetenc”. Pri tem je treba upoštevati, da predlog ne koristi vsem delavcem, ampak da lahko neplačano “sabatno” leto koristijo samo finančno boljše stoječi delavci oziroma mlajši zaposleni brez večjih finančnih bremen. S tem v mislih je možno predlagati tudi socialne programe, ki bi koriščenje sabatnega leta omogočili tudi socialno šibkejšim delavcem.

Literatura in viri

- Eve Merriam: *Jacques Prévert, 1900–1977*; <https://newrepublic.com/article/90518/jacques-prevert-1900-1977>, (15. 11. 2020).
- Douglas F. Dowd: *Robert Owen, British social reformer*, 2020; <https://www.britannica.com/biography/Robert-Owen> (15. 11. 2020).
- Larry Elliott: *Economics: Whatever happened to Keynes' 15-hour working week?*, 2008; <https://www.theguardian.com/business/2008/sep/01/economics> (15. 11. 2020).
- Edward Skidelsky, Robert Skidelsky: *How Much Is Enough?: Money and the Good Life*, New York, Other Press, 2012.
- mag. Staša Pernat Lesjak: *Sindikalno gibanje skozi čas, 2014*; http://sindeks.si/wp-content/uploads/2016/07/sindikalno_gibanje_skozi_cas_skvns.pdf (15. 11. 2020)
- Kresal, France: *Sto let razvoja kolektivnih pogodb na Slovenskem*, Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2, Ferencjev zbornik; <http://sistory.si/11686/1993>, (15.11. 2020).
- Hours of labour*; <https://www.britannica.com/topic/hours-of-labour>, (15. 11. 2020).
- André Spicer: *Will Finland introduce a four-day week? Is it the secret of happiness?*, 2020; <https://www.theguardian.com/money/shortcuts/2020/jan/06/finland-is-planning-a-four-day-week-is-this-the-secret-of-happiness>, (15. 11. 2020).
- Miriam Berger: *Will the coronavirus pandemic open the door to a four-day workweek?*, 2020; <https://www.washingtonpost.com/world/2020/05/24/will-coronavirus-pandemic-open-door-four-day-workweek/>, (15. 11. 2020).
- Anna Bianca Roach: *This Crisis Makes Clear: We Need a Four-Day Work Week, Now*, 2020; <https://inthesetimes.com/article/reduced-work-week-pandemic-relief>, (15. 11. 2020).
- Charlotte Edmond: *Germany eyes a four-day week to help prevent mass layoffs*, 2020; <https://www.weforum.org/agenda/2020/08/germany-four-day-week-industry-covid-19/>, (15. 11. 2020).
- Prim. Kanjuo Mrčela, Ignjatović: *Od prožnosti do prekarnosti dela, Teorija in praksa*, 3/2015.
- Kako prožen in varen je trg dela v Sloveniji?*, 30. november 2011, posebna objava, Statistični urad RS; http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=4375 (26. 1. 2018)
- Anketa ZSSS o delovnem času*; https://www.zsss.si/wp-content/uploads/2017/04/ZSSS_Anketa_DelovniCas_2017_Predstavitev.pdf, (15.11. 2020).
- Karmelina Husejnovič: *6-urni delovnik, neomejen plačan dopust, soudeležba pri prometu*, 2019; <https://www.24ur.com/novice/slovenija/drugacne-delovne-prakse.html>, (15. 11. 2020).
- Kristina Božič: *Matej Feguš iz podjetja Donar, kjer delajo šest ur na dan: Zanimivo bi bilo slišati argumente politikov proti 6-urnemu delovniku*, 2019; <https://www.vecer.com/slovenija/matej-fegus-iz-podjetja-do>

nar-kjer-delajo-sest-ur-na-dan-zanimivo-bi-bilo-slisati-argumente-politikov-proti-6-urnemu-delovniku-6674706, (15. 11. 2020)

Le congé sabbatique; <https://travail-emploi.gouv.fr/droit-du-travail/les-conges-payés-et-les-conges-pour-projets-pro-et-perso/article/le-conge-sabbatique>, (15.11. 2020).

Zakon o delovnih razmerjih (Uradni list RS, št. 21/13, 78/13 – popr., 47/15 – ZZSDT, 33/16 – PZ-F, 52/16, 15/17 – odl. US, 22/19 – ZPosS in 81/19); <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5944>, (15. 11. 2020)

Povzetek

Razprava poskuša vzpostaviti tezo, da je skrajšanje delovnega časa nujni element razvoja družbe, če razvoj družbe razumemo kot povečevanje človekove blaginje in svobode. A prizadevanja za realno skrajšanje obsega dela so v okvirih kapitalističnih družbenih odnosov podvržena protislovju, ki ga povzroča na presežnem delu utemeljena ekstrakcija dobičkov. Zato mora navidezno "skrb za gospodarstvo" v politiki zamenjati temeljna politična zahteva po osvoboditvi človeka od nepotrebne dela. Razprava problematizira na socialni dialog omejeno dogovarjanje o standardih na področju delovnega časa. Za doseganje za delavce pravičnega in trajnega skrajševanja delovnega časa na prvo mesto postavlja zavezništvo progresivnih sil za demokratične, trajne in za vse obvezujoče zakonske spremembe na področju urejanja delovnega časa. Poleg zakonskih sprememb poudarja pomembnost zagotavljanja spoštovanja že uzakonjenih, a v praksi pogosto kršenih zakonskih določil glede delovnega časa, nadurnega dela in počitka ter problematizira procese segmentacije in prekarizacije trga dela, ki nekaterim skupinam delavcev odreka pravice, ki izhajajo iz delovnega razmerja. V zaključku predstavi tudi nekatere manjše korake za posredno skrajševanje učinkovitega delovnega časa z zakonskimi spremembami na področju omogočanja krajšega polnega delovnega časa, uveljavljanja pravice do vikenda, drugačnega urejanja dela prostih dni ter uvedbe t. i. sabatnega leta.

Summary

This article attempts to establish the thesis that the reduction of working hours is a necessary element of the development of society, if the development of society is understood as an increase in human well-being and freedom. But efforts to reduce the amount of work in real terms are subject to a contradiction within the framework of capitalist social relations, which is caused by the extraction of profits based on surplus labour. Therefore, the apparent "concern for the economy" in politics must be replaced by a fundamental political demand for the liberation of people from unnecessary work. This article problematizes the negotiation of standards for the working week that is limited to social dialogue. In order to achieve a fair and lasting reduction of working hours for workers, it

prioritizes an alliance of progressive forces for democratic, lasting and binding legislative changes relating to the regulation of the working week. In addition to changes in legislation, it emphasizes the importance of ensuring compliance with legal provisions on working hours, overtime, and rest periods that are already in place but in practice often violated, and problematizes the processes of the segmentation and precarization of labour, which denies certain groups of workers the rights arising from employment. In the conclusion, it also presents some small steps for indirectly reducing the effective working week through legislative changes to enable a shorter working week for full-time employees, the right to weekends off, a different arrangement of work-free days and the introduction of a sabbatical year.

Ključne besede

delovni teden, delovni čas, prosti čas, kapitalizem, presežno delo, dobiček, socialni dialog, sindikat, prekarizacija in segmentacija dela, počitek, dela prosti dnevi, sabatno leto.

Key words

working week, hours of labour, leisure, capitalism, surplus labour, profit, social dialogue, trade union, labour market segmentation and precarization, rest period, work-free days, sabbatical year

Učinki systemske uvedbe krajšega delovnega časa na zaposlene

Nastja Cindy Zupančič

Čas, ki ga zaposleni preživijo na delovnem mestu, se je v zgodovini močno spreminjal in se še danes med državami precej razlikuje. Industrijska revolucija je namreč močno spremenila delovno življenje, saj je v začetku 19. stoletja delovni dan trajal od 10 do 16 ur (Owens, 2015), kar je pripeljalo do nezadovoljstva delavcev (Lee idr., 2007). Zaradi utrujenosti in pomanjkanja prostega časa se je kmalu začelo mednarodno gibanje za krajši delovnik. Kamnoseki so v Avstraliji leta 1856 prvi dosegli 48-urni delovni teden. Leta 1847 so v Veliki Britaniji vpeljali 10-urni delovnik, Robert Owens pa se je kasneje boril za 8-urni delovnik, saj je želel uvesti ritem: osem ur dela, osem ur rekreacije in osem ur počitka. Tudi ameriški sindikat se je leta 1886 odločil za prehod na 8-urni delovnik. Od takrat dalje zaposleni po celem svetu 1. maja praznujejo praznik dela (Moase, 2016). Ker se je delovni čas med državami precej razlikoval, je Mednarodna organizacija dela leta 1935 uvedla 40-urni delovni teden (Lee idr., 2007).

Uvod

Kar danes štejejo za običajen delovnik, je v resnici izum 20. stoletja (Stronge in Harper, 2019). Delovni teden se je skrajšal s šest na pet dni, dodali so plačan dopust, poleg tega se je delovna doba zaradi izobraževanja ter uvedbe pokojninskega sistema precej skrajšala (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Konec 20. stoletja so zaposleni opravili okoli 1600–1900 ur letno, kar je polovico manj kot v 19. stoletju (Deloitte Consulting, 2010). Krajši delovni čas, brez zmanjševanja plače, je bila zahteva delavcev, utopija intelektualcev ter napovedovanje ekonomistov več kot sto let. S skupnimi močmi so dosegli 40-urni delovni teden (Owens, 2015).

V zadnjih dveh desetletjih se je razvoj v smeri krajšega delovnega časa precej upočasn timer, določene države se celo soočajo z daljšim delovnikom, kot so ga zaposleni imeli včasih (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Kljub temu to ne pomeni, da krajši delovni čas ne more prinesiti dodatnih pozitivnih sprememb. Velika količina poskusov krajšanja delovnega časa ter njihovi pozitivni učinki namreč nakazujejo, da to ni le utopična želja zaposlenih (De Spiegelaere in Piasna, 2017). John Maynard Keynes, cenjeni angleški ekonomist, je leta 1930 celo napovedal, da naj bi v 21. stoletju zaradi napredka tehnologije delovni čas skrajšali na 15 ur tedensko (De Spiegelaere in Piasna, 2017).

V mednarodnem prostoru lahko pred letom 2000 zasledimo kar nekaj poskusov sistemske uvedbe krajšega delovnega časa (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Sistemska uvedba krajšega delovnega časa se od individualnega dogovora o krajšem delovnem času razlikuje v tem, da gre za krajšanje delovnega časa na nivoju države oz. organizacije, pri čemer plača, delovna doba in preostale ugodnosti zaposlenih ostanejo nespremenjene. V Sloveniji trenutno obstajata le dve podjetji (Donar d.o.o. in Plastika Skaza d.o.o.), ki sta se odločili za sistemske uvedbo šesturnega delovnika.

Novodobni pojavi, kot so vpliv tehnologije in avtomatizacije, neenakost med spoloma, onesnaževanje, upad produktivnosti, polarizacija na trgu dela in velika neenakost dohodka, zahtevajo določene spremembe. Krajši delovni čas je eden izmed možnih ukrepov za izboljšanje trenutnega stanja (Stronge in Harper, 2019). Ugotovili so namreč, da se ob uvedbi krajšega delovnega časa izboljša duševno in fizično zdravje ter splošno blagostanje zaposlenih (Stronge in Harper, 2019). Zaznali so upad stresa (Stronge in Harper, 2019), anksioznosti in depresije (The British Psychological Society, 2017). Zaposleni, ki imajo krajši delovni čas, poročajo o boljšem spancu in manjši utrujenosti (Schiller idr., 2017). Na voljo imajo več časa za rekreacijo (Åkerstedt, Olsson, Ingre, Holmgren in Kecklund, 2001), poleg tega se zmanjša konflikt med delom in družino (Hamermesh, Kawaguchi in Lee, 2014). Opazili so tudi manjšo željo po zgodnejši upokojitvi ter nižji absentizem (Åkerstedt idr., 2001). Z zmanjševanjem števila ur, ki jih zaposleni preživijo na delovnem mestu, se celo zmanjša onesnaževanje ter ogljični odtis (Stronge in Harper, 2019). Mnogi raziskovalci izpostavljajo tudi zmanjšanje brezposelnosti (Drobnič, 2009; Fitzgerald, Schor in Jorgenson, 2018; Svetlik in Verša, 2002).

Krajši delovni čas v Sloveniji

Na slovenskem ozemlju se je prva omejitev delovnega časa pojavila šele z novelo obrtnega reda, ko so leta 1885 uvedli 11-urni delovnik in hkrati prepovedali delo ob nedeljah in praznikih. Zaradi mnogih pozitivnih učinkov krajšega delovnega časa so konec leta 1918 sprejeli 48-urni delovni teden (Kovačič, 2009). Danes je v Sloveniji pod pojmom polni delovni čas uveljavljen 40-urni delovni teden (Zakon o delovnih razmerjih, 2013).

V Republiki Sloveniji Zakon o delovnih razmerjih v 65. členu sicer omogoča individualni dogovor o zaposlitvi za krajši delovni čas, ki se izvede v primeru soglasja med delavcem in delodajalcem, vendar velja načelo sorazmernosti. Načelo sorazmernosti določa, da so vse pravice in obveznosti delavcev sorazmerne s časom, ki ga zaposleni preživi na delovnem mestu (Zakon o delovnih razmerjih, 2013). To pomeni, da se npr. v primeru 6-urnega delovnika sorazmerno zmanjša tudi plača in delovna doba. V takšnem primeru gre v resnici za delno zaposlitev, ki je v tujini poznana pod pojmom »*part time job*«. Delne zaposlitve so pogosto manj zahtevne, plače so nižje, poleg tega je manj možnosti za napredovanje (Svetlik in Verša, 2002).

V Sloveniji je bilo leta 2019 »delno zaposlenih« 8 % aktivnega prebivalstva. 26,9 % oseb je imelo krajši delovni čas zaradi bolezni, invalidnosti ali delne upokojitve; 25,1 % zaradi izobraževanja oz. usposabljanja; 48,1 % pa iz drugih razlogov (npr. pomanjkanje dela, skrb za otroka) (SURS, 2019). V slovenski raziskavi, ki je potekala leta 2019, so ugotovili, da podjetja vidijo prednost v takšni zaposlitvi predvsem zaradi večje produktivnosti, poleg tega so delavci bolj zadovoljni in spočiti. Kot največjo slabost so izpostavili, da delavec ne more opraviti vsega dela, zato mora delodajalec spremeniti organizacijo dela. Zaposleni so kot prednost izpostavili predvsem več prostega časa in večjo produktivnost. Pomanjkljivost pa je zanje manj delovne dobe, nižja plača in manjša možnost napredovanja. Kot razlog, zakaj so se odločili za krajši delovni čas, je izmed 474 oseb, zaposlenih za krajši delovni čas, 32 % oseb navedlo prosti čas, ki ga namenijo družini, otrokom in hobijem, 31 % oseb je navedlo, da niso imeli druge izbire, saj je politika podjetja takšna, da zaposlujejo za krajši delovni čas, 11 % je odgovorilo, da jim taka oblika dela bolj ustreza, ostali udeleženci so krajši delovni čas izbrali zaradi narave dela, študijskih obveznosti, dopolnilnih dejavnosti ipd. (Trgovinska zbornica Slovenije, 2019).

Vidimo lahko torej, da tudi v Sloveniji obstaja želja po (sistemski) uvedbi krajšega delovnega časa. Raziskovalci poudarjajo, da so pozitivni učinki krajšega delovnega časa vidni le v primeru systemske uvedbe, torej kadar plača, delovna doba in preostale ugodnosti ostanejo nespremenjene (Ashford in Giorgos, 2013).

Mednarodne primerjave

Mednarodne primerjave kažejo, da ni pozitivne povezanosti med stabilnim, močnim gospodarstvom in daljšim delovnim časom. V resnici velja ravno nasprotno; države s krajšim delovnim časom imajo višjo produktivnost ter višji bruto domači proizvod (Stronge in Harper, 2019). Produktivnost v Veliki Britaniji je za 26,7 % nižja od produktivnosti v Nemčiji, kjer imajo v povprečju krajši delovni čas, ter za 10,6 % višja od produktivnosti na Japonskem (ONS, 2017). Za Japonsko je značilno, da vsako leto zaradi prekomernega dela umre več kot 10.000 delavcev (Yamuchi idr., 2007). Mednarodne raziskave torej kažejo, da večje število ur, preživetih na delovnem mestu, ne pripelje do boljšega gospodarstva v državi (Stronge in Harper, 2019).

Še v devetdesetih letih so najrazvitejše članice EU spodbujale sistemsko krajšanje delovnega časa, da bi uvedli štiridnevni delovni teden. V Franciji so v drugi polovici devetdesetih let poskušali sistemsko uvesti krajši delovni čas, zato so delovnik skrajšali z 39 na 35 ur tedensko. V Nemčiji so leta 1995 v kovinski industriji vpeljali 35-urni delovnik. Kasneje so dogovor dosegli tudi v nekaterih drugih dejavnostih, kar pomeni, da je ob prelomu tisočletja vsaj četrtina delovne sile delala 35 ur tedensko (Drobnič, 2009). Do leta 2000 lahko najdemo kar nekaj primerov sistemske vpeljave krajšega delovnega časa, ki so opisani tudi v nadaljevanju, v zadnjih dveh desetletjih pa opazamo velik upad (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Leta 2008 je gospodarska kriza pustila velike posledice, kar je zagotovo vplivalo na nadaljnje dogovarjanje glede dolžine delovnega časa v Evropi in ZDA (Drobnič, 2009).

Učinki krajšega delovnega časa na zaposlene

V preteklih raziskavah so ob uvedbi krajšega delovnega časa opazili zvišanje splošnega blagostanja ter boljše duševno in fizično zdravje. Zaposleni so poročali tudi o boljšem spancu in manjši utrujenosti (Schiller idr., 2017). Če zaposleni na svojem delovnem mestu preživijo veliko časa, so lahko precej utrujeni, kar predstavlja tveganje za poškodbe. Kratkotrajna utrujenost lahko pripelje do poškodb, dlje časa trajajoča utrujenost pa tudi do resnejših zdravstvenih težav (Artazcoz idr., 2009; Bannai in Tamakoshi, 2014; Sparks idr., 1997).

Stres, ki ga povzročajo dolgi delovniki, slabo vpliva na duševno zdravje. Ob uvedbi krajšega delovnega časa so opazili upad anksioznosti in depresije (The British Psychological Society, 2017). Kljub temu, da se je zadnja leta število bolniških dni v splošnem zmanjšalo, je število bolniških dni zaradi duševnih bolezni precej naraslo. Če zaposleni na delov-

nem mestu preživijo predolgo časa, lahko to pripelje celo do srčno-žilnih bolezni. Daljši delovni čas vodi tudi k nezdravemu slogu življenja, vključno s kajenjem, prekomernim uživanjem alkohola ter prekomerno telesno težo (Piasna, 2015).

Tveganje za izgorelost je deloma odvisno od tega, koliko časa preživimo na delovnem mestu. Hitrost in intenzivnost dela namreč ves čas naraščata (Stronge in Harper, 2019). Leta 2017 so v Veliki Britaniji izvedli raziskavo, kjer je 46 % vprašanih poročalo, da delo od njih zahteva veliko vložene truda in napora. Opazili so, da zaposleni delajo več kot včasih, njihova produktivnost pa upada. 55 % moških in 47 % žensk je poročalo, da se z dela vrnejo zelo izčrpani (Cardiff University, 2018). Kadar zaposleni nimajo dovolj časa za počitek, lahko konsistentni pritiski vodijo do izgorelosti. Ugotovili so, da ima prosti čas veliko vlogo pri zmanjševanju tveganja za izgorelost ter zvišanju splošnega blagostanja (Sonnetag, 2001). Treba pa se je zavedati, da s krajšim delovnim časom intenziteta dela v resnici narašča, zato lahko pozitivne učinke krajšega delovnega časa pričakujemo le v primeru prerazporeditve dela (Schiller idr., 2017) oz. ob zaposlitvi dodatnega kadra (Piasna, 2015).

V nadaljevanju so podrobneje opisani konstrukti, ki se v večji meri povezujejo z uvedbo krajšega delovnega časa. Po pregledu preteklih raziskav in teorij smo izpostavili zadovoljstvo z življenjem, zadovoljstvo z delom, delovno zavzetost, delovno uspešnost ter konflikt med delom in družino. Omenjene konstrukte smo preučevali tudi v slovenski raziskavi, ki je podrobneje opisana na strani 59.

Zadovoljstvo z življenjem

Pri zadovoljstvu z življenjem gre za trajno občutje, da bo življenje dobro, in da je bilo tudi do sedaj dobro (Myers, 1992). Posameznik ocenjuje lastno zdravje, blagostanje, prijateljstvo, partnerstvo, zadovoljstvo s seboj itd. (Pychyl in Little, 1998). Zadovoljstvo z življenjem predstavlja globalno oceno kvalitete življenja na podlagi kriterija, ki ga posameznik določi sam (Shin in Johnson, 1987).

Zadovoljni ljudje so bolj zdravi, živijo dlje časa in imajo boljše medosebne odnose (Judge idr., 2002). Poleg tega imajo širšo socialno mrežo in večjo socialno podporo (Lyubomirsky idr., 2005). Višje zadovoljstvo z življenjem napoveduje uspešnost na različnih področjih življenja (Diener idr., 1997). Glede na nekatere raziskave bi lahko rekli, da je zadovoljstvo z življenjem celo boljši napovednik delovne uspešnosti kot zadovoljstvo z delom (Lyubomirsky idr., 2005).

Na podlagi mednarodnih raziskav so ugotovili, da so ljudje v državah, kjer delajo manj ur, bolj srečni in zadovoljni (Ashford in Giorgos, 2013). Splošno blagostanje lahko zvišamo tako, da preživimo več časa s svojo družino in prijatelji (Kroll in Pokutta, 2013). Ljudje so poročali, da imajo ob uvedbi krajšega delovnega časa končno na voljo dovolj časa za razne aktivnosti ter odnose z bližnjimi. Šesturni delovnik je vplival na izboljšanje odnosov, zaposleni so imeli več časa za rekreacijo, boljši spanec ter posledično niso bili tako utrujeni (Åkerstedt idr., 2001).

Zadovoljstvo z delom

Zadovoljstvo z delom je prijetno, pozitivno emocionalno stanje (Locke, 1976), ki vključuje posameznikova stališča do življenja ter lastnega dela (B. von Haller, 1969). Opredelimo ga lahko tako s kognitivnega kot emocionalnega vidika. Pri emocionalnem zadovoljstvu z delom gre za globalen občutek glede dela oz. delovnega mesta (Spector, 1997). Vključuje celovit, emocionalen odziv na delo, ki ga posameznik opravlja. Kognitiven vidik pa je opredeljen kot logična in racionalna ocena delovnih pogojev. Gre za primerjavo, ki ne temelji na emocionalni presoji, ampak na oceni pogojev, priložnosti in izidov (Moorman, 1993).

Razumevanje zadovoljstva z delom je za organizacijo ključnega pomena, saj je njihov glavni cilj obdržati posameznike z določenimi kompetencami. Vedeti morajo, kaj so tisti razlogi, zaradi katerih so njihov delavci (ne)zadovoljni (Malonis, 2000). Večina posameznikov preživi vsaj tretjino dneva na delovnem mestu (Jernigan idr., 2002), zadovoljstvo z delom pa ima lahko velik vpliv na zadovoljstvo z življenjem, zdravje (Lucas idr., 2004), absentizem, produktivnost in pripadnost organizaciji (Lu idr., 2007). Vpliva lahko tako na fizično kot na duševno zdravje (Graham idr., 2004).

Ugotovili so, da so zaposleni, ki na delovnem mestu preživijo manj ur, bolj zadovoljni z delom (Kamerāde idr., 2019). Krajši delovni čas ima namreč pozitivne učinke na zadovoljstvo z delom ter razporeditev delovnega časa (Baltes idr., 1999; Bardasi in Francesconi, 2004). Avtonomija pri načrtovanju dela in delovnih ur je ključna za delovno zadovoljstvo (Wanger, 2017). Krajši delovni čas poleg višjega zadovoljstva na delovnem mestu vodi tudi do večje učinkovitosti (Drobnič, 2009). Opazili so tudi razlike med spoloma, in sicer krajši delovni čas pri ženskah v večji meri zviša zadovoljstvo z delom kot pri moških (Booth in van Ours, 2008). Krajši delovni čas ženskam omogoči lažje usklajevanje dela in družine ter posledično izboljša njihovo zadovoljstvo z delom (Lepinteur, 2016).

Delovna zavzetost

Zavzetost je pozitivno, izpopolnjujoče, z delom povezano stanje duha, za katero je značilna vitalnost, predanost in vpetost. Za vitalnost je značilna visoka raven energije, pripravljenost za vlaganje truda v svoje delo in vztrajanje kljub oviram. Predanost se nanaša na močno vključenost v svoje delo, na občutek pomembnosti ter na doživljanje entuziazma, navdiha, ponosa in izziva. Vpetost zajema popolno pozornost in osredotočenost na delo, čas posamezniku mineva hitro, poleg tega se težko loči od dela (Schaufeli idr., 2002).

Zavzeti posamezniki so aktivni zaposleni, ki pri delu radi prevzamejo pobudo. Njihove vrednote se skladajo z vrednotami organizacije, poleg tega se udeležujejo dodatnih aktivnosti izven obsega svojega dela (Schaufeli in Bakker, 2004b). Imajo bolj pozitiven odnos do delodajalca, so bolj zadovoljni z delom in imajo višjo organizacijsko pripadnost (Demerouti idr., 2001). Hkrati so bolj samoiniciativni in motivirani za učenje (Sonnentag,

2003). Pri zaposlenih, kjer so zabeležili višjo zavzetost, opažajo manj depresije in distresa ter manj psihosomatičnih težav (Demerouti idr., 2001).

Na podlagi raziskav so ugotovili, da če delovno mesto naredimo bolj fleksibilno in ga prilagajamo potrebam zaposlenih, dosežemo višjo kakovost zaposlitve. Zaposleni so posledično bolj zadovoljni, s tem pa se zviša tudi njihova zavzetost, motivacija in uspešnost na delovnem mestu (Kresal, 2008). Nove oblike dela, ki zaposlenim omogočajo večjo fleksibilnost in avtonomijo, zvišujejo delovno zavzetost (Gajendran in Harrison, 2007). Zaposleni, ki imajo krajši delovni čas in posledično več časa, da se odklopijo od delovnih aktivnosti, so bolj produktivni in zavzeti (Pang, 2017).

Delovna uspešnost

Delovna uspešnost je pokazatelj učinkovitosti in produktivnosti zaposlenih (Star idr., 2016). Je tudi ključen kriterij za uspešnost organizacije (Lakhal idr., 2006). Z oceno delovne uspešnosti ugotavljamo, ali posameznik dobro opravlja svoje delo (Orpen, 1995). Naša se na vedenje zaposlenih, ki vključuje odgovornost za delovne naloge in organizacijske cilje (Petsri, 2014).

Delovna uspešnost ni povezana le s številom ur, preživetih na delovnem mestu, ampak tudi s splošnim počutjem, ravnijo utrujenosti in zdravjem delavcev. Raziskave kažejo, da ima lahko krajši delovni čas posreden vpliv na delovno uspešnost, saj vodi k zmanjšanju bolniške odsotnosti ter k manj napakam in nezgodam na delovnem mestu (Stronge in Harper, 2019). Ugotovili so, da zdravstveni delavci naredijo tudi do petkrat več napak pri diagnostiki, kadar so izčrpani (Landrigan idr., 2004). Zadosten počitek, ki ga omogoča krajši delovni čas, izboljša duševno in fizično zdravje zaposlenih, kar posledično pripelje do višje delovne uspešnosti (Landrigan idr., 2004).

Dokazali so, da krajši delovni čas pripelje do zvišanja produktivnosti in učinkovitosti, saj imajo zaposleni manj odmorov in distrakcij, zato so pri delu bolj osredotočeni (Drobnič, 2009). Krajši delovni čas je eden izmed možnih ukrepov za zvišanje produktivnosti (De Spiegelaere in Piasna, 2017; Pencavel, 2014), saj gre za dogovor o boljši organiziranosti dela, kar posledično pomeni višjo produktivnost (Drobnič, 2009). V letu 2015 se je pri medicinskih sestrah na Švedskem zaradi krajšega delovnega časa, močno zvišala produktivnost. Organizirale so kar 85 % več dejavnosti za paciente kot pretekla leta (Savage, 2017). Potrebno se je zavedati, da so zaposleni najbolj produktivni v prvih petih urah (Pencavel, 2014).

Konflikt med delom in družino

Zanimanje za usklajevanje dela in družine se pojavlja že vse, odkar se je povečala stopnja zaposlenosti žensk (Eby idr., 2005). Nekateri raziskovalci menijo, da virov, kot so čas, energija in pozornost, ne moremo enakomerno razdeliti med družino in delo. Takšne

negativne izkušnje so opisane kot konflikt družine z delom oz. konflikt dela z družino. Če se zahteve na družinskem področju pojavijo istočasno kot zahteve na delovnem področju, se poruši posameznikovo ravnovesje, kar pripelje do konflikta med delom in družino (Greenhaus in Beutell, 1985).

Ugotovili so, da konflikt dela z družino negativno vpliva na izgorelost, produktivnost, zadovoljstvo z delom (Allen idr., 2000) in zadovoljstvo z življenjem (Eby idr., 2005). Prav tako je konflikt lahko povezan s prekomernim uživanjem alkohola in depresijo (Ballout, 2008; Warner in Hausdorf, 2009). Podpora na delovnem mestu ali podpora družine na drugi strani zmanjšuje konflikt med delom in družino (Eby idr., 2005). Če želimo zaposlene motivirati za delo, je potrebno omogočiti takšno razporeditev delovnega časa, da lahko usklajujejo delo in zasebno življenje (Kresal, 2008).

Na Švedskem so v dveh podjetjih za obdobje dveh let delovni čas zmanjšali z 39 na 30 ur tedensko. Poleg preostalih pozitivnih učinkov so največjo spremembo videli v tem, koliko časa zaposleni namenijo svoji družini in prijateljem (Åkerstedt idr., 2001). Dokazali so, da krajši delovni čas pozitivno vpliva na usklajevanje dela in družine (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Po pregledu več kot 60 raziskav so ugotovili, da se daljši delovni čas negativno povezuje z usklajevanjem dela in družine (Albertsen idr., 2008). Predvsem v enostarševskih družinah je usklajevanje dela in družine precej oteženo (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Leta 1996 so na Portugalskem skrajšali delovni teden za štiri ure. To je imelo pozitivne učinke predvsem na ženske, ki jim je ostalo več časa za gospodinjska opravila, hkrati pa se je izboljšalo tudi njihovo zadovoljstvo z delom (Lepinteur, 2016). Večina raziskav se sicer osredotoča na ženske, novejša raziskave pa kažejo, da tudi moški doživljajo konflikt med delom in družino (Keene in Quadagno, 2004).

Praktični primeri uvajanja krajšega delovnega časa

Francoska vlada je, da bi zmanjšala brezposelnost, leta 1998 predlagala, da bi skrčili delovni čas z 39 na 35 ur tedensko (Esteveo idr., 2008). Krajši delovni čas je financirala država, zato je plača zaposlenih ostala nespremenjena. Opazili so, da se je več žensk zaposlilo za polni delovni čas, moški so pogosteje pomagali pri gospodinjskih opravilih, poleg tega so ustvarili 350–500.000 delovnih mest. Zaradi krajšega delovnika so zaposleni lahko delali tudi dlje časa, saj se je zvišala povprečna starost aktivno zaposlenih oseb (De Spiegelaere, 2017). Manjše število odmorov in bolj intenzivno delo je verjetno preprečilo, da bi se pokazali še dodatni pozitivni učinki krajšega delovnega časa na zdravje in zadovoljstvo zaposlenih (Prunier-Poulmaire in Gabbois, 2001).

Na Švedskem lahko zasledimo precej odmeven poskus sistemske vpeljave krajšega delovnega časa. Krajši delovni čas so vpeljali v avtomobilski industriji, v podjetju Toyota. 6-urni delovnik je s seboj prinesel znatno zvišanje produktivnosti. Mehaniki so v 30 urah proizvedli 114 % tistega, kar so pred sistemsko uvedbo krajšega delovnega časa proizvedli v 40 urah. Zaradi večje produktivnosti se je zaslužek podjetja zvišal za 25 %. Preden so

leta 2002 uvedli krajši delovni čas, so stranke poročale o dolgih čakalnih vrstah, zaposleni so bili nezadovoljni, prihajalo je do veliko napak na delovnem mestu. Nato je 36 mehanikov začelo delati po šest ur, njihova plača je ostala nespremenjena. Direktor je opazil, da so bili zaposleni v splošnem bolj zadovoljni, zmanjšala se je fluktuacija, stroji so se uporabljali na varnejši način, poleg tega so imeli manj težav pri zaposlovanju novih sodelavcev (Stronge in Harper, 2019).

Tudi slovenske raziskave kažejo, da so zaposleni nezadovoljni s svojim delom, vse več je izgorelosti in drugih zdravstvenih težav. Da bi izboljšali trenutne razmere, se je podjetje Donar, ki se ukvarja s trajnostnimi produkti iz odpadnih materialov, odločilo za šesturni delovnik. Krajši delovni čas so uvedli leta 2018, pred tem so se posvetili optimizaciji delovnega procesa. Plača zaposlenih je ob uvedbi krajšega delovnega časa ostala nespremenjena. Direktor podjetja si želi, da bodo zaposleni ob upokojitvi lahko bolj aktivni, saj bodo med delovno dobo opravili četrtno manj ur kot ostali. Opazili so, da so zaposleni bolj zadovoljni, spočiti in ustvarjalni, dolgoročno pa si želijo predvsem manj izgorelosti (Vojnović Zorman, 2019).

Slovenska raziskava v podjetju Plastika Skaza d. o. o.

V letu 2019 in 2020 je bila v podjetju Plastika Skaza d. o. o. izvedena prva slovenska raziskava o učinkih systemske uvedbe šesturnega delovnika. Namen raziskave, v katero je bil vključen en oddelek iz omenjenega podjetja, je bil opazovati spremembe pri zaposlenih ob prehodu z osem- na šesturni delovnik. Zanimalo nas je, kakšne učinke ima systemska uvedba krajšega delovnega časa na zadovoljstvo z življenjem, zadovoljstvo z delom, delovno zavzetost, delovno uspešnost ter konflikt med delom in družino.

Podatke smo zbirali v treh časovnih obdobjih. Prvo merjenje smo izvedli pred uvedbo šesturnega delovnika, drugo merjenje je potekalo dva meseca po uvedbi šesturnega delovnika, tretje merjenje pa šest mesecev po uvedbi šesturnega delovnika.

Raziskava je potekala v dveh delih. V prvem delu so udeleženci izpolnili šest vprašalnikov:

1. VPRAŠALNIK ZADOVOLJSTVA Z ŽIVLJENJEM (Satisfaction With Life Scale – SWLS; Diener idr., 1985)

Lestvica je sestavljena iz petih postavk, ki zajemajo posameznikovo globalno oceno kvalitete svojega življenja. Udeleženci odgovarjajo na lestvici od 1 (sploh ne drži) do 7 (povsem drži). Primer postavke: »V večini pogledov je moje življenje blizu idealnemu«. Vprašalnik je preveden v slovenščino (Avsec, 2000).

2. KRATEK POKAZATELJ AFEKTIVNE KOMPONENTE ZADOVOLJSTVA Z DELOM (A Brief Index of Affective Job Satisfaction – BIAJS; Thompson in Phua, 2012)

Vprašalnik vsebuje štiri postavke, ki se ocenjujejo na lestvici od 1 (močno se ne strinjam) do 7 (močno se strinjam). Primer postavke: »V svojem delu najdem pravi

užitek«. Vprašalnik je bil za namene te raziskave preveden v slovenščino (Babnik, Boštjančič in Zupančič, 2020).

3. LESTVICA DELOVNEGA ZADOVOLJSTVA (Pogačnik, 1997)

Lestvica vsebuje deset temeljnih motivov oz. dejavnikov, s katerimi smo pri svojem delu lahko bolj ali manj zadovoljni. Posameznik na lestvici od 1 (sem zelo nezadovoljen) do 7 (sem zelo zadovoljen) ocenjuje, kako zadovoljen je s svojo delovno situacijo. Primer postavke: »Moje zadovoljstvo z odnosi s sodelavci«. Vprašalnik je bil prirejen v namene te raziskave (Babnik, Boštjančič in Zupančič, 2020).

4. VPRAŠALNIK DELOVNE ZAVZETOSTI (Utrecht Work Engagement Scale – UWES; Schaufeli in Bakker, 2004a)

Vprašalnik zajema tri glavna področja zavzetosti: vitalnost, predanost in vpetost. Sestavljen je iz sedemnajstih postavk, ki se ocenjujejo na lestvici od 1 (nikoli) do 7 (vedno). Primer postavke za vitalnost: »Pri svojem delu prekipevam od energije«, predanost: »Moje delo mi predstavlja izziv« in vpetost: »Ko delam, pozabim na vse ostalo okoli sebe«. Vprašalnik je bil preveden v slovenščino (Tement, 2014).

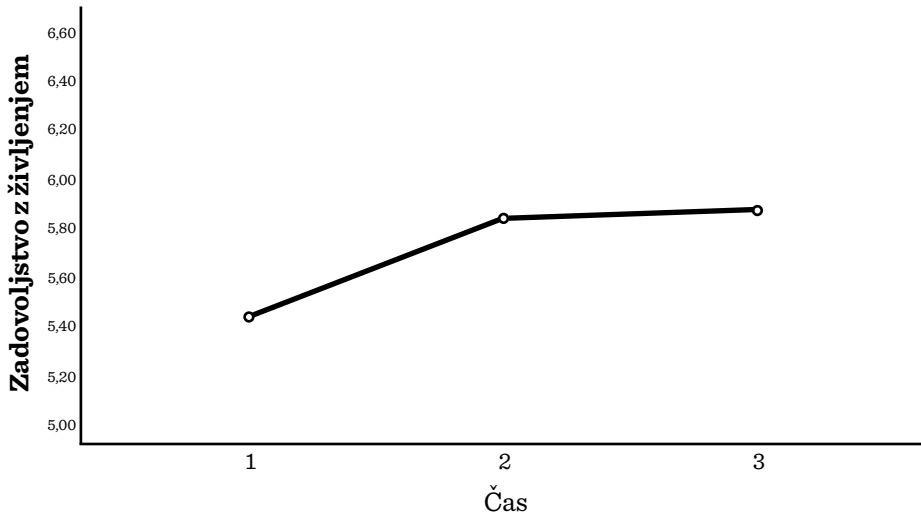
5. LESTVICA DELOVNE USPEŠNOSTI (Job Performance Scale – JPS; Na-Nan idr., 2018)

Lestvica zajema tri glavna področja delovne uspešnosti: kvaliteto, kvantiteto in čas. Vsebuje trinajst postavk, ki se ocenjujejo na lestvici od 1 (nikoli) do 7 (vedno). Primer postavke za kvaliteto: »Svoje delovne naloge sem opravil s pričakovano kakovostjo«, kvantiteto: »Količina delovnih nalog oz. dela, ki sem jo opravil, je bila v skladu s pričakovanji« in čas: »Svoje delovne naloge sem zaključil v predvidenem roku«. Vprašalnik je bil v namene te raziskave prirejen in preveden v slovenščino (Babnik, Boštjančič in Zupančič, 2020).

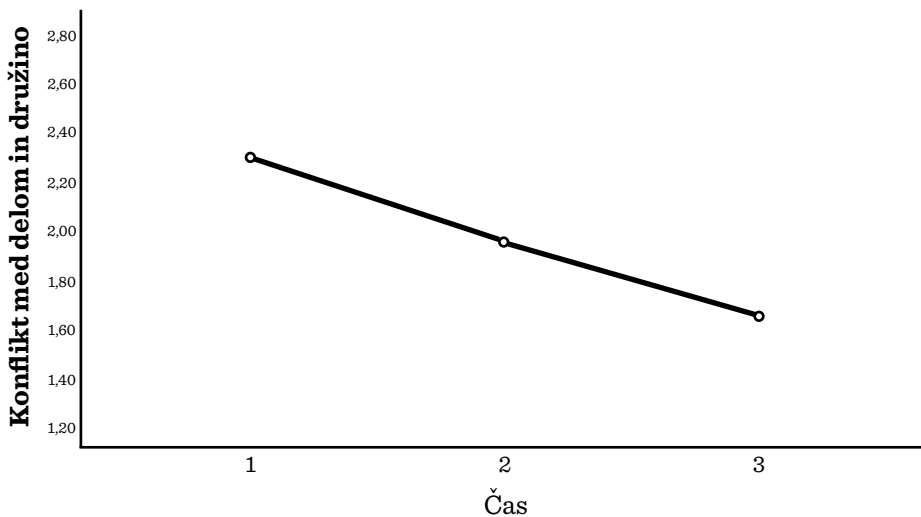
6. VPRAŠALNIK KONFLIKTA MED DELOM IN DRUŽINO (Carlson idr., 2000).

Vprašalnik meri šest dimenzij usklajevanja dela in družine; tri oblike konflikta med delom in družino (čas, napor in vedenje) in dve smeri konflikta med delom in družino (vpliv dela na družino in vpliv družine na delo). Sestavljen je iz osemnajstih postavk, ki se ocenjujejo na lestvici od 1 (sploh se ne strinjam) do 5 (močno se strinjam). Primer postavke »Zaradi delovnih obveznosti zamujam družinske aktivnosti«, Vprašalnik je preveden v slovenščino (Tement idr., 2010).

Po izvedbi statističnih analiz smo na podlagi odgovorov na vprašalnike ugotovili, da se je zvišalo zadovoljstvo z življenjem ter zmanjšal konflikt med delom in družino (glej sliko 1 in sliko 2). Postopoma se je zviševalo tudi zadovoljstvo z delom, delovna zavzetost in delovna uspešnost, vendar razlike niso bile dovolj velike, da bi lahko rekli, da je prišlo do pomembnih sprememb.

• Slika 1 Zadovoljstvo z življenjem pred uvedbo 6-urnega delovnika (1), 2 meseca po uvedbi (2) in 6 mesecev po uvedbi (3).

• Slika 2 Konflikta med delom in družino pred uvedbo 6-urnega delovnika (1), 2 meseca po uvedbi (2) in 6 mesecev po uvedbi (3).

Po drugem in tretjem merjenju smo uporabili še metodo fokusnih skupin. Pri fokusni skupini gre za skupinski pogovor, ki je osredotočen na vnaprej znano temo (Klemenčič in Hlebec, 2007). S to metodo smo pridobili natančnejši vpogled v doživljanja zaposlenih ob sistemski uvedbi šesturnega delovnika.

V prvi fokusni skupini so udeleženci izpostavili predvsem, da lahko več časa namenijo otrokom, partnerjem ter sebi. Poročali so, da se zaradi krajšega delovnega časa lahko ukvarjajo s športom in družijo s prijatelji, kar se sklada s predhodnimi raziskavami. V primeru krajšega delovnega časa imajo zaposleni na voljo več časa za različne aktivnosti, kar zvišuje splošno blagostanje (Fitzgerald idr., 2018). V drugi fokusni skupini lahko opazimo določene spremembe. Dva meseca po uvedbi šesturnega delovnika so se odgovori udeležencev nanašali predvsem na družino in čas zase, po šestih mesecih pa so omenili, da se je intenziteta dela precej zvišala. Ker morajo enako količino dela opraviti v krajšem času, nimajo več časa za klepete ob kavi, skupne zajtrke in kratka razgibavanja (telovadbo) med delom.

Zvišanje intenzitete dela ob sistemski uvedbi 6-urnega delovnika bi lahko bil eden od razlogov, zakaj nekateri učinki krajšega delovnega časa niso bili tako izraziti. Na podlagi odgovorov udeležencev lahko sklepamo, da je do večje intenzitete prišlo predvsem zaradi kadrovskih sprememb (npr. porodniška, bolniška odsotnost) ter zaključevanja poslovnega leta. Zaposleni so navajali, da so imeli konec leta zaradi zaključevanja starih projektov in pripravljanja novih veliko več dela kot med letom, zato niso mogli vedno opraviti vseh nalog v šestih urah.

Zanimalo nas je tudi, kaj so spremenili, da svoje delo opravijo v krajšem času. V prvi fokusni skupini se odgovori navezujejo na spremembe, ki so jih zaposleni vpeljali sami; npr. udeležujejo se le najnujnejših sestankov, po tretji uri ne sprejemajo sestankov v koler, naredijo si urnik za naslednji dan, elektronsko pošto berejo le enkrat dnevno. Odgovori druge fokusne skupine pa se navezujejo predvsem na spremembe, ki jih je uvedlo podjetje z namenom, da bi bili zaposleni bolj učinkoviti in produktivni; vsak dan med 13. in 15. uro so uvedli tihe ure, zaposleni ne smejo pošiljati elektronskih sporočil po 18. uri in med vikendi, pred vsakim sestankom je potrebno objaviti agendo ipd. Tako zaposleni kot podjetje so torej uvedli kar nekaj sprememb, ki so zaposlenim omogočile, da so enako količino dela opravili v krajšem času in s tem zvišali oz. ohranili delovno uspešnost.

Kot največjo prednost so zaposleni izpostavili prilagajanje delovnika ter lažje usklajevanje dela in družine, kar se sklada s predhodnimi raziskavami (De Spiegelaere in Piasna, 2017). Če imajo zjutraj obveznosti (pregled pri zdravniku, opravki na banki ipd.), lahko na delo pridejo kakšno uro kasneje, saj jim na delovnem mestu ni treba več preživeti osem ur. Poleg tega lahko več časa namenijo svojim partnerjem, otrokom in gospodinjskim opravilom.

Zaključimo lahko, da so bili udeleženci s sistemsko uvedbo krajšega delovnika v splošnem zelo zadovoljni, saj so prepoznali kar nekaj pozitivnih sprememb: »Med tednom lahko skupaj z družino pojemo kosilo«, »Zjutraj več ne priganjam otrok, lahko se v miru uredimo«, »Ker imam večjo svobodo pri izbiri delovnega časa, sem pri delu veliko bolj spočita, saj se v službo vozim eno uro«, »Ta čas končno izkoristim zase, začel sem se ukvarjati s športom« ipd.

Odprta vprašanja ob sistemskem uvajanju krajšega delovnega časa

Ob sistemski uvedbi krajšega delovnega časa se pojavlja kar nekaj različnih mnenj, ovir in dilem. Delodajalci se pogosto sprašujejo, za koliko ur je najustreznejše skrajšati delovni teden. Raziskovalci menijo, da je delovni čas bolje že na začetku zmanjšati za večje število ur, saj tako delodajalci hitreje ugotovijo, da je potrebno zaposliti nov kader, ki bo prevzel tisto delo, ki ga zaposleni v krajšem delovnem času ne morejo opraviti (De Spiegelaere in Piasna, 2017).

Raziskovalci se sprašujejo tudi, ali je krajši delovni čas bolje uvesti postopoma ali nenadno. V primeru nenadnega prehoda morajo organizacije reorganizirati celoten delovni proces, kar lahko pripelje do bolj učinkovite organizacije dela in posledično do manjše intenzitete dela. Prav tako bi bile družine nenadoma soočene z dodatnim prostim časom, kar bi spodbudilo tako moške kot ženske, da premislijo o svoji vlogi, ki jo imajo pri gospodinjstvih opravilih. Nenaden prehod lahko seveda prinese tudi negativne posledice; precej bolj opazni so novonastali stroški, poleg tega imajo organizacije pri nenadni uvedbi zmanjšane možnosti postopnega učenja iz svojih napak (De Spiegelaere in Piasna, 2017).

Krajši delovni čas lahko vpeljemo z uporabo različnih pristopov. Poznamo krajši delovni dan (npr. šesturni delovnik), krajši delovni teden (npr. štiridnevni delovni teden), krajši delovni mesec (npr. zaposleni delajo tri tedne po šest dni, nato sledi prost teden) itd. Glede na izbran pristop, so odvisni tudi učinki krajšega delovnega časa. Če je naš cilj, da bodo zaposleni lažje usklajevali delo in družino, potem je najbolje izbrati krajši delovni dan. Če se želimo izogniti zvišanju intenzitete dela, se raje odločimo za krajši delovni mesec. V takšnem primeru je potrebno v tistem tednu, ko je zaposleni odsoten, najti zamenjavo (De Spiegelaere in Piasna, 2017).

Zagotovo je eno izmed glavnih vprašanj, ali je za financiranje sistemske uvedbe krajšega delovnega časa odgovorna posamezna organizacija ali država. Če se odločimo, da bo krajši delovni čas financirala organizacija, to pomeni, da se morajo odločiti za manjši profit ali za zvišanje cen izdelkov. Odločijo se lahko tudi za nakup naprav, ki bi v večji meri avtomatizirale delo, vendar gre v tem primeru za večjo investicijo oz. bolj dolgoročno rešitev. Tak pristop lahko prinese negativne posledice. V primeru zvišanja cen izdelkov se lahko zmanjša povpraševanje na trgu. Manjši dobiček lahko pripelje do tega, da so investicije v prihodnosti nižje. Nekateri vseeno menijo, da bi ta pristop izenačil trenutno neenakomerno razporejen dobiček med delodajalcem in zaposlenimi. Drug način je državno financiranje sistemske uvedbe krajšega delovnega časa. Država lahko krajšanje delovnega časa financira z znižanjem prispevkov za socialno varnost. Zniža lahko prispevke zaposlenih in s tem zagotovi, da sistemska uvedba krajšega delovnika ne pomeni dodatnih stroškov za delodajalca (npr. v primeru zaposlitve dodatnega kadra). Država lahko zagotovi razbremenitev povečanih stroškov tudi z znižanjem prispevkov delodajalcev. Čeprav takšne strategije povečujejo pritisk na vladne proračune, se po mnenju zagovornikov krajšega delovnega časa z zmanjšano socialno porabo in povečanimi prispevki za socialno varnost

zaradi manjše brezposelnosti, ta pritisk precej zmanjša. Glavni cilj pri uvedbi krajšega delovnega časa je zagotovo, da ni nikomur potrebno plačati za spremembe. S sistemsko uvedbo krajšega delovnega časa lahko preprečimo nesreče in izgorelost ter posledično zmanjšamo absentizem. Poleg tega se zviša produktivnost, kar pomeni večji dobiček za delodajalca. Lahko bi rekli, da se stroški na dolgi rok izenačijo (De Spiegelaere in Piasna, 2017).

Literatura in viri

- Åkerstedt, T., Olsson, B., Ingre, M., Holmgren, M. in Kecklund, G.: A 6-hour working day-effects on health and well-being. *Journal of Human Ergology*, 2001, 30(1), 197–202.
- Albertsen, K., Rafnsdóttir, G. L., Grimsmo, A., Tómasson, K. in Kauppinen, K.: Work hours and work life balance. *Scandinavian Journal of Work, Environment and Health*, 2008, 5(1), 14–21.
- Allen, T. D., Herst, D. E., Bruck, C. S. in Sutton, M.: Consequences associated with work-to-family conflict: a review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 2000, 5(2), 278–308.
- Artazcoz, L., Cortès, I., Escribà-Agüir, V., Cascant, L. in Villegas, R.: Understanding the relationship of long working hours with health status and health-related behaviours. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 2009, 63(7), 521–527.
- Ashford, N. A. in Giorgos, K.: A four-day workweek: a policy for improving employment and environmental conditions in Europe. *The European Financial Review*, 2013, 4(1), 53–58.
- Avsec, A.: *Področja samopodobe in njihova povezanost z realno in želeno spolno shemo* [Doktorska disertacija]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2000.
- Babnik, K., Boštjančič, E. in Zupančič, N. C. (2020a). *Slovenski prevod Kratke mere afektivne komponente zadovoljstva z delom* [neobjavljeno gradivo]. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Babnik, K., Boštjančič, E. in Zupančič, N. C. (2020b). *Priredba Lestvice delovnega zadovoljstva* [neobjavljeno gradivo]. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2020.
- Babnik, K., Boštjančič, E. in Zupančič, N. C. (2020c). *Priredba Lestvice delovne uspešnosti* [neobjavljeno gradivo]. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2020.
- Baltes, B., Briggs, T., Wright, J. in Neuman, G.: Flexible and compressed workweek schedules: a meta-analysis of their effects on work-related criteria. *Journal of Applied Psychology*, 1999, 84(4), 496–513.
- Ballout, I. H.: Work–family conflict and career success: the effects of domain-specific determinants. *Journal of Management Development*, 2008, 27(5), 437–466.
- Bannai, A. in Tamakoshi, A.: The association between long working hours and health: a systematic review of epidemiological evidence. *Scandinavian Journal of Work, Environment and Health*, 2014, 40(1), 5–18.
- Bardasi, E. in Francesconi, M.: The impact of atypical employment on individual wellbeing: evidence from a panel of British workers. *Social Science & Medicine*, 2004, 58(9), 1671–1688.
- Booth, A. in van Ours, J.: Job satisfaction and family happiness: the part-time work puzzle. *The Economic Journal*, 2008, 118(526), 77–99.
- Carlson, D. S., Kacmar, K. M. in Williams, L. J.: Construction and initial validation of a multidimensional measure of work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 2000, 56(2), 249–276.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Janssen, P. M. in Schaufeli, W. B.: Burnout and engagement at work as a function of demands and control. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 2001, 27(4), 279–286.
- De Spiegelaere, S. in Piasna, A.: *The why and how of working time reduction*. Bruselj: European Trade Union Institute, 2017.
- Deloitte Consulting: *Study to support an impact assessment on further action at european level regarding directive 2003/88/EC and the evolution of working time organisation*, 2010. [64](http://csdle.lex.unict.it/Arc-</p>
</div>
<div data-bbox=)

hive/LW/Data%20reports%20and%20studies/Others%20reports%20and%20studies/20110127-014548_Deloitte_IA_workingtime_directive_Dec10pdf.pdf

Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. in Griffin, S.: The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 1985, 49(1), 71–75.

Diener, E., Suh, S. in Oishi, S.: Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 1997, 24(1), 25–41.

Drobnič, R.: *Slovenski trg dela danes in jutri: Kritičen pogled na trg dela in razvojne možnosti s primeri dobrih praks*. Planet GV, 2009.

Eby, L. T., Casper, W. J., Lockwood, A., Bordeaux, C. in Brinley, A.: Work and family research in IO/OB: content analysis and review of the literature (1980–2002). *Journal of Vocational Behavior*, 2005, 66(1), 124–197.

Estevao, M., Sa, F. in Petrongolo, B.: The 35-Hour workweek in France: straightjacket or welfare improvement? *Economic Policy*, 23(55), 2008, str. 417–463.

Fitzgerald, J., Schor, J. in Jorgenson, K.: Working hours and carbon dioxide emissions in the United States, 2007–2013. *Social Forces*, 2018, 96(1), 1851–1874.

Gajendran, R. S. in Harrison, D. A.: The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *Journal of Applied Psychology*, 2007, 92(6), 1524–1541.

B. von Haller, G.: *Industrijska psihologija*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969.

Graham, C., Eggers, A. in Sukhtankar, S.: Does happiness pay? An exploration based on panel data from Russia. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 2004, 55(3), 319–342.

Greenhaus, J. H. in Beutell, N. J.: Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review*, 1985, 10(1), 76–88.

Hamermesh, D. S., Kawaguchi, D. in Lee, J.: Does labor legislation benefit workers? Well-being after an hours reduction. *Journal of the Japanese and International Economies*, 2014, 44(1), 1–12.

Harper, A.: *Royal Mail shareholders are making £500k a day now, so why can't workers receive some benefits?* Independent, 2017. <https://www.independent.co.uk/voices/royal-mail-shareholders-strike-workers-not-benefitting-automation-a8005326.html>

Jernigan, I. E., Beggs, J. M. in Kohut, G. F.: Dimensions of work satisfaction as predictors of commitment type. *Journal of Managerial Psychology*, 2002, 17(7), 564–579.

Judge, T., Heller, D. in Mount, M. K.: Five-factor model of personality and job satisfaction: a meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 2002, 87(3), 530–541.

Kamerāde, D., Wang, S., Burchell, B., Balderson, S. U. in Coutts, A.: A shorter working week for everyone: How much paid work is needed for mental health and well-being? *Social Science & Medicine*, 2019, 241(1), 1123–1153.

Keene, J. R. in Quadagno, J.: Predictors of perceived work–family balance: gender difference or gender similarity? *Sociological Perspectives*, 2004, 47(1), 1–23.

Klemenčič, S. in Hlebec, V.: *Fokusne skupine kot metoda presojanja in razvijanja kakovosti izobraževanja*. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2007.

Kovačič, M.: *Subvencioniranje krajšega delovnega časa*, 2009. <http://www.fm-kp.si/zalozba/ISBN/978-961-266-033-8/prispevki/Kovacic%20Mateja.pdf>

Kresal, B.: *Delavci in delodajalci*. Ljubljana: Inštitut za delo pri pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, 2008.

Kroll, C. in Pokutta, S.: Just a perfect day? Developing a happiness optimised day schedule. *Journal of Economic Psychology*, 2013, 34(C), 210–217.

Lakhal, L. A., Pasin, F. in Limam, M.: Quality management practices and their impact on performance. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 2006, 23(6), 625–646.

Landrigan, C. P., Rothschild, J. M., Cronin, J. W., Kaushal, R., Burdick, E., Katz, J. T., Lilly, C. M., Stone, P. H., Lockley S. W., Bates, D. W. in Czeisler, C. A.: Effect of reducing interns' work hours on serious medical errors in intensive care units. *The New England Journal of Medicine*, 2004, 351(18), 1838–48.

Lee, S., McCann, D. in Messenger J. C.: *Working time around the world*. Abington: Routledge, 2007.

- Lepinteur, A.: *The shorter workweek and worker wellbeing: evidence from Portugal and France*, 2016. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01376209/document>
- Lu, H., While, A. E. in Barriball, K. L.: Job satisfaction and its related factors: a questionnaire survey of hospital nurses in mainland China. *International Journal of Nursing Studies*, 2007, 44(4), 574–588.
- Lucas, R. E., Clark, A. E., Georgellis, Y. in Diener, E.: Unemployment alters the set point for life satisfaction. *Psychological Science*, 2004, 15(1), 8–13.
- Lyubomirsky, S., King, L. in Diener, E.: The benefits of frequent positive affect: does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 2005, 131(6), 803–855.
- Malonis, J. A.: *Encyclopedia of business*. Detroit: Gale Group, 2000.
- Moase, G.: On shorter working hours. V T. Hollo (ur), *Can less work be more fair?*, 2016, str. 32–37 (The Green Institute).
- Moorman, R. H.: The influence of cognitive and affective based job satisfaction measures on the relationship between satisfaction and organizational citizenship behavior. *Human Relations*, 1993, 46(6), 759–776.
- Myers, D. G.: *The pursuit of happiness: Who is happy-and why*. William Morrow, 1992.
- Na-Nan, K., Chaiprasit, K. in Pukkeeree, P.: Factor analysis-validated comprehensive employee job performance scale. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 2018, 35(10), 2436–2449.
- ONS: *International comparisons of UK productivity (ICP), final estimates: 2015, 2017* <https://www.ons.gov.uk/economy/economicoutputandproductivity/productivitymeasures/bulletins/internationalcomparisonsofproductivityfinalestimates/2015>
- Orpen, C.: Employee job performance and relations with superior as moderators of the effect of appraisal goal setting on employee work attitudes. *International Journal of Career Management*, 1995, 7(2), 3–6.
- Owens, L. J.: The choice of part – time employment in the United States and Canada 1955 – 2000. *Labor History*, 2015, 56(5), 643–669.
- Pang, A. S.: *Rest: why you get more done when you work less*. London: Penguin, 2017.
- Pencavel, J.: The productivity of working hours. *The Economic Journal*, 2014, 125(589), 2052–2076.
- Petsri, C.: The follower characteristics and organizational climate influencing operational efficiency of employees: a case study of the information and communications technology business group. *Suthiparitha*, 2014, 28(85), 145–160.
- Piasna, A.: Thou shalt work hard: fragmented working hours and work intensification across the EU. *Forum Socjologiczne*, 2015, 1(1), 77–89.
- Pintelon, O.: Sweden. V S. De Spiegelaere in A. Piasna (ur.): *The why and how of working time reduction* (str. 73–75). European Trade Union Institute, 2017.
- Pogačnik, V.: *Lestvice delovne motivacije*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva, 1997.
- Prunier-Poulmaire, S. in Gadbois, C.: The French 35-hour workweek: a wide-ranging social change. *Journal of Human Ergology*, 30(1/2), 2001, 41–46.
- Pychyl, T. A. in Little, B. R.: Dimensional specificity in the prediction of subjective well-being: personal projects in pursuit of the PhD. *Social Indicators Research*, 1998, 45(1), 423–473.
- Savage, M.: *What really happened when Swedes tried six-hour days?* London: BBC News, 2017. <https://www.bbc.com/news/business-38843341>
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V. in Bakker, A. B.: The measurement of engagement and burnout and: a confirmative analytic approach. *Journal of Happiness Studies*, 2002, 3(1), 71–92.
- Schaufeli, W. B. in Bakker, A. B. (2004a): *Utrecht work engagement scale: preliminary Manual*, 2004. https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/Test%20Manuals/Test_manual_UWES_English.pdf
- Schaufeli, W. B. in Bakker, A. B. (2004b): Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: a multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 2004, 25(3), 293–315.
- Schiller, H., Lekander, M., Rajaleid, K., Hellgren, C., Åkerstedt, T., Barck-Holst, P. in Kecklund, G.: The impact of reduced worktime on sleep and perceived stress—a group randomized intervention study using diary data. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 2017, 43(2), 109–116.

- Shin, D. C. in Johnson, D. M.: Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life. *Social Indicators Research*, 1987, 5(1), 475–492.
- Sonnentag, S.: Work, recovery activities, and individual well-being: a diary study. *Journal of Occupational Health Psychology*, 2001, 6(3), 196–210.
- Sonnentag, S.: Recovery, work engagement, and proactive behavior: a new look at the interface between non-work and work. *Journal of Applied Psychology*, 2003, 88(3), 518–528.
- Sparks, K., Cooper, C., Fried, Y. in Shirom, A.: The effects of hours of work on health: a meta-analytic review. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 1997, 70(4), 391–408.
- Spector, P. E.: *Job satisfaction: Application, assessment, causes and consequences*. Thousand Oaks: Sage, 1997.
- Star, S., Russ-Eft, D., Braverman, M. T. in Levine, R.: Performance measurement and performance indicators: a literature review and a proposed model for practical adoption. *Human Resource Development Review*, 2016, 15(2), 151–181.
- Strong, W. in Harper, A.: *The shorter working week*. Crookham Village: Autonomy Research, 2019.
- Svetlik, I. in Verša, D.: *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.
- Tement, S., Korunka C. in Pffifer A.: Toward the assessment of the work–family interface: validation of the Slovenian versions of work–family conflict and work–family enrichment scales. *Psihološka obzorja*, 2010, 19(3), 53–74.
- Tement, S.: The role of personal and key resources in the family-to-work enrichment process. *Scandinavian Journal of Psychology*, 2014, 55(5), 489–496.
- Thompson, E. R. in Phua, F. T.: A brief index of affective job satisfaction. *Group and Organization Management*, 2012, 37(3), 275–307.
- Vojnović Zorman, A.: *Je rešitev za vse hujšo izgorelost šesturni delovnik?* RTV SLO, 2019. <https://www.rtvsllo.si/slovenija/je-resitev-za-vse-hujso-izgorelost-sesturni-delovnik/486855>
- Wanger, S.: *What makes employees satisfied with their working time? The role of working hours, time-sovereignty and working conditions for working time and job satisfaction*, 2017. <http://doku.iab.de/discussion-papers/2017/dp2017.pdf>
- Warner, M. in Hausdorf, A. P.: The positive interaction of work and family roles: using need theory to further understand the work–family interface. *Journal of Managerial Psychology*, 2009, 24(4), 372–385.
- Yamuchi, T., Yoshikawa, T., Takamoto, M., Sasaki, T., Matsumoto, S., Kayashima, K., Takeshima, T. in Takahashi, M.: Overwork-related disorders in Japan: recent trends and development of a national policy to promote preventive measures. *Industrial Health*, 2007, 55(3), 293–302.
- Zakon o delovnih razmerjih/ZDR-1/, *Uradni list RS*, št. 21/13 (13. 3. 2013). <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5944>

Povzetek

Od začetka industrijske revolucije dalje se je čas, ki ga zaposleni preživijo na delovnem mestu, postopoma večal. V začetku 19. stoletja je delovni dan trajal celo 10–16 ur. Delodajalci so kmalu opazili negativne posledice predolgega delovnega časa ter ugotovili, da ima prosti čas mnoge pozitivne učinke. Delovni čas se je zaradi avtomatizacije in tehnološkega napredka ter posledično drastičnega porasta produktivnosti konec 20. stoletja zmanjšal na prej nepredstavljivo raven. Ker ima krajši delovni čas številne pozitivne učinke na zaposlene (boljše fizično in duševno zdravje, upad stresa in anksioznosti, boljši spanec, lažje usklajevanje dela in družine itd.), se ponovno pojavlja težnja k sistemski uvedbi krajšega delovnega časa. Tako v Sloveniji kot v večini drugih držav je sicer možno skleniti individualni dogovor o krajšem delovnem času, vendar so vse pravice in obvezno-

sti delavcev sorazmerne s časom, ki ga zaposleni preživi na delovnem mestu. V primeru sistemskega krajšanja delovnika, ki se izvede na ravni države oz. organizacije, plača, delovna doba in preostale ugodnosti ostanejo nespremenjene. V Sloveniji trenutno obstajata le dve podjetji, ki sta sistemsko uvedli 6-urni delovnik. Na podlagi rezultatov raziskave, ki smo jo izvedli v podjetju Plastika Skaza d. o. o., smo ugotovili, da se je ob prehodu z osemurnega na šesturni delovnik zvišalo zadovoljstvo z življenjem, prav tako so zaposleni lažje usklajevali delo in družino. Tudi mednarodne primerjave nakazujejo, da imajo države s krajšim delovnim časom bolj zadovoljne in produktivne delavce ter višji bruto domači proizvod.

Summary

Since the beginning of the Industrial Revolution, the amount of time that employees spent on the job gradually increased. At the beginning of the 19th century, the working day lasted as long as 10-16 hours. Employers soon noticed the adverse effects of working too long and found that leisure time brought many benefits. Due to automation and technological progress, and consequently a drastic increase in productivity at the end of the 20th century, working time was reduced to a previously unimaginable level. Since working fewer hours has a number of positive effects on employees (better physical and mental health, reduced stress and anxiety, better sleep, easier balancing of work and family responsibilities, etc.), there has been a renewed tendency towards the systematic introduction of a shorter working week. In Slovenia as well as in most other countries, it is possible to agree to an individual contract for a shorter working week, but all the rights and obligations of employees are proportional to the time the employee spends on the job. If a shorter working week were to be systematically introduced at the level of the state or company, then wages, length of service and other benefits would remain unchanged. There are currently only two companies in Slovenia that have systematically introduced a six-hour working day. Based on the results of a survey conducted by Plastika Skaza d. o. o., we found that during the transition from the eight-hour to the six-hour working day, life satisfaction increased, and employees found it easier to balance work and family. International comparisons also suggest that countries which have a shorter working week have more satisfied and productive workers and higher gross domestic product.

Ključne besede

krajši delovni čas, zadovoljstvo z življenjem, zadovoljstvo z delom, delovna zavzetost, delovna uspešnost, usklajenost poklicnega in družinskega življenja

Key words

shorter working week, life satisfaction, job satisfaction, employee engagement, job performance, work-life balance

SKRAJŠAN DELOVNI ČAS

Tatovi časa

Zaposlovanje s krajšim delovnim časom
v diskontnih trgovinah

Maja Breznik in Jožica Čehovin Zajc

Statistični podatki kažejo, da se podjetja vse bolj ogrevajo za zaposlovanje s krajšim delovnim časom. Videti je, da prepoznavajo prednosti krajšega delovnega časa in boljšega usklajevanja dela in zasebnega življenja za produktivnost. Toda za to všečno podobo se skriva kraja delovnega časa in deformalizacija zaposlovanja. Spirala pavperizacije delavstva je neizogibna, če se nadzorni organi ne bodo odzvali na deformalizacijo zaposlovanja.

Uvod

Lansko leto je minilo sto let od uveljavitve osemurnega delovnika. Leta 1919 so se s prvo konvencijo Mednarodne organizacije dela države ustanoviteljice dogovorile, da omejijo konkurenco individualnih kapitalov na osemurni delovnik in šest delovnih dni na teden.¹ Tega leta so v svoje zakonodaje evropske države naposled vnesle omejitve, ki so jo prej uzakonile Urugvaj, Mehika in Sovjetska zveza. Na našem področju ga je potrdila Narodna vlada SHS v Ljubljani in je začel veljati 15. januarja 1919, še pred prvo konvencijo Mednarodne organizacije dela (Kresal 2008). Vseeno je bilo treba še veliko bojev, da se je omejitev razširila iz industrije v vse sektorje in da se je delovni teden dodatno skrajšal na pet dni ali 40 delovnih ur na teden. Toda treba je upoštevati, da niso vse države po svetu uzakonile osemurnega delavnika – Združeno kraljestvo, denimo, ga ni vse do danes. Doslej je konvencijo ratificiralo samo 52 držav in med njimi ni Slovenije.

Od uveljavitve osemurnega delovnika se je skupno število delovnih ur še zmanjšalo, z 48 na 40 ur na teden, pravica do plačanega dopusta je zmanjšala letno število delovnih dni itn. Zmanjševanje delovnega časa je lahko videti progresivno, a nikakor ni sorazmerno z gospodarsko rastjo. Za približno primerjavo si lahko pomagamo z izračuni francoskega ekonomista Thomasa Pikettyja (2014, 75–76). Po letu 1913, pravi Piketty, je bila povprečna svetovna rast tri odstotke, kar naj bi kumulativno pomenilo, da se je v 100 letih gospodarska rast povečala s količnikom 20, od česar več kot polovica na račun produktivnosti dela (ostalo na račun povečanja prebivalstva). V istem času se je (po naših amaterskih preračunavanjih) letni obseg ur znižal za okoli trideset odstotkov, če upoštevamo 40 delovnih ur na teden, odmor za malico in dvajset dni letnega dopusta.

Kljub temu so zahteve po skrajšanju delovnika, kratko rečeno, zadržane. Konfederacija Pergam je zapisala zahtevo po skrajšanju delovnika v svoj program (35 ur na teden za isto plačilo),² vendar ga namerava doseči s socialnim dialogom, kot da bi se 40-urni delovnik dosegel s pogajanjem. Stališče največjega sindikata ZSSS v bistvu je, da še ni prišel čas za tako zahtevo, ker da je najprej treba omejiti nadurno delo in doseči 40-urni delovnik v praksi (Huš 2014). Med političnimi strankami pa je Levica edina, ki je zahtevala 35-urni delovnik v programu za evropske parlamentarne volitve leta 2019.

Med sindikati in političnimi organizacijami je veliko dvomov o primernosti skrajšanja delovnika. V nasprotju z njimi se podjetja paradokсно ogrevajo za skrajšanje delovnega časa. Kot zgled se najbolj pogosto omenja podjetje Donar, proizvajalec butičnega pohištva, ki gradi svojo blagovno znamko na okoljski osveščenosti in prijaznosti do zaposlenih. Donar je aprila 2018 začel s šestmesečnim poskusom, v katerem so vsi proiz-

¹ Glej spletno stran »International Labour Standards on Working time« (<https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/working-time/lang-en/index.htm>).

² KSS Pergam, *Program dela*, Bled, 20. september 2019, <http://sindikat-pergam.si/program-dela/>.

vodni in neproizvodni delavci delali 30 namesto 40 ur, dobili pa so plačilo, kot da bi delali polni delovni čas. Podjetje je v tem času merilo storilnost in se po izteku poskusnega obdobja odločilo, da nadaljuje s skrajšanim delovnikom, ker da ima delavka ali delavec večjo storilnost, če je delovni čas krajši. Lastnik in direktor Matej Fajež je prepričan, da bi vsa podjetja morala vpeljati šesturni delavnik (Božič 2019). Donarjev zgled doslej posnema edinole velenjsko podjetje Plastika Skaza, vendar je krajši delavnik omogočilo osamo neproizvodnim delavcem, medtem ko proizvodni še vedno delajo v režimu 24/7 – v proizvodnji, ki teče dan in noč vse dni v tednu po osemurnem delovniku.

Na drugi strani je treba omeniti primere, o katerih piše Inšpektorat za delo v svojih letnih poročilih. Inšpektorji redno opozarjajo, da dobivajo »številne prijave« glede zaposlovanja za krajši delovni čas, denimo, za dve uri na teden, med pregledom pa odkrijejo, da ti delavci v resnici delajo polni delovni čas ali celo veliko več kakor polni delovni čas (IRSD 2014, 56; IRSD 2018, 69). Leta 2015 so inšpektorji napisali, da mnogi od teh delodajalcev »delavcem ne zagotavljajo dnevnega in tedenskega počitka, saj morajo delavci delati praktično brez premora, celo do 16 ur na dan in po ves mesec ali več brez prostega dneva« (IRSD 2015, 8). Eden izmed lastnikov taksi podjetij, ki jih inšpektorji eksplicitno omenjajo v svojih poročilih, je nekoč v pogovoru pojasnil, da iz same dobrosrčnosti dovoljuje svojim voznikom delati tudi po 70 ur na teden. Lastnik taksi podjetja je povedal, da so plače voznikov nizke in ker so mnogi zadolženi, jim dovoli, da vozijo njegove avtomobile, kolikor časa želijo. Tako nekateri dosežejo rekordno število delovnih ur na teden. Ker se delavci običajno strinjajo s prekomernim delom, inšpektorji pravijo, da so v takih primerih skoraj nemočni pri ugotavljanju kršitev (IRSD 2014, 56). Ugotavljajo pa še, da so delavci za ure, ki jih opravijo prek pogodbeno določenega obsega, pogosto plačani v gotovini, na roko (IRSD 2014, 53). Opise najpogostejših praks sklenejo z vrsto kršitev, ki jih opazijo ob zlorabah zaposlitev s krajšim delovnim časom: kršitve predpisov o urejanju delovnega časa pri delodajalcu, o vodenju evidenc in o socialnih zavarovanjih in davčnih predpisih (IRSD 2014, 53). To zadnje pomeni, da se podjetje izogne prepovedi zaposlovanja na črno, ko delavca zaposli za krajši delovni čas, a še vedno plača precej manj davkov in prispevkov za socialno varnost.

V nadaljevanju si bomo ogledali gibanje zaposlovanja v zadnjih petnajstih letih, kot ga prikazujejo statistični podatki, in se prepričali, da je zaposlovanje s krajšim delovnim časom med podjetji res vse bolj priljubljeno. Nadaljnja analiza statističnih podatkov nam bo pokazala, zakaj se ljudje zaposlujejo s krajšim delovnim časom. Med vsemi razlogi nas bodo zanimali predvsem primeri, ko se delavke in delavci ne zaposlujejo s krajšim delovnim časom iz osebnih razlogov.

Statistični pretres zaposlovanja s krajšim delovnim časom

Tu si bomo pomagali s statističnimi podatki iz analize mikropodatkov longitudinalne ankete »Aktivno in neaktivno prebivalstvo«, ki vsako četrletje anketira približno 15.000 oseb. Analize smo opravili v okviru temeljne raziskave »SEGNET – Segmentacija prekarnega zaposlovanja v Sloveniji«. Statistične analize smo delali med junijem 2019 in januarjem 2020 s programom SPSS v varni sobi SURS. Podatki so uteženi, tako da analize predstavljajo populacijske ocene v Sloveniji.

V razpredelnici 1 prikazujemo gibanje nekaj najpogostejših nestandardnih oblik dela, kjer vidimo, da se je v opazovanem obdobju število zaposlitev s krajšim delovnim časom povečalo za skoraj sto odstotkov. Čeprav se je precej povečalo tudi število agencijskih delavcev in samozaposlenih brez kmetov, pa se je najbolj povečalo ravno zaposlovanje s krajšim delovnim časom.

LETO	Določen čas	Krajši delovni čas	Agencijsko delo	Študentsko delo	Samozaposleni brez kmetov
2019	75	46,2	12,6	27,3	100,2
2018	86	48,1	17,9	30,7	101,4
2017	93,8	46,8	12,8	33	92,7
2016	87,7	43,1	9,3	30,7	90,4
2015	90,9	40,2	11,4	29	92,4
2014	81,6	36,7	9	25,6	86,2
2013	77,9	33,5	8	26,7	82,7
2012	88,1	35,4	11,6	28	80,5
2011	91,3	32	6,9	34	85,7
2010	82,1	33,8	9,2	38	87
2009	81,9	33,9	6,6	37,6	76,3
2008	93,2	27,9	7,2	42	66,5
2007	100,8	25,6	10	37,2	70,3
2006	87,5	25,9	8,7	32,2	72,5
2005	92,7	24,3	9,8	28	65,6

(Vir: SURS, *Aktivno in neaktivno prebivalstvo, 2005-2019; izračuni avtorjev.*)

Razpredelnica 1: Najpogostejše oblike nestandardnega dela (v tisoč)

Seveda vse zaposlitve za krajši delovni čas ne sodijo v primere, ki smo jih opisali zgoraj. Večina dela krajši čas, ker je deloma invalidsko upokojena ali iz družinskih razlogov,

kot prikazuje razpredelnica 2 spodaj. A oba razloga še vedno pojasnita samo dobro polovico vseh zaposlitev za krajši delovni čas. Razloga, da se izobražujejo in da ne želijo delati za polni delovni čas, sta primerjalno manj pomembna. Anketa *Aktivno in neaktivno prebivalstvo* pa sprašuje še o dveh razlogih, ki sta podobne narave – da bodisi ne morejo najti dela z daljšim delovnim časom bodisi pri delodajalcu ni dela za polni delovni čas. Če ju seštejemo, dobimo drugi najpomembnejši razlog, ki pojasnjuje slabo tretjino zaposlenih s krajšim delovnim časom.

LETO	Zaradi bolezni, invalidnosti, delne upokojitve	Ne morete najti dela z daljšim delovnim časom in zaradi pomanjkanja dela	Iz družinskih razlogov	Ne želite dela z daljšim delovnim časom	Zaradi izobraževanja, usposabljanja	Drugo
2019	39,30%	23,93%	18,77%	6,54%	2,41%	9,04%
2018	36,32%	28,10%	19,19%	4,02%	0,73%	8,01%
2017	34,88%	32,46%	19,15%	4,62%	1,61%	7,27%
2016	32,26%	39,42%	16,52%	3,34%	0,99%	5,00%
2015	32,55%	37,02%	19,45%	2,37%	2,19%	6,41%
2014	38,62%	31,33%	17,32%	2,76%	1,72%	5,78%
2013	41,98%	29,17%	18,63%	3,28%	1,72%	5,22%
2012	38,49%	25,14%	18,76%	3,85%	4,54%	9,23%
2011	41,92%	26,28%	20,27%	2,31%	1,74%	7,48%
2010	43,03%	26,43%	18,86%	3,77%	1,86%	6,05%
2009	42,04%	28,52%	14,19%	3,11%	2,37%	9,78%
2008	45,97%	23,54%	14,81%	4,83%	2,89%	7,97%
2007	43,75%	26,33%	13,32%	2,81%	3,47%	10,32%
2006	50,72%	23,37%	12,42%	3,38%	3,07%	7,04%
2005	48,34%	27,05%	8,50%	3,59%	3,82%	8,70%

(Vir: SURS, *Aktivno in neaktivno prebivalstvo, 2005-2019; izračuni avtorjev*)

Razpredelnica 2 • Razlogi, zakaj osebe opravljajo delo s krajšim delovnim časom

Primeri, ko anketirane osebe izjavijo, da jim nestandardno delo »ne ustreza«, veljajo za splošni kazalnik prekarnosti zaposlitev, se pravi, za kazalnik zaposlitev, pri katerih se nestandardna oblika dela kombinira s prekarnostjo. Med drugimi so ta kriterij sprejele tudi mednarodne organizacije, Mednarodna organizacija dela in OECD, pa tudi Evropski parlament (gl. študije EP 2016; MOD 2016; OECD 2015). Njihove in druge raziskave so potrdile (Kretsos in Livanos 2016), da je »neprostoVOLjno« delo s krajšim delovnim časom pogosto povezano s prekarnostjo (z nizkimi dohodki in s pomanjkanjem socialne varno-

sti), zato je ta spremenljivka postala splošno veljavni kriterij za obstoj prekarnega dela med zaposlenimi s krajšim delovnim časom.

Kot rečeno, v anketi *Aktivno in neaktivno prebivalstvo* smo identificirali slabo tretjino vseh »neprostovoljnih«, se pravi, prekarne zaposlitev s krajšim delovnim časom. Od leta 2005 naprej se je število takih zaposlitev nenehno povečevalo, s 6,6 tisoč leta 2005 na skoraj 11 tisoč leta 2019. Največ, 17 tisoč jih je anketa zabeležila leta 2016.

Z analizo statističnih podatkov smo ugotovili, da se je v zadnjih petnajstih letih skoraj podvojilo število oseb, ki delajo s krajšim delovnim časom iz osebnih razlogov, vendar se je podvojilo tudi število tistih, ki ne morejo dobiti zaposlitve za polni delovni čas. To skupino si bomo natančneje ogledali v nadaljevanju, a najprej moramo odkriti, kje se zaposlujejo.

Znano je, da maloprodajni diskontni trgovini Lidl in Hofer, obe podružnici nemških trgovinskih multinacionalk, zaposlujeta od 1.500 do 2.000 delavk in delavcev, od katerih je večina zaposlenih s krajšim delovnim časom. Novinar Damijan Toplak (2020) je nedavno opisal Hoferjevo shemo zaposlovanja, kjer je od približno 2.000 delavk in delavcev kar 1.800 zaposlenih s krajšim delovnim časom, od tega 1.600 v trgovini in 200 v logistiki. Torej ima samo ena desetina menedžerjev, upravnih delavcev in poslovodij pogodbo za nedoločen čas, medtem ko imajo vsi drugi pogodbo o zaposlitvi s krajšim delovnim časom. Lidl ima podobno politiko zaposlovanja, zato lahko sklepamo, da je tudi v Lidlu podobna struktura zaposlenih. Obe podjetji skupaj torej prispevata skoraj tretjino vseh zaposlenih s krajšim delovnim časom, ki jih (po vsej verjetnosti, saj bi bilo silno naključje, da bi prav vseh nekaj tisoč hotelo delati krajši čas) ni mogoče pojasniti z osebnimi razlogi (z invalidnostjo, družinskimi okoliščinami, izobraževanjem, osebno odločitvijo ali s čim drugim).

Zaposlovanje večine delavk in delavcev s krajšim delovnim časom v podjetju je nekako v nasprotju s temeljno določitvijo *Zakona o delovnih razmerjih*, da je v Sloveniji osnovna oblika pogodbe o zaposlitvi pogodba za nedoločen čas (gl. 12. člen tega zakona). Isti zakon v 143. členu še omenja najvišjo in najnižjo število ur na teden, ki jo pogodba o zaposlitvi lahko določa: to število ne sme biti višje od 40 ur in ne nižje od 36. Delodajalec in delavec se potemtakem lahko dogovorita za manjše število ur, vendar povprečno število ur, ki jih navaja novinar v omenjenem članku (»30 in celo 27 ur« na teden), daleč presega najnižji prag 36 ur.

Zanimivo je, da si vprašanja, do katerega smo se dokopali pravni laiki, niso postavili državni organi, ki opravljajo nadzor nad izvajanjem zakonov. Inšpektorji se v svojih poročilih o tem ne sprašujejo. Tudi skupina strokovnjakov, ustanovljena na zahtevo Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, zato da bi z identifikacijo najrazličnejših vidikov prekarne pomagala izkoreniniti prekarne iz družbe, tega ne omenja (Kresal Šoltes, Strban in Domadenik 2020). Skupina je sicer predlagala več ukrepov, ki bi lahko izboljšali položaj »neprostovoljno« zaposlenih s krajšim delovnim časom, ni pa se vprašala o tem osnovnem vprašanju, ali podjetje sme veliko večino svojih delavk in delavcev zaposlovati na ta način. To je vseeno pomembno vprašanje, saj po družbenih standardih samo pogodba za polni delovni čas zagotavlja minimalni življenjski dohodek in pokojninsko varnost.

Ne da bi jih nadzorne institucije ali pravniki pozvali k odgovornosti, vsaj za eno diskontno trgovino vemo, da se zaveda spornosti svojih praks. Spet si bomo pomagali s pisanjem novinarja Damijana Toplaka, ki v obliki indirektnega govora prenaša informacije podjetja Hofer. V članku govori o novem modelu zaposlovanja »(po)polni delovni čas«, ki ga je podjetje vpeljalo septembra 2020. Potem ko je že dobro desetletje zaposlovalo s krajšim delovnim časom, se je s tem modelom odločilo ponuditi zaposlitve za polni delovni čas. Ta model je podjetje predstavilo kot način, »kako njihovi zaposleni za skrajšani delovni čas ne bi bili več tozadevno oškodovani in ne bi *kršili zakonodaje*« (mi poudarjamo). Novinarjev zapis kratko in malo pokaže, da se je podjetje ves čas zavedalo, da z zaposlovanjem za delovni čas, krajši od 36 ur, krši zakonodajo. Pri tem je zanimivo, da sta obe podjetji prejeli številne slovenske in evropske nagrade za zgledne delodajalce od strokovnih društev, ki pa očitno niso bila zmožna tega preprostega pretresa pravnih dejstev.

Mimo tega temeljnega premisleka je treba povedati, da obe diskontni trgovini uživata sloves podjetij, ki z zaposlovanjem s krajšim delovnim časom omogočata lažje usklajevanje dela in zasebnega življenja zaposlenim, med katerimi prevladujejo ženske delavke, predvsem trgovke. Slovita pa tudi kot podjetji, ki plačujeta sorazmerno visoke mezde svojim delavcem. Čeprav se druga podjetja branijo, da ni mogoče hkrati skrajšati delovnika in ohraniti visokih plač, je vsaj videti, da je to uspelo diskontnim trgovinam. V nadaljevanju si bomo ogledali to skrivnost.

Ižemanje dela za polni delovni čas, plača za krajši delovni čas

Kot rečeno, tako Hofer kakor Lidl veljata za podjetji, ki svojim delavkam in delavcem plačujeta nadpovprečno visoke plače. Na novičarskem portalu 24ur najdemo članek »Razkrivamo, koliko v resnici zasluži Hoferjev prodajalec!«. ³ Prispevek se začne z intonacijo, ki jo uporabljajo »raziskovalni novinarji« – *razkrivamo*... Glavna informacija je plača Hoferjevega prodajalca, ki zasluži 1200 evrov na mesec za samo 30 ur dela. Članek potem citira predstavnika podjetja, ki polaska delavcem in z dodatnimi informacijami še podkrepi sporočilo o odličnih delovnih pogojih v podjetju. Če uspemo priti do konca članka, kar po statistični verjetnosti uspe redkim (branje članka traja tri minute, a se obiskovalci

3 Objava je dostopna na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/razkrivamo-koliko-v-resnici-zasluzi-hoferjev-prodajalec.html> (dostopano 2. 10. 2020).

spletnih strani povprečno zadržijo samo minuto in enajst sekund na vsaki spletni strani),⁴ preberemo »Naročnik oglasa je Hofer«. Takrat se nam šele posveti, kaj označujejo avtorske začetnice na začetku članka: P[ublic]. R[elations]. V tistem trenutku nam je tudi jasno, da je javni ugled delodajalca in njegovih domnevnih visokih plač rezultat trdega dela službe za stike z javnostjo.

Po teh ugotovitvah nas je začelo zares zanimati, kakšno plačilo in kakšne delovne pogoje ponujata obe diskontni trgovini. Oprli se bomo samo na podatke, ki so javno dostopni. Spet bomo uporabili poročila inšpektorjev za delo, ki jim ne moremo očitati pristranskosti ali napihovanja problema. Pri kršitvah zaposlovanja s krajšim delovnim časom njihova poročila omenjajo tudi trgovine. Zadnje poročilo za leto 2018 pravi: »V dejavnosti trgovine (predvsem v večjih živilskih trgovinah) inšpektorji opažajo trend, da delodajalci od delavcev zahtevajo, da beležijo prihod na delo šele ob dejanskem začetku dela oziroma odhod z dela zabeležijo takoj, ko zaključijo z učinkovitim delom. Čas priprav na delo (na primer preoblačenje) v teh primerih ni zabeležen kot delovni čas.« (IRSD 2018, 67.) Spletna stran Klip je zbrala nekaj poročil trgovk in trgovcev,⁵ ki dopolnjujejo ugotovitve inšpektorjev. Neki trgovec pravi, da je njihova obveznost priti petnajst minut pred začetkom dela in ostati vsaj še toliko po koncu dela. Z ločevanjem učinkovitega časa od »obvezne prisotnosti« tako Hofer pridobi vsaj trideset minut neplačanega dela na dan, a verjetno še več, ker se pričakuje tudi prostovoljno ostajanje na delu.⁶ Ani Lah (2020) je Lidlova delavka povedala, da so trgovke pogosto »pisane za 8 ur na dan«. V zvezi z delovnim časom inšpektorji opozarjajo na »pravno praznino«, ki jo zaposlovalci za krajši delovni čas izkoriščajo, da pri krajšem delovnem času zakon ni predvidel omejitev nadurnega dela tako kot pri zaposlitvah za polni delovni čas. Edini pogoj je, da v pogodbi o zaposlitvi piše, da bo delavec opravljal tudi nadurno delo. Če to piše v pogodbi, ni več omejitev za nadurno delo. Omejitev osemurnega nadurnega dela na teden ali dvajseturnega na mesec v teh primerih preprosto ne velja.

Drugi vidik je intenzivnost dela, zaradi katere lahko podjetje zaposli manj delavk in dobi več opravljenega dela v krajšem času. Center za družbeno raziskovanje CEDRA (2020) o tem piše: »Vsaka od delavk je zadolžena za vse delovne naloge v poslovalnici in

4 Podatek navaja portal Mladi podjetnik na spletni strani: <https://mladipodjetnik.si/novice-in-dogodki/novice/kako-sezonski-trendi-vplivajo-na-obisk-spletnih-strani>.

5 Zapisji so dostopni na spletni strani <https://klip.si/video/pretresljive-izpovedi-nasih-trgovk-in-trgovcev-ki-si-jih-moramo-slovenci-nujno-prebrati> (dostopano 2. 10. 2020).

6 Na spletni strani Klip Hoferjeve delavke in delavci pišejo o delovnem času tole:

- »Naši urniki so znani v soboto, ampak to niso dokončni urniki. Če se jim zdi, boš pač moral ostajati dlje, prihajati prej, ne glede na to, ali imaš varstvo za otroka ali ne. Velikokrat se moramo odštemplat in nadaljevati svoje delo.«

- »Dvakrat letno imamo inventuro. V tistem času, se pravi, 14 dni pred inventuro, delamo vsak dan dve uri dlje in popoldanci prihajajo dve uri prej.«

- »To, da v Hoferju ni odmora za malico, wc in da se v službo prihaja eno uro prej, odhaja tudi eno uro kasneje, ne rabim posebej omenjat, ker to smo doživeli vse, ki smo tam delale.«

- »Petnajst minut prej, kot je na listu napisano, moraš priti in vsaj petnajst minut pozneje odideš z dela. To ni plačano. Kdaj odideš oziroma kdaj lahko greš, se ne sprašuje. Greš, ko ti poslovođa DOVOLI, da lahko greš.«

obvladati mora vsa opravila. A količine dela so prevelike in rezultate je mogoče dosežati samo pod pogojem, da vse delavke delajo na zgornji meji človeških zmogljivosti. Če ena delavka dela manj, morajo zato druge delati toliko več, da bi nadoknadile njen manko. Zato izvajajo pritisk ena na drugo in za neopravljene zadolžitve krivijo domnevno prepočasne ali 'lene' sodelavke.« Temu pritrjujejo zapisi na spletni strani Klip: da so v velikih trgovinah običajno zaposlene dve, včasih tri osebe, ki morajo opravljati vse naloge. Katere, opiše trgovec: »Skrbiš za komplet skladišče, voziš ven palete, pospravljaš po trgovini, zлагаš police, pripravljаш kruh, pometaš, pomivaš tla, zлагаš zelenjavo, si na blagajni itd. V celi poslovalnici sta samo 2, največ 3!!!! In oba morata opravljati vse te naloge!« Obremenitve so tolikšne, da vse dokumentacije delovnih pogojev v diskontnih trgovinah omenjajo zdravstvene težave in zlasti poškodbe hrbtenice. Kot je Ani Lah (2020) povedala ena izmed intervjuvanih oseb, naj bi po pravilih vsak dvignil največ eno tono, toda navadno že »zjutraj v samo desetih minutah dvignejo 200 kilogramov banan«.

Naposled še besedo o višjih plačah v diskontnih trgovinah. Pomagali si bomo s podatki iz že omenjenega Hoferjevega oglasnega članka, ki pravi, da njihova prodajalka ali prodajalec zasluži 1200 evrov bruto na mesec. Ob podatku je zvezdica, ki napotuje na besedilo v drobnem tisku, kjer piše, da je to »bruto plača v najvišjem plačilnem razredu«. Sporočilo torej pove samo to, koliko bi lahko največ znašala plača, ne pa tudi, kolikšna je dejanska plača. Primerjajoč plačo z običajnim delovnim časom in intenzivnostjo dela je mogoče ugotoviti samo to, da podjetje iz delavke ali delavca izžame delo za polno plačo, plača pa ga za delo s krajšim delovnim časom.⁷

Kratek ogled končujemo z znanim dejstvom, ki ga je »multidisciplinarna raziskava« *Prekarno delo* tudi vzela v pretres, da se pri zaposlitvah s krajšim delovnim časom v pokojninsko dobo všteta samo delovna doba, ki je sorazmerna deležu obsega zaposlitve. Na primer, če je delavec zaposlen za 30 ur na teden (za tri četrtine polnega delovnega časa), se mu po štirih letih dela v pokojninsko dobo štejejo tri leta delovne dobe, ne pa štiri.⁸ Pravniki so zato predlagali, da se ukine preračun na polno delovno dobo in da se delavcu štejejo vsa štiri leta v pokojninsko dobo (Kresal Šoltes, Strban in Domadenik 2020, 165–166). Toda njihov argument bi bil ustrezen samo, če bi verjeli diskontnim trgovinam, da vsi zaposleni za krajši delovni čas prejemajo vsaj minimalno plačo in torej v pokojninsko blagajno prispevajo vsaj minimalne socialne prispevke. Toda ker v Sloveniji več kot polovica

7 V nasprotju s tem, kar smo ugotovili za trgovke in trgovce, se v zvezi s poslovodji in poslovodkinjami omenjajo visoke plače. CEDRA to komentira takole: »[.]Večina poslovodij [ima] le srednješolsko izobrazbo in se zaveda, da take plače, kot jo imajo tukaj, ne bodo dobili nikjer drugje ... Poslovodja [...] nima nobenih pristojnosti za uvajanje »podjetniških« sprememb – vsaka potankost je načrtovana vnaprej. ... Ker pa so pristojnosti poslovodje omejene, lahko rezultate doseže le z organizacijo dela in disciplino delovne sile.« Ali z drugimi besedami, z visoko plačo podjetja kupijo osebe, da vzdržujejo »trgovinski despotizem« po obročnih enotah. Največ pritožb delavk in delavcev je bilo zato usmerjenih ravno v poslovodje in poslovodkinje. V trgovinski despotizem seveda sodi tudi preganjanje sindikata. Antisindikalizem je dosegel višek z odpustitvijo vodje Lidlovega sindikata Tjaše Kozole iz krivdnih razlogov med epidemijo covid-19, ko so bile trgovke in trgovci izpostavljeni nadpovprečnim delovnim obremenitvam in veliki nevarnosti prenosa okužbe.

8 Diskontni trgovini pravita, da to prikrajšanost delavcem kompenzirata z dodatnim pokojninskim varčevanjem. Vendar so vplačila nizka (40 oziroma 30 evrov na osebo) in prepuščena špekulacijam finančnih trgov.

njih prejema dohodek, ki je nižji od minimalne plače, predlog ni ustrezen tako z vidika vzdržnosti pokojninskega sistema kakor z vidika pokojninske varnosti oseb.⁹

Drugi problem zaposlovanja za krajši delovni čas pri diskontnih trgovinah je, da *Zakon o delovnih razmerjih* za okoliščine, ko delodajalec delavcu ne more ponuditi dela za polni delovni čas, predvideva, da v teh primerih lahko delavec kombinira to zaposlitev z drugo, dokler ne doseže polnega delovnega časa. Toda diskontne trgovine namenoma blokirajo to možnost z neenakomerno organizacijo delovnega časa, ki je popolnoma nepotrebna, ker je mesece prej znan delovni čas trgovin in potrebna količina dela. Poročila o delovnih pogojih v diskontnih trgovinah nasprotno govorijo o urnikih, ki so objavljeni ob sobotah, en teden ali največ dva tedna vnaprej, da se delavce neredko kliče na delo ob prostih dnevih ali se zahteva nenačrtovano podaljšanje dela. Organizacija dela je daleč pod ravni organizacije toka blaga, za katero pravijo, da je dovršena – zato je možna samo razlaga, da se s kaotično organizacijo zagotavlja črpanje presežnega dela iz delavk in delavcev.

Deformalizacija zaposlovanja

Pravniki, kot smo videli, so predlagali popravek, ki je zelo blag obliž za to, čemur so se na drugi strani odpovedali, ko so pristali na vsiljen model zaposlovanja: temeljni obliki zaposlitve s polnim delovnim časom in za nedoločen čas, ki zagotavlja minimalno varstvo zaposlitve in ekonomsko varnost. Diskontne trgovine so, na drugi strani, pridobile ugled dobrega delodajalca z visokimi plačami v storitveni dejavnosti, v kateri se plače verjetno kar 80 odstotkov delavk in delavcev gibljejo okoli minimalne plače ali celo pod njo. Pod ugledom dobrega delodajalca pa se tvori organizacija dela (z neenakomerno razporeditvijo dela, izsiljevanjem neplačanega dela, krajšanjem odmorov, intenzivnostjo dela, s šikaniranjem na delovnem mestu itn.), ki je pravzaprav negativna podoba »usklajevanja dela in zasebnega življenja«.

Problem, ki zadeva celotno družbo, ne samo zaposlene v izbranih podjetjih, je, da sta diskontni trgovini s svojim modelom zaposlovanja prekršili družbeni dogovor, kdo določa pogoje zaposlovanja: zakonodajalec ali vsako podjetje, kakor se mu zahoče. Diskontni trgovini že leta večino svojih delavk in delavcev najemata za krajši delovni čas, a se jima ves čas noben državni organ ni upal ali jima ni hotel povedati, da si podjetja ne morejo iz-

⁹ Predstavo o visokih plačah v diskontnih trgovinah razblinja podatek, da se povprečna plača v maloprodaji, v katero sodijo tudi diskontne trgovine, giblje okoli 70 odstotkov slovenske povprečne plače. Ker se v izračun upoštevajo tudi plače uprave in menedžmenta, lahko sklepamo, kako nizke so plače operativnih delavcev (gl. CEDRA, Sindikat Lidl in SDTS 2020).

mišljevatih svojih modelov zaposlovanja. Avgusta 2020 je Hofer začel kampanjo, s katero je napovedal novi model zaposlovanja s »(po)polnim delovnim časom«, po katerem bodo zaposleni dobili pogodbo za polni delovni čas v tretjem letu zaposlitve.¹⁰ Hoferjeve delavke in delavci si bodo tako morali pravico, ki jim pripada po zakonu, prislužiti z lojalnostjo, samoodpovedovanjem, prostovoljnim delom preko efektivnega delovnega časa, prilizovanjem in tožarjenjem sodelavk in sodelavcev, ki se sindikalno organizirajo (CEDRA 2020).

Z vsiljevanjem novih modelov zaposlovanja, domnevno dobro plačanih služb za krajši delovni čas, ki pa v resnici niso ne dobro plačane ne krajše, diskontne trgovine prispevajo k *deformalizaciji zaposlovanja*. Statistiki Mednarodne organizacije dela so že opozorili na deformalizacijo zaposlovanja v razvitih državah. Neformalno delo je še nedavno veljalo za značilnost tretjega sveta, medtem ko naj bi bilo v razvitih državah kvečjemu obrobni pojav. Toda tudi tu so se začele opazovati oblike, podobne neformalnemu delu. Da bi jih vključili v statistična opazovanja, so statistiki Mednarodne organizacije dela spremenili definicijo enote statističnega opazovanja: namesto neformalne ekonomije so začeli opazovati individualno neformalno delo. Leta 2003 je ta prelom omogočil, da se je statistika odprla za raziskovanje neformalnega dela v razvitih držav (Williams in Lansky 2013; Siegmann in Schiphorst 2016). Po definiciji je neformalno delo vsako plačano delo, ki ni prijavljeno državi z namenom, da se »pogodbena partnerja« izogneta plačilu davkov in socialnih zavarovanj, pa tudi delovnopravnemu varstvu, vendar v vseh drugih vidikih delo ni nezakonito (kot so nezakonite proizvodnja in preprodaja prepovedanih drog, trgovina z belim blagom itn.). Skratka, definicija neformalnega dela ne vključuje oblik dela, ki so bodisi nezakonite bodisi niso plačane, saj gre v teh primerih za kriminalno ali nedenarno ekonomijo (Williams in Windebank 1989: 4).

Williams in Lansky menita, da je v neformalno delo treba uvrstiti tudi navidezno samozaposlene, kar je ena izmed oblik prikritih zaposlitev (*disguised employment*), kot ji pravijo pri Mednarodni organizaciji dela. Prikrita zaposlitev ima po definiciji vse elemente odvisnega mezdnega dela, vendar se opravlja na drugih (napačnih in nezakonitih) pravnih podlagah, zato da podjetje maksimalizira produkcijsko fleksibilnost in profite ter minimizira stroške dela. Eurofound (2016) loči delovna razmerja te vrste kot »goljufiva dela« od neformalnega dela, ker da neformalno delo ni pravno formalizirano, medtem ko prikrite zaposlitve imajo neko vrsto pravne podlage, čeprav napačno. Delavke in delavci v prikritih zaposlitvah resda uživajo omejena socialna varstva, toda namen obeh je isti: izogibanje (delnemu ali celotnemu) plačilu prispevkov in obveznostim delovnopravnih predpisov. »Navidezna zaposlitev« je milejša, a še vedno oblika neformalnega dela, izsiljena v okoliščinah sorazmerno reguliranega trga dela.

V to definicijo »navideznih zaposlitev« se navadno vključuje navidezno samozaposlovanje. Če je samozaposlitev vsebovala elemente odvisnega delovnega razmerja, so inšpek-

10 Oglas »Pri Hoferju zdaj zaposleni za polni delovni čas«, *Dnevnik*, 10. avgusta 2020. Podoben oglas je bil isti dan objavljen tudi v Delu.

torji (glede na spodaj prikazane podatke ne zelo pogosto) poleg kazni zahtevali tudi sklenitev pogodbe o zaposlitvi s samozaposlenim. To možnost, čeprav redko uporabljeno, se je pred nekaj dnevi odločil blokirati strateški vladni svet za debirokratizacijo, ki ga bolj kot oškodovani delavci skrbijo visoke kazni za podjetja, kršitelje zakona. V imenu debirokratizacije je svet zahteval odpravo kazni in obveznosti, da podjetje zaposli navidezno samozaposlenega, če ima ta manj kakor 50.000 evrov letnih prihodkov. Ivan Simič, predsednik tega strateškega sveta, to utemeljuje z argumentom, da »[g]re za svobodno voljo, za pogodbeno razmerje obeh – naročnika in podjetnika« (gl. Smrekar 2020) – to je svobodo enega, da mu strojijo kožo, in drugega, da se s tem okorišča.

Prav tako lahko v neformalno delo uvrstimo tudi študentsko delo, ki presega občasno delo za »priboljšek« k študiju ali »pridobivanje izkušenj« in se opravlja za več kot polovični delovni čas ali celo za polni delovni čas.

A naposled moramo prišteti še »neprostovoljne zaposlitve s krajšim delovnim časom«, s katerimi podjetja držijo zaposlene v pesti podzaposlenosti. Če delo s krajšim delovnim časom ni izbira delavke ali delavca, pomeni odstopanje od temeljne in družbeno dogovorjene oblike dela, ki zagotavlja delavcu minimalno pravno varstvo.

V pretresu statističnih podatkov za obdobje 2005–2019 smo na podlagi ankete Aktivno in neaktivno prebivalstvo analizirali gibanje vseh treh oblik dela, po naši definiciji »neformalnih oblik dela«: navideznega samozaposlovanja, študentskega dela nad 20 ur tedensko in neprostovoljnih zaposlitev s krajšim delovnim časom. Razpredelnica 3 prikazuje njihova gibanja v obdobju petnajstih let.

Kot vidimo, navidezno samozaposlovanje niha iz leta v leto, vendar ne bi mogli reči, da se res zmanjšuje. Opravlja ga približno vsak peti samozaposleni, ki ne zaposluje drugih delavcev.

Študentsko delo je bolj ali manj konstantno in je bolj kot od drugih vzrokov (denimo, obdavčitve študentskega dela) verjetno odvisno od kohorte študentske populacije. Že poldrugo desetletje, do koder se seže naša statistična analiza, ga opravlja približno 30 tisoč oseb. Od teh približno dve tretjini (okoli 20 tisoč) opravlja delo za več kot polovični delovni čas. Polovica njih (to je tretjina vseh delovno aktivnih študentov ali okoli 10 tisoč študentov) opravlja delo za polni delovni čas za dohodek pod eksistenčnim minimumom. Statistična analiza je pokazala, da ima 80 odstotkov študentov, ki delajo polni delovni čas, dohodek pod pragom revščine (ki smo ga merili s 60 odstotki povprečne plače). Delež polno zaposlenih študentov, ki ne dosega niti minimalnih dohodkov, pa se je z leti celo povečal. Leta 2009 je manj kot minimalni dohodek zaslužilo 64 odstotkov študentk in študentov, leta 2019 pa že 79,3 odstotka.

»Neprostovoljno delo s krajšim delovnim časom« se je po letu 2016 resda zmanjšalo za 6 tisoč oseb, vendar je bil leta 2019 njihov skupni seštevek še vedno veliko višji kakor v izhodiščnem letu 2005. Kljub tem nihanjem v razpredelnici 3 jasno vidimo proces deformalizacije zaposlovanja.

LETO	Neprosto voljno s krajšim delovnim časom	Navidezno samozaposleni	Študentsko delo nad 20 ur/teden
2019	10,9	12,4	18,3
2018	13,7	13,6	20,3
2017	14,9	12	23
2016	17	13,8	23,2
2015	14,1	13,9	20,3
2014	11,6	11,4	18,5
2013	9,6	10,1	19,2
2012	8,9	8,9	19,2
2011	8,2		22,1
2010	9		24,6
2009	9		25,9
2008	6,5		29,9
2007	6,7		25,3
2006	6		21,9
2005	6,6		18,9

(Vir: SURS, *Aktivno in neaktivno prebivalstvo, 2005–2019*; izračuni avtorjev. Navidezno samozaposleni so samozaposleni, ki ne zaposlujejo drugih delavcev in so v anketi pritr-dilno odgovorili na eno ali obe vprašanji: da (1.) delajo samo za eno stranko in (2.) v prostori-h te stranke. V anketo sta bili ti vprašanji vključeni od leta 2012.)

Razpredelnica 3 • Neformalno delo (v tisoč)

Pretres ugotovitev

Zaposlovanje za krajši delovni čas v diskontnih trgovinah se v javnosti prikazuje kot usluga zaposlenim, ki s krajšim delovnim časom lažje usklajujejo poklicno in zasebno živ-ljenje, sorazmerno visoki dohodki pa naj bi preprečevali past revščine. Samo z javno do-stopnimi podatki smo pokazali, da ni res ne eno ne drugo. Ker je plačilo za delo omejeno na efektivni delovni čas, podjetji »kradeta čas« priprave na delo in opravljanje inventur delavcem. Napake kaotične organizacije dela se prenašajo na delavke in delavce, ki morajo zato opravljati še prostovoljno delo. Neenako razporejanje delovnega časa v kombinaciji z intenzivnostjo dela omogoča, da lahko »tovarna invalidov«¹¹ iz delavcev izčrpa delo za polni delovni čas, plačata pa jim ga samo za krajši delovni čas.

¹¹ Izraz »tovarna invalidov« je uporabila CEDRA za Lidl v prispevku »Lidlu dobički, delavstvu cesta«, objavljenem 7. marca 2020 na spletni strani <http://cedra.si/sl/2020/03/lidlu-dobicki-delavstvu-cesta/>.

Inventivnost podjetij ima širše družbene posledice, ki se kažejo v splošni eroziji delovnega prava in, kot smo povedali, v tihem pristajanju na deformalizacijo zaposlovanja. Obrnilo pa se je tudi razmerje moči med zakonodajalcem in zasebnim kapitalom: ni več zakonodajalec tisti, ki določa pogoje zaposlovanja in varstvo delavcev. Zaposlovanje s krajšim delovnim časom v diskontnih trgovinah je primer, da si podjetja lahko izmišljajo oblike dela, kakor se jim zahoče. Multidisciplinarna analiza *Prekarno delo* pa pokaže, da si pravni strokovnjaki zakonodajalca predstavljajo kot tistega, ki samo še odpravlja ekscese, ki se s tem povzročajo – denimo, problem pokojninske varnosti delavk in delavcev, ki so zaposleni s krajšim delovnim časom.

Seveda moramo priznati, da kljub vsemu povedanemu zaposlovanje s krajšim delovnim časom prinaša tudi pozitivni zgled. Podjetja so pokazala, da je krajšanje delovnega časa možno in izvedljivo. Opirajoč se na te primere lahko delavske in politične organizacije zato bolj agresivno zahtevajo skrajšanje delovnika z osmih na šest ur.

Literatura

- Božič, Kristina: *Matej Feguš iz podjetja Donar, kjer delajo šest ur na teden, Večer*, 12. marec 2019; <https://www.vecer.com/matej-fegus-iz-podjetja-donar-kjer-delajo-sest-ur-na-dan-zanimivo-bi-bilo-slisati-argumente-politikov-proti-6-urnemu-delovniku-6674706>.
- CEDRA, Sindikat Lidl in SDTS: *Predstavitev izsledkov anketne raziskave: stališče delavk in delavcev glede zaprtja trgovin ob nedeljah*, 27. maj 2020; <http://cedra.si/sl/2020/05/predstavitev-izsledkov-anketne-raziskave-stalisce-delavk-in-delavcev-glede-zaprtja-trgovin-ob-nedeljah/> (28. 9. 2020).
- CEDRA: *Lidlu dobički, delavstvu cesta*, 7. marec 2020; <http://cedra.si/sl/2020/03/lidlu-dobicki-delavstvu-cesta/> (28. 9. 2020).
- Colin, Williams C. in Jan Windebank: *Informal Employment in the Advanced Economies*. London: Routledge, 1989, str. 4.
- Colin, Williams C. in Mark A. Lansky: *Informal employment in developed and developing economies: Perspectives and policy responses*. International Labour Review, 2013, 152(3–4): 355–380.
- Eurofound: *Exploring the fraudulent contracting of work in the European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.
- Evropski parlament, Komisija za zaposlovanje in socialne zadeve: *Precarious Employment in Europe: Patterns, Trends and Policy Strategies*, maj 2016.
- Huš, Katja: *Lahko brezposelnost znižamo s krajšanjem polnega, 40-urnega delavnika?*, Podčrto.si, 16. november 2014; <https://podcrto.si/lahko-brezposelnost-znizamo-s-krajšanjem-polnega-40-urnega-delavnika> (28. 9. 2020).
- Inšpektorat RS za delo (IRSD): *Poročilo o delu IRSD za leto 2014*; <https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/IRSD/LETNA-POROCILA-IRSD/fc727ee702/porocilo-o-delu-IRSD-za-leto-2014.pdf> (28. 9. 2020).
- IRSD, Inšpektorat RS za delo: *Poročilo o delu IRSD za leto 2015*, <https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/IRSD/LETNA-POROCILA-IRSD/9b0ebdac2e/porocilo-o-delu-IRSD-za-leto-2015.pdf> (28. 9. 2020).
- IRSD, Inšpektorat RS za delo: *Poročilo o delu IRSD za leto 2018*; <https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/IRSD/73bcef96d4/porocilo-o-delu-IRSD-za-leto-2018.pdf> (28. 9. 2020).
- Kresal Šoltes, Katarina, Gregor Strban in Polona Domadenik (ur.): *Prekarno delo. Multidisciplinarna analiza*, Ljubljana: Založba Pravne fakultete in Založništvo Ekonomske fakultete, Ljubljana, 2020.

Kresal, Barbara. 2008. Skrajševanje delovnega časa. *Delavci in delodajalci*, 4/2008/VIII.

Kretsos, Lefteris in Ilias Livanos: The extent and determinants of precarious employment in Europe, *International Journal of Manpower*, 2016, 37(1): 25-43.

KSS Pergam: *Program dela*, Bled, 20. september 2019; <http://sindikar-pegam.si/program-dela/> (28. 9. 2020).

Lah, Ana: *Zakaj je delavka v Lidlu namesto nagrade za deset let dela dobila odpoved?*, *Maribor24*, 4. marec 2020; <https://maribor24.si/gospodarstvo/zakaj-je-delavka-v-lidlu-namesto-nagrade-za-deset-let-dela-dobila-odpoved> (29. 9. 2020).

Mednarodna organizacija dela: *Non-standard employment around the world. Understanding challenges, shaping prospects*. Ženeva: International Labour Office, 2016.

OECD: *In It Together: Why Less Inequality Benefits All. V Non-standard work, job polarisation and inequality*, 4. poglavje, OECD. Paris: OECD Publishing, 2015.

Piketty, Thomas: *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of the Harvard University Press, 2014, 75-76.

P.R.: 'Pri Hoferju zdaj zaposleni za polni delovni čas', *Dnevnik*, 10. avgusta 2020 [oglas].

Siegmann, Karin Astrid in Freek Schiphorst: *Understanding the globalizing precariat: From informal sector to precarious work*. Progress in Development Studies, 2016, 16(2): 111-123.

Smrekar, Tanja: *Ivan Simič: Stran z omejitvami pri malih podjetnikih, naj delajo samo za enega naročnika, če hočejo!*, *Finance*, 30. september 2020.

Toplak, Damijan: *Hofer: Zaposleni bodo za 40 ur, a delali bodo manj*, *Večer*, 4. avgust 2020; <https://www.vecer.com/slovenija/hofer-zaposleni-bodo-za-40-ur-a-delali-bodo-manj-10204110> (28. 9. 2020).

Povzetek

Statistični podatki ankete *Aktivno in neaktivno prebivalstvo* kažejo, da se podjetja v Sloveniji vse bolj ogrevajo za zaposlovanje s krajšim delovnim časom. Nekateri (med njimi multinacionalni diskontni trgovini) javno zagovarjajo prednosti krajšega delovnega časa in boljšega usklajevanja dela in zasebnega življenja za produktivnost dela. Za to javnosti všečno podobo se skriva vsiljevanje novih modelov zaposlovanja, domnevno dobro plačanih služb za krajši delovni čas. Te v resnici niso ne dobro plačane ne krajše, temveč prispevajo k deformalizaciji zaposlovanja. Čeprav je neformalno delo še nedavno veljalo za značilnost predvsem tretjega sveta, so se tudi v razvitih državah začele zaznavati neformalnemu delu podobne oblike. Prispevek klasificira neprostoVOLjno zaposlovanje s krajšim delovnim časom med neformalne oblike dela skupaj z navideznim samozaposlovanjem in študentskim delom nad 20 ur tedensko. V sklepu ugotavlja, da je spirala pavperizacije delavstva neizogibna, če se nadzorni organi ne bodo odzvali na deformalizacijo zaposlovanja.

Summary

Statistical data from a survey on the economically active and inactive population show that companies in Slovenia are increasingly turning to part-time employment. Some (including multinational discount stores) publicly promote the benefits of part-time work and a better work-life balance for labour productivity. Behind this favourable public image lies the imposition of new employment models that supposedly involve well-paid part-time jobs. However, in fact these jobs are neither well paid nor part-time, but rather lead to the deформalization of employment. Although informal work has until recently been considered a feature of the Third World in particular, similar forms of informal work have also begun to be detected in developed countries. This paper classifies involuntary part-time employment among informal forms of work along with sham self-employment and student work over 20 hours per week. In the conclusion, we note that the spiral of the pauperization of the working class is inevitable if regulatory authorities do not respond to the deформalization of employment.

Ključne besede

zaposlovanje s krajšim delovnim časom, neformalno delo, diskontne trgovine

Key words

Part-time employment, informal work, discount stores

Odgovor Miklavžu Komelju*

V kozmosu ne propade nič. Najmanj ideje. (Kosovel)

Janez Vrečko

Kosovel je vedno znova živ, za slovensko in za evropsko človeško skupnost. Tudi za sedanjo mračnost, ki nekje vendarle skriva izhod. Kosovel oznanja vesel, energije poln pogum za utopijo. Opominske kamne s približno takim napisom bi morali postavljati po naših vaseh in mestih, po naših gnezdiščih nasprotovanja človečnosti. (Dušan Voglar)

* Uredništvo s tem odgovorom končuje objavlanje polemike.

V Komeljevem odgovoru nisem pričakoval tolikšnega pomanjkanja samokritičnosti in izmikanja razpravljanju. Njegov odgovor je po svojem bistvu monolog. Dobro so mi svetovali prijatelji, naj se ne zapletam s samozvanim literarnim zgodovinarjem, ki Kosovela bere kot pesnik (do česar ima vsekakor pravico), hkrati pa to prodaja kot zveličavno resnico tudi drugim.

Kljub vsemu naj se najprej dotaknem Komeljeve trditve, da vidim v njegovi objavi in komentarju vseh Kosovelovih zapisov, ki so doslej ostali neobjavljeni, »nekaj zlonamernega, kar naj bi bilo malone napad na dotedanje raziskovalce« (gl. D, 138)¹. V resnici govorim o njegovi izdaji dveh knjig pohvalno, saj zapišem, da je »z zbranim materialom Komelj v petih letih opravil pomembno delo. Kosovel očitno zahteva zase veliko časa. Objava novih materialov tiste, ki Kosovelove zapuščine niso poznali, znova osuplja.« Moja misel samo svari pred oceno, da je Komelj objavil nekaj, česar vsi omenjeni raziskovalci domnevno »niso našli, kar je uspelo šele njemu«. Govorim o izdaji preostanka doslej neobjavljenih, vendar dosedanjim raziskovalcem že znanih zapiskov, ne pa o spoznanjih raziskovalcev. Takšno Komeljevo sklepanje je pač posledica njegovega nezbranega in zato nenatančnega branja. Če bi ostal v mejah ekdotike, torej v mejah uredniškega navajanja podatkov in pojasnil o doslej še ne natisnjenem gradivu, bi bilo to hvalevredno brez pomislov. Toda s svojim spremnim pisanjem je segel veliko dlje, v širšo interpretacijo Kosovela. Tu pa so upravičeni pomisleki, ker se je zapletel v grobo solipsistično sofisticiranje, zaradi česar je za nepoučenega njegova spremna esejišična misel v svoji enumnosti zavajajoča. Komelj preobrne (D, 139), kakor misli tudi Voglar, moj pomislek, da si glede svoje objave preostanka zapuščinskega gradiva pripisuje nesorazmerne zasluge za novo poznavanje Kosovela, in svoj ugovor prenapihne v daljnosežen očitek, češ da jaz – v duhu »nekega specifičnega duha v Sloveniji« – preprosto ne dovoljujem nove raziskave Kosovelovega opusa, kar je smešno, kajti vsako nadaljnje razpravljanje postopoma prispeva k boljšemu umevanju zadev. Žal pa Komelj v svojih spremnih esejih tega ni izkoristil. Seveda mislim na razpravljanje z uporabo in prespraševanjem dokazov, ne pa na izmikanje razpravljanju.

Ker se je, kot kaže, dokončno prelevil v literarnega zgodovinarja in teoretika, njegov odgovor na moje pisanje še naprej žene svoje »lažno strokovnjaštvo« (Ocvirk, 489). Namesto da bi odgovoril na moje argumente o njegovem samovoljnem in zgrešenem branju, polnem napak, in jih priznal, se loteva novih problemov, da bi tako prikričil svoje zmote in mi znova naprtil očitke, ki ne vzdržijo, so pa žaljivi do stroke, s katero se ukvarjam. Sam neveden v moderni fiziki in geometriji, zahteva od literarne vede znanstveno argumentacijo $1 + 1 = 2$, saj so vsakršne »stične točke, skupni elementi, podobnosti ali vzporednosti« (gl. Kos, 2) zanj nesprejemljivi.

Kljub temu se mu zdi razveseljivo, da sem se odzval na njegovo spremno besedo. Vemo, konflikti okrog Kosovela so bili zmeraj med raziskovalci, medtem ko je njegovo delo

1 Navedek s črko D se nanaša na Komeljev odgovor v Dialogih 9/2020 na mojo Razpravo v Dialogih 5-6/2020.

ostajalo zunaj tega. In Komelj meša to dvoje, ko najprej govori o konfliktnosti kot bistvu umetniških del (D, 135) in pri tem citira Kosovela, takoj za tem pa, da je bila »receptija njegovega dela od začetka konfliktna«, da so se »polemične konfrontacije dogajale med ljudmi, ki so govorili in pisali o pesniku« (isto). Komelj in jaz po njegovem nadaljujema to zgodbo. To pa tako, da ga jaz poskušam diskreditirati, popačeno predstavljam njegovo delo in ga zavajajoče navajam (isto). V resnici je uvod v njegov monološki odgovor napoved sklepne diskreditacije mene in mojega dela. Moja svarila in pobude za razpravljanje zavrača in sprevrča v obtožbe, se norčuje iz mojih interpretacij, ki jih razume kot reševanje »ugank ali rebusov«.

Sledeč temu, povsem razumljivo Komelj nikjer ne omenja vseh svojih zgrešenih in potvorjenih branj, na katere sem opozoril. Zato ni nenavadno, če skuša demantirati svojo lastno izjavo, da je »Kosovel le poskušal opredeliti konstruktivizem« (2, 823)². Za razumnega bralca to ne more pomeniti nič drugega, kot da o njem ni kaj dosti vedel. Druge razlage ni. To na drugem mestu potrdi Komelj sam, ko o njegovem poznavanju konstruktivizma zapiše, da je bila »stopnja njegovega poznavanja vendarle manjša od te, ki mu jo pripisuje Vrečko«, in da »konstruktivizem zanj v nobenem primeru ni pomenil predvsem privzetja nekega tujega zglada ...« (D, 137). Iz povedanega je za Komelja le malo verjetno, da bi Kosovel (zaradi težke dostopnosti) bral ruske formaliste. Pri tem pa ob vseh drugih možnostih spregleda Grahorja kot kulturnega posrednika in dejstvo, da je v Ljubljani delovala Ruska matica. Poleg tega v pisnih gospodični Samsovi načenja najtežja vprašanja konstruktivistične poetike in formalistične teorije potujitve (ZD III, 557). Tudi številne pesmi pričajo o kvalificirani uporabi potujitve, zato je smešna Komeljeva trditev, da pri tem ni šlo za »privzetja nekega tujega zglada...« (D, 137). Razen, če je vse to Kosovelu prinesel fluid. Sprašujem se, kakšen dokaz naj bi bil to in katera veda naj bi se s tem ukvarjala, morda fluidologija.

Zato trdim, da je Kosovel privzel ruski model in ga s potujitvenim postopkom priličil svojim potrebam in potrebam slovenskega pesniškega prostora in imam to za posebnost v evropskem konstruktivizmu. To pa je natančno tisto, kar Komelj ponuja kot svoje odkritje, ko pravi, da je Kosovel s konstruktivizmom »povezoval vsebine, s katerimi se je skrajno intenzivno ukvarjal sam« (isto). To kaže, kako Komelj po moji monografiji včasih lomasti, včasih lahkotno razpreda o problemih in rešitvah, ki jih je odprla, sicer bi bili zanj neobstoječi.

V Kosovelovih sestavkih je toliko misli in zapisov, s kakršnimi se srečamo tudi pri ruskih konstruktivistih, da je to nemogoče spregledati. Brez vsega tega ne bi mogli nastati njegovi konsi. In brez poznavanja poetike ruskega konstruktivizma jih je tudi nemogoče brati. Gre namreč za tako specifična dejstva, da jih ne moremo zamenjati z ekspresionističnimi, futurističnimi ali nadrealističnimi, kažejo pa na Kosovela kot na močnega teoretika.

² V oklepaju navedene arabske številke se nanašajo na prvi (1) ali drugi (2) del izdaje Kosovela Vsem naj bom neznan iz leta 2019.

Komelj mi pripiše, da »vem ogromno o ruski avantgardi« (D, 136). Dobro bi bilo, če bi vsaj del tega poznal tudi on. Potem ne bi pisal takšnih nebuloz. In bi samokritično razumel, zakaj sem zapisal, da je kosoveliano potisnil na začetek, v predocvirkovsko fazo. Tako se večnemu vprašanju, kaj je Kosovel poznal in česa ni poznal, zmeraj znova pridruži spoznanje, da marsičesa niso poznali raziskovalci sami, pa to pripisujejo Kosovelu. To, žal, še posebej velja za Komelja.

Kljub temu pa sem pričakoval, da bo pojasnil svojo trditev, da sem v monografiji favoriziral le konstruktivizem, da me ni zanimala »notranja dinamika preostalega Kosovelovega opusa«, da sem »vse druge pesmi bolj ali manj odmisli«. V odgovoru meni je imel za to sijajno priložnost.

Zakaj ni odgovoril na mojo trditev, da pri Kosovelu na ravni impresionizma ni bilo preloma s preteklostjo, da je impresionističen način pesnjenja ostajal njegova notranja konstanta od začetka do konca, kar Kosovel sam pove v *Uvodu v Zlati čoln*; po Komelju pa naj bi z *Zlatim čolnom* del Kosovela umrl itd.

Če ima Komelj pojem potujitve za enega najdragocenejših dosežkov moje monografije, zakaj potem samovoljno trdi, da baržunasti verzi v konsih »vzpostavljajo potujitven učinek«, vendar tako, da »s pogledom iz daljav Smrti /.../ Kosovel lastne lirske vzgibe prepozna kot nekaj tujega«.

Zakaj ni odgovoril na vprašanje o honorarju, povezanim z *Zlatim čolnom*, kjer ni nika kršnega prostora za pogled iz daljav Smrti? Zakaj naj bi objava *Zlatega čolna* spet vodila v »prav ta novi pogled onkraj smrti«, s čimer naj bi pesnik »zavestno subjektiviral lastno postumnost«, kar koli že naj to pomeni?

Zakaj je napačno prebral Kosovelovo misel o prestopu *na pozitivno stran*?³ Zakaj Komelj tudi v tem primeru Kosovelov prevrat povezuje s privzetjem novega pogleda »iz daljav Smrti«, celo s samomorom, le deloma pa s političnim in estetskim (2, 867, 868)? V konceptu pisma Fanici Obidovi z dne 12. 7. 1925 je Kosovel poudaril, da gre za *novo pot*, za znamenit prestop *preko mostička nihilizma* (ZD III, 708). Takoj za tem Kosovel nadaljuje, da novo ustvarjanje vidi predvsem v tem, da je treba izraziti nemir in nervoznost lastnega časa. In to bo zmožeg le *konstruktivni človek*, ki bo pomagal *edino pri samomoru kulture sodobnosti* (ZD III, 648). Te nervoznosti se Kosovel znebi le ob misli na zelo pomembno žensko v svojem življenju, Fanico Obidovo – in takrat je miren in *onkraj smrti* (ZD III, 708). Res je, kot opozarja Komelj, v tem pismu je pisal tudi o dveh dejstvih, o življenju in smrti, kar pa je nekaj povsem drugega, kot biti *onkraj smrti*. Tega Komelj noče ali ne zmore opaziti. Ob temi »prevrat« je tudi Voglar začuden, da Komelj pri uporabi omenjenega pisma Fanici Obidovi, ki ga dokazano pozna (D, 140; ZD II 864), ni toliko dosleden, da bi v svoji obravnavi *velikega prevrata* upošteval vse, kar v navezavi nanj zapiše Kosovel, predvsem ves niz trditev v pismu. Pri obravnavi *prevrata* upošteva samo del gradiva, ostalo pa zamolči. Kakor zamolči Kosovelovo odločitev za iskanje *novih poti* (gl. ZD II,

3 Vse Kosovelove misli in citati so v tem članku zaradi lažje berljivosti v kurzivi in brez navednic.

865). In kakor pusti v nemar tudi dejstvo, da si je Kosovel prav v osnutek za to pismo pod dva *fakta* nadvse poudarjeno zapisal imperativ, ki je povezan z vsakim od obeh, z življenjem in s smrtjo: *Tretja polovica sveta naše ustvarjanje*. (ZD III/1, 708.). Tudi to Komelj ve (ZD II, 840, 885). Komelj ve tudi za dragocene, s temo *prevrata – in Smrti –* povezane Kosovelove doslej neobjavljene zapiske (npr. ZD II, 113, 142-143), pa se zanje ne zmeni. Namesto temeljitega ukvarjanja s takim gradivom raje o Kosovelovem prevratu domneva (dobesedno reče: »lahko domnevamo«), »da je bilo njegovo bistvo prav v privzetju novega pogleda 'iz daljav Smrti'« (2, 867).

Takšni zdrsi so možni samo ob nenatančnem branju, ki je za Komelja že kar simptomatično.

Komelj mi ni odgovoril, zakaj v zvezi s svojo mantro o daljavah Smrti ni navedel Kosovelove pesmi *Srce v alkoholu* (tudi tu gre za veliko geometrijskih in fizikanih elementov, ki so za Komelja nedoumljivi, kjer je smrt definirana kot plavanje v etru, kot *večna smrt* (ZD III/1, 928), prostor kot neskončnost, izničenje časa pa kot absolutna hitrost svetlobe, ki ji je enaka le človeška misel. Zato lahko omenja *večno smrt*, v kateri se je *ura večnosti pre-maknila v Nič* (isto). Smrti Kosovelu ni več potrebno zanikati, *saj ni smrti* (ZD I, 385). Za Kosovela smrt v *Uri žalosti* ni več nekaj tragičnega: *Smrt je umikanje življenju. Smrt je veselje*. Izhodišče tega spoznanja pa je v začetku te pesmi: *Stari svet umira v meni* (Int. 303).

Zakaj je v zvezi s tretjo polovico zmotno pisal o zamrtju in zatrtju političnih revolucij, ko pa gre v Kosovelovem tekstu v resnici za revolucijo v umetnosti? Tu je govor le o revoluciji v literaturi in novih literarnih **delih**, *ki nadomestijo stare* (ZD III, 659) in o ničemer drugem.

Zakaj je v pesmi *Veseli, dinamični, relativni* spregledal ali pa prikril množinsko obliko? Zakaj tega ne prizna kot svoje površno in s tem zmotno branje, ki popolnoma spremeni pomen te pesmi? In s tem tudi njegove mantre o daljavah Smrti. Zakaj ni poskušal razvozlati ozadja teh verzov, če se z mano ne strinja? Zakaj samo kleveta in ne prinaša novih rešitev? Zakaj ne pristaja na kvalificirano in argumentirano diskusijo?

Kako gleda na to, da je prvi objavil načrt za knjigo *Biti ali ne biti*, pa sem mu moral jaz odpreti oči za razsežnosti, ki jih ta načrt odpira. To je samo dokaz več, da ga v spremnih esejih delo ob (le zanj!) novem gradivu ni v ničemer spodbudilo k novemu ali polemičnemu, podprtemu z novimi argumenti.

Zakaj se ni odzval na Kosovelovo trditev, da so *umetniku potrebni osnovni pojmi geometrije*, medtem ko jih sam zavrača, kot da so v Kosovelovi poeziji neobstoječi?

Ko se sklicujem na Komeljevo povezovanje sintagme *vsebina* = *oblika* s Crocejem, Brinkom in Geigerjem, mi Komelj sporoča, da se sam ni nikjer skliceval na definicije konstruktivizma, saj se ta formula po Komelju ni »nujno napajala samo s konstruktivističnimi viri« (D, 137). Kako je mogoče trditi kaj takega, če pa vemo, da se »ta formula« pojavlja samo v zvezi z nekaj Kosovelovimi definicijami konstruktivizma, kjer gre za *organično* in celo *biološko* povezanost obeh elementov. Komelj, tipično, *organične* in *biološke* povezanosti nikjer ne omenja, čeprav je bistvena za razumevanje dvojice vsebina oblika. To pa je Kosovel lahko dobil samo pri Fjodorovu, kar sem pokazal v svoji monografiji. *Revolucija v*

umetnosti ni mogla trajati zato, ker je bila zgolj revolucija forme, ki pa ni koreninila v naših razmerah. Kakor mnogokdaj prej, se je skazalo, da je oblika v umetnosti le gotov izraz njene vsebine, da je oblika umetnine *biološko* (podč. J. V.) spojena z njeno vsebino in neločljiva od nje (ZD III, 41). Pojem biološkega je povezan s Kosovelovim pojmom organskega, ta pa z rastjo in gibanjem, na literarnem področju z *rastjo črk v prostor* (Int. 282). Zato so po Kosovelu na napačni poti umetniki, ki iščejo novih oblik, saj ne vedo, da življenje samo ustvarja nove oblike. Seveda, kdor ne živi tega novega življenja, ne more tudi ustvariti nove vsebine, ki naj rodi novo obliko. (ZD III, 37). Gornja misel je uvod in dopolnitev h Kosovelovi definiciji konstruktivizma, ki jo je treba upoštevati, če hočemo razumeti njeno navidezno zapletenost, saj je Kosovel svoje misli izražal zelo jasno, s filozofsko lakoničnostjo, terminološko preciznostjo in poznavanjem problematike, o kateri je pisal. Tega se je sam jasno zavedal, ko je zapisal: *Te definicije pa so seveda bolj zame kot za druge /.../, da izvršim in oblikujem svoje ideje* (ZD III, 506). Komeljeva mantra o pogledu iz daljav Smrti tudi tu odpove.

Šele ko se je zavestno odrekel abstrakciji in znal to tudi teoretsko podkrepiti, je lahko realiziral svoja prizadevanja po organski obliki in identiteti vsebine in oblike, kot ju je formuliral v svojem predavanju *Kriza* in še na treh drugih mestih. Njegove zahteve po posebnem, specifičnem, slovenskem konstruktivizmu so dobile svojo legitimiteto v dejavnosti ruskih konstruktivistov, iz česar je lahko sledila ustvarjalna mrzlica, s katero je v nekaj mesecih ustvaril lepo število svojih mojstrskih konsov kot besedne arhitekture.

Tatlin je s tem v zvezi govoril o organski enotnosti materiala in prostora. In Kosovel je iz tega izpeljal *biološko* rast *besed v prostor*, kar je sijajno povzel v načelu lastne *gibljive filozofije* in konstruktivistične poetike z naslednjo pregnantno definicijo: *Ne gledati, ampak sodelovati* (ZD III, 771). Kosovelova misel je tu pripeta na rusko konstruktivistično poetiko in njeno filozofijo gibanja. Je mogoče to povedati jasneje, kot je storil Kosovel? *Umetnost nima za ljudi le neposrednega pomena /.../ ampak še posredni pomen. Gibanje je to, ki izhaja iz umetnikove individualnosti v individualnost čitatelja, vzbudi tam zopet gibanje in od tu se giblje v individualnost nečitatelja. Kakor vsaka ideja in gibanje, hoče objeti i umetnost vse življenje in se razliva po skritih virih v vse ljudi in vpliva na vse* (ZD III, 809).

Ruski konstruktivisti so želeli preseči tradicionalno dihotomijo vsebine in oblike, spodnesti obstoječo institucijo umetnosti v meščanski družbi in na novo zasnovati novo organsko umetnost, ki bo sinteza vsebine in oblike in prav zato tudi umetnosti in življenja. Konstruktivni princip že sam na sebi predpostavlja zlitje vsebine in oblike, saj s svojo ogolelostjo, transparentnostjo kot posledico prostorskega mišljenja kaže medsebojno korespondiranje forme in vsebine, s tem pa zahtevo po spremembi umetnosti in sveta skupaj. Svobodna organska oblika predpostavlja nenehno revolucioniranje umetnosti, ta pa se lahko dogaja samo, če se hkrati nenehno revolucionira tudi svet.

Zato se je Kosovelu zdelo potrebno razmejiti konstrukcije od tradicionalnega pojmovanja umetniškega izdelka kot kompozicije, kot *Kunstwerka*, ki pripada le še *muzeju estetikov*. In to novo delo so Rusi raje kot *Kunstwerk* imenovali večč, čemur je morda ustrezal tudi Kosovelov povsem samosvoj pojem *kons*. Na ta način je bila tudi za Kosovela razlika

med tradicionalnim pojmovanjem kompozicije in moderno konstrukcijo filozofsko utemeljena. V Kosovelovih konsih je potemtakem kolaž citatno polemiziral tudi z enim temeljnih načel tradicionalne umetnosti, z načelom organske kompozicije in zaprtega dela, oziroma teksta, saj ni šlo več samo za gola dejstva iz realnosti, za *fakte, ki preganjajo umetnost*, ampak za njihovo prostorsko prezentacijo.

Na ta način sta se organično zlila vsebina in oblika, kot so to zahtevali konstruktivisti in kot je to večkrat povedal tudi Kosovel sam, vsaj dvakrat tudi v svojih javnih predavanjih, kjer se je javnosti predstavil kot zastopnik konstruktivizma.

Navkljub povedanemu pa se Komelj glede sintagme *vsebina* \equiv *oblika* sklicuje na Croceja, Geigerja in Brinka kot možen vpliv, čeprav je le konstruktivizem uveljavil transparentnost med obojim. In Kosovel sledi tej opredelitvi, kar med drugim jasno pove v pesmi *Prerojenje: Sam, sam, sam moram biti, vsako telo neprozorno v prozornost preliti*. Zato govorim v zvezi s konsi o prostorski, ne pa o likovni poeziji, kot je bilo doslej v navadi. V konsih pa se to presevanje, značilno za Tatlinov Spomenik III. Internacionali, uveljavi v ogledalnih pesmih, v postgravitacijski tematiki in v preseganju časoprostora. V četrti kitici *Prerojenja* je ukaz: *V večnosti sebe in v sebi večnost odkriti*. Z njim je izraženo preseženje koordinat **časa**. Rečeno je tudi: *Svoje prozorne peroti v brezdaljo razpeti in mir iz onostranske pokrajine vase ujeti*. To pa govori o umiku iz koordinat **prostora**. Pesem govori še o tem, da glasbe ni več, o transracionalnem, zaumnem jeziku in jeziku kot molku, o mikro- in makrokozmosu itd. Z ignoranco vsega tega je Komelj minoriziral mesto prostorskih konsov v evropskem kontekstu, za katere je Srečko zastavil svoje življenje, saj je zapisal, da gre za prvi takšen poskus v državi SHS, kar pomeni, da je verjel v svoj konstruktivizem. Verjel je v to *novo obliko slovenske umetnosti, ki pa je občečloveška in človečanska* (ZD III, 676).

Zakaj je ob mojem problematiziranju treh interpretativnih izhodišč, ki jih sam uporablja za Kosovela, moje vprašanje »Ali te tri možnosti izčrpajo Kosovelova dela?« namesto odgovora in podkrepljenih argumentov za svoje navedbe preobrnil v trditev, da se zavzemam za »utvaro«, Kosovelova dela izčrpati z interpretacijami? Meni očita enopomenske interpretacije, medtem ko sam na vsaki strani v vseh mogočih in nemogočih povezavah ponavlja svojo mantro o pogledu iz daljav Smrti. Kje je tu resnost in raziskovalna odgovornost? Kosovelov opus s pomočjo lastne enoumne interpretacije prevede v enopomensko sporočilo (gl. D, 140), kar sicer očita meni. Morda pa Komelj stvari razume drugače in zahteva, da bi znanstveno interpretiranje moralo biti večpomensko, nedoločno in neoprijemljivo, saj zapiše, da se Kosovelova »labirintskost izmika enopomenskim interpretacijam« (D, 136)?

In kaj je storil sam? Zapisal je, da s knjigama ni poskušal »izoblikovati neke interpretativne konstrukcije«, temveč »predvsem pokazati, kako so tovrstne konstrukcije krhke in nezadostne« (isto), pri tem pa je sam za vsako ceno poskušal »izoblikovati neko interpretativno konstrukcijo«, ki je res docela »enopomenska« in »krhka in nezadostna«, saj je zanj vse pogled iz daljav Smrti. Ker se po Komelju Kosovelova labirintskost »izmika enopomenskim interpretacijam« (isto), sam Kosovela, kakor meni tudi Voglar, zakoliči v in-

terpretativne sheme, ki ožijo prostor razumevanja celotnega Kosovelovega opusa. Kdo torej bere z vnaprejšnjo tezo: jaz ali Komelj?

Vprašati se moramo, kaj Komelju pove »pogled iz daljav Smrti«. Glede na to, da sta mu tuja Einstein in vse, kar je z njim povezano, razume daljave samo dobesedno in jih s tem osiromaši ter izloči iz konteksta Kosovelovega razumevanja konstruktivizma. Kot da pogled na življenje iz daljav Smrti ni povezan z množinskim lirskim subjektom: *Veseli / dinamični / relativni / gledamo / življenje / iz daljav Smrti. / Vsak dan / jadramo v veliki Prostor*. Zakaj Komelj javno ne prizna svojih napak? Pokazal sem, kje je bila spodbuda tako za Kosovela kot Hlebnikova, ki si je prizadeval preseči vpetost v tradicionalne sheme **življenja in smrti**. Te ideje so bile blizu ideji ruskega filozofa Nikolaja Fjodorova, ki je dokazano vplival na Hlebnikova, Maleviča, Tatlina, Ciolkovskega in druge, tudi na Kosovela.

Če sprašujem še naprej: Zakaj Komelj ni odgovoril na vprašanje o *Tragediji na oceanu*, saj je moje branje te poeme označil s ceneno retoriko. Sam sem primerjal to pesnitev z Žerjavom Hlebnikova in pri tem našel številne podobnosti s Kosovelom pa tudi s konstruktivistično etiko kot kritiko subjektivitete subjekta v porenosančnem svetu.

V svojem odgovoru mi Komelj ponovno očita pomanjkljivosti moje argumentacije, češ da »kvalificiram domneve in asociativne povezave kot neizpodbitna dejstva« (D, 136), in to na primeru Zmage nad soncem in Kosovelove pesmi *Kaj se vznemirjate?* Sam ugotavljam, da pri tej primerjavi najbrž ne gre za **naključje** in da pesem **kaže** na to, da je Kosovel navedeno delo **očitno** poznal. Nikjer tega ne jemljem kot dokaz, ampak le kot možen vpliv, ki ga ne potrjujeta le navedena verza, ampak še nekateri drugi v tej pesmi, pa tudi celotno Kosovelovo poznavanje relativnostne teorije. Zveza med soncem, gravitacijo, gibanjem in novim časom ostaja tuja le Komelju, ne pa Kosovelu, zato je njegovo spotikanje ob moje branje brezpredmetno. Za Kosovela je *mrtvo opazovanje letargija*, zato njegov *aktivni duh zbira slike: Poglej nazaj, naprej! / Fakti preganjajo umetnost*. Letargična je tradicionalna poezija, zato jo preganjajo novi fakti, povezani s pokvarjeno uro in zahajajočim soncem, z novim razumevanjem gibanja, časa in prostora.

Zato Kosovel prenaša informacije v prostor z besedami, ki rasto v prostor, z *glasovi, ki so kakor stavbe* (Int. 283). Tu je treba iskati razlog, da je – tudi pri Kosovelu – vse postalo arhitektura. V pesmi *Kaj se vznemirjate* poleg povedanega Kosovel ne more opustiti misli na to, da so »vsi vtisi zeleni« (Int. 161). Narava, природа je bila za Kosovela zmeraj najvišje, zmeraj jo je razumel kot *organično naravo*, ki se je »mehanična tehnika ne more v celoti polastiti, čeprav v rokah kapitalistov v *zlatih kožuhih* to zmeraj znova poskuša. V ozadju Kosovelovega povečevanja prvinske narave pa ni le nostalgija po podeželskem idiličnem življenju, ampak tudi Tatlinova, Hlebnikovljeva, Mituričeva itd. filozofija narave, ki je bila Kosovelovo vodilo v večini njegovih konsov.

Teh problemov se Komelj – značilno – nikjer ne dotakne. Pa tudi oni se ne dotaknejo njega. To ostaja zunaj fokusa njegovega fluidnega pogleda. Pri tem pa Komelj na dolgo (D, 136-138) razpravlja o tem, koliko je Kosovel sploh poznal konstruktivizem, hkrati pa, kakor opaža Voglar, moje komparativistično odkrivanje povezav smeši kot mojo »metodo« (D, 136).

Že Leibniz je primerjanje opredelil kot ugotavljanje, v čem se dvoje ujema in v čem razlikuje, tako da se iz enega spoznanega spozna drugo. Primerjanje je tako opredeljeno kot najbolj razširjena oblika spoznavanja. Če je tako, potem gre v gornjem in drugih primerih dejansko za to, da so »za literarnozgodovinsko primerjanje ustrezni samo tisti literarni pojavi, /.../ med katerimi je dovolj stičnih točk, skupnih elementov, podobnosti ali vzporednosti, da se na tej podlagi primerjanje lahko izkaže za plodno in smiselno, po svojem spoznavnem pomenu upravičeno ali legitimno.« (Kos, 2) To pa je povsem drugačen pristop od Komeljeve fluidnosti brez vplivov, na kateri utemeljuje svoj »spoznavni« sistem. Literarna veda se potemtakem ne ukvarja s fluidnostjo, ki je Komelju tako ljuba »metoda«. Za samouka v literarni vedi pa je kaj takega dopustno in celo mogoče.

Kako po vsem povedanem razložiti, da Komelja zapelje v zanj tako tujo literarno vedo in s tem v iskanje vplivov primer Hlebnikova? Tole beremo v njegovem spremnem eseju: »V iskanju **direktnih referenc** spregledamo prav **najpomembnejšo povezavo** (podč. J. V.) med Kosovelom in Hlebnikovom, ki je bila v tem, da je Kosovel kot Hlebnikov prišel do tiste senzibilnosti, ki je zaznavala povezanost med oddaljenimi planetarnimi in kozmičnimi dogajanjmi kakor prek strun; Hlebnikov govori o takih prenosih sporočil« (2, 823). »V (Kosovelovi) zavesti o kozmičnosti v časoprostorni mistiki se vzpostavlja korespondenca z vizijo Hlebnikova, ki o Zemlji napiše, da je *zem* zvok na nebu in razglasi človeka za točko časoprostora« (2, 828).

Kako zdaj navedeno uskladiti s Komeljevo mislijo, da »konstruktivizem zanj v nobenem primeru ni pomenil predvsem privzetja nekega tujega zgloda«? (D, 137) Ob vseh teh nedoslednostih v svojem »spoznavnem sistemu« Komelj očitno ne ve, da je v ozadju tega teorija relativnosti, ki jo sam zavrača, ker je ne razume, in z njo tesno povezana teorija strun kot veja teoretske fizike. Očitno ne ve tudi tega, da je Hlebnikov v svojih raziskavah posebno vrednost pripisal številom 1, 11 in 13, saj teorija vključuje 11 razsežnosti, od katerih lahko v fizičnem prostoru in času opazujemo samo štiri; trem razsežnostim je pridružen tudi čas, ki ga je kot četrto razsežnost v časo-prostoru uvedel Einstein. Kosovel dejansko zapiše: *sinteza čas*≡*prostor* (Int. 107), kjer obe relaciji poveže s trojnim enačajem, potem pa doda: *Nova mistika, mistika časoprostorna*. Znano je, da je teorija relativnosti prostor in čas poenotila v prostor-čas in s tem potrdila njuno tesno prepletenost. Tako štiridimenzionalnost prostora-časa tvorijo tri dimenzije prostora in ena dimenzija časa. Kosovelova misel *geometrija in fizika – konstruktivizem* iz njegovih dnevnikov (ZD III, 657) je natančen povzetek Einsteinove teorije relativnosti kot geometrijske teorije, kjer prisotnost snovi ukrivlja prostor-čas. Zato bi bilo nujno znova povprašati Komelja, od kod si jemlje pravico do oženja interpretacijskih izhodišč in do tega, da hote spregleduje tako očitna dejstva in dokaze.

Da se nad Einsteinom ni navduševal le Kosovel, ampak celotna takratna generacija, dokazuje tudi to, da je Ocvirk na Dunaju poslušal poleg drugega tudi predavanja iz teorije relativnosti (Smolej in Stanovnik, 9), France Vodnik pa se je, denimo, bal, da ga bo izničene gravitacije odneslo v vesolje in se je zato previdno oklepal dreves ob poti.

Seveda pa odkrivanje zvez in vplivov nikoli ni absolutno veljavno. Je zato mogoče Ocvirku, Zdravcu, Kmeclu, Kralju, Juvanu, Kosu, Paternuju, Pirjevcu, Flakerju in drugim očitati, da so imeli podcenjujoč odnos do poezije in tudi do literarne vede, ker so iskali povezave, stike, vplive in se izogibali fluidnosti? Ko Ocvirku ni uspelo dovolj prepričljivo argumentirati svoje teze o konstruktivizmu pri Kosovelu, je doživel močne napade in celo nizke udarce in podtikanja. Če bi bile stvari tako zelo preproste, kot je v svojem zadnjem, udarnem stavku zapisal Komelj, bi bili vsi literarni zgodovinarji sovražniki poezije in sramotilci literarne vede. Kaj bi pravzaprav Komelj hotel doseči s svojim pljuvanjem po komparativni metodi, ni čisto jasno, saj za osmešenje, razvrednotenje in onemogočenje postopkov komparativistične, intertekstualne interpretacije prikljiče na pomoč besedo »uganka«.

Na neki tiskovni konferenci je Komelj izjavil, da je bilo organizirati takšni dve knjigi – pesniško delo. Le zakaj ni ostal pri tem, saj je delo opravil zgledno? Zakaj je dodal še dva eseja v postmodernistični maniri? V prvem zelo subjektivno bere Kosovela in se obregne obme, drugega o Leninu pa nikakor ni mogoče učinkovito povezati s Kosovelom, saj sam pravi zanj, da je »napisan zelo svobodno« (D, 136), pred tem pa je že doživel revijalno objavo. Komelj si torej jemlje vsakršno svobodo, mene pa skuša omejevati pri vsaki malenkosti. Nikjer pa bralec ne bo našel »nekaterih specifičnih vprašanj, ki so se (v Komelju) prebudila ob delu z gradivom« (D, 139).

Komelj prav tako ni odgovoril na moje vprašanje, zakaj je zanj prehod skozi črke spet »povezan s prehodom skozi smrt« (2, 912), vse to pa z nenapisano knjigo. Na temelju Kosovelovih zapisov samo prostorske črke zmorejo preseči ploskovitost črk v tradicionalni poeziji. Kosovelova beseda se postavi v *svetlobo besede*«, iz česar nastane *gibanje med temi svetovi*. Dokler besede mirujejo, ne rastejo. To posebej jasno pokaže na primeru *Sferičnega zrcala*, kjer polemizira z evklidsko in sferično geometrijo. Tega Komelj nikjer ne omenja, ker ga zaradi preobilice elementov iz sferične geometrije in moderne fizike najbrž ne more »prebrati«. Beseda-stvar-znak se je tu začela osvobajati v breztežnostnem stanju postgravitacije. O vsem tem pa pri Komelju niti besede. Takšna pozicija ob tem, da hote ali nehote spregleduje številna povsem očitna dejstva, podcenjuje resnost Kosovelovih prizadevanj za uveljavitev konstruktivizma kot nove, moderne organske oblike umetnosti na Slovenskem, ki bo edina dotlej izhajala iz identitete vsebine in oblike. Uporaba inženirskih skic, geometrijskega materiala in prostorske opredeljenosti konsov je vsebino in obliko učinkovito združevala v novo organsko celoto, kar povezuje Kosovela, ruski in evropski konstruktivizem.

Če se Komelj učenjaško sklicuje na Croceja, Geigerja in Brinka itd., bi se lahko tudi na Micića in njegovo odkritje »besed v prostoru«, (a se tega ni domislil); zanje pa sem dokazal, da jih je Kosovel zavrnil, saj jih je Micić le mehanično prenesel v zenitizem in jih tudi razumel mehanično. Ko je Kosovel v svoj Dnevnik zapisal sintagmo *besede v prostoru*, jih je še povezoval z dadaistično-zenitistično logiko paradoksa, in šele pozneje, ko se je seznanil z Lisickim, Malevičem, Erenburgom, Tatlinom itd. ter s poetiko Literarnega centra konstruktivistov, je odkril njihovo prostorsko razsežnost, zdaj seveda zunaj logike paradoksa, docela v območju referencialnosti in semantične dominante.

Zakaj ni odgovoril na moje pojasnilo dualnosti in njenega preseženja pri Tagoreju? Ko Kosovel omenja Tagorejevo kozmičnost in s tem povezano časovnost in prostornost, ob teh dveh elementih omenja še tretji, einsteinovski element, ki naj na Zahodu poveže razločenost časa in prostora, torej enisteinovsko gibanje. Zakaj Komelj o najtežjih problemih, ki so z vso resnobo zaposlovali Kosovela in ruske konstruktiviste, le počitniško kramlja in esejistično leporeči?

Priznam, da sem spregledal, da je Komelj navedel Kosovelovo misel o tretji polovici kot del svojega esejističnega prispevka, ki ga je celo naslovil Tretja polovica, a me je k temu navedel sam, saj bi ga tu morala zanimati samo vsebina navedene misli, ne pa tudi njena faksimilirana forma. Navajanje trivrstičnega citata **češ pol strani** je nedopustno, nesmiselno in v nasprotju z uveljavljenim načinom citiranja. Kljub temu pa je zgrešil pomensko razsežnost tega navedka in spet udaril mimo.

Komelj se obregne tudi ob moj komentar, povezan z naslovom obeh knjig, češ da sem jih razumel, kot da Kosovel ne bi hotel javno nastopati. Kot v vseh drugih primerih naj bi se tudi tu kazalo najino povsem različno razumevanje poezije. Komelj trdi, da je Kosovel »človek, ki se nikoli nikomur ne razkrije« (D, 136).

Komelj si dejansko domišlja, da se je šele z njegovima knjigama zgodil »razširjen pogled v njegovo ustvarjanje«, ki »še jasneje pokaže, kako krhke so vse konstrukcije, ki smo si jih nemara naredili o duhovni podobi tega pesnika in misleca« (D, 140). Toda to je Komeljevo prenapihnjeno ocenjevanje svojega dela. Zato sem zapisal, da večnemu vprašanju, kaj vse je Kosovel (še) zapisal, sledi triumfalna Komeljeva ugotovitev, da je prav njemu uspelo Kosovela prenesti v »resnično neskritost« (gl. 1, 54), in pri tem parafraziral njegovo esejistično leporečje. To gradivo ni takšno, da bi se morale sesuti »vse konstrukcije« doslej. Nasprotno, le še dodatno potrjuje dosedanje raziskave o Kosovelu. Sploh pa se Voglar upravičeno sprašuje, zakaj ni Komelj sam v svojih spremnih sestavkih, opiraje se na ta »razširjen pogled« v njegovo ustvarjanje, neposredno iz tega gradiva ponudil, poleg opozorila na nenapisano knjigo, kakšno novo temeljno pobudo za razumevanje Kosovela? Ali se ni v svojem govorjenju o vodilnih izhodiščih za razumevanje opiral predvsem, morda celo izključno na prej objavljeno gradivo? Ali je lahko s čim iz tega gradiva ogrozil vse dosedanje »konstrukcije«?

Komelj meni, da je zame poezija samo uganka, ki jo je treba razrešiti, nato pa jo s pomočjo interpretacije, ki jo priskrbi avtoriteta literarne vede, enkrat za vselej prevedemo v enopomensko sporočilo (D, 140). Pri tem navede primer pesmi *Monolog* in v njej Kosovela kot že mrtvega, ko se je ustavil čas, to pa zato, ker ura *kaže nič* (ZD III, 928-929). Kljub tako jasnim verzom pa je tudi tu Komelj pokazal, da ne ve kaj dosti o Einsteinovem pojmovanju časa, ko je zapisal, da se v »Kosovelovem soočenju s samim seboj kot že mrtvim vse ustavi, tudi čas« (2, 874). Podučiti sem ga želel, da se ne ustavi »tudi čas«, ampak **samo in predvsem čas**, to Kosovel jasno pove. Zato omenja *večno smrt*, v kateri se je *ura večnosti premaknila v Nič* (ZD III/1, 928). Tu pač ni mogoče neko poljubno branje, saj gre spet za isto uro, ki se je ustavila v pesmi *Kaj se vznemirjate*. Za Komelja pa ne ta ne katerikoli verz,

ki govori o času, prostoru ali gibanju ne pomeni nič. Zato pri njem ne gre le za ignoranco, ampak tudi za aroganco, ki zanikuje vse, kar ji je tuje.

Je pa res, da konsi ne dopuščajo naivnega branja, brez vnaprejšnjega poznavanja bistvenih elementov moderne fizike in geometrije. Zato so po Kosovelu v dobi dinamike umetniku potrebni *osnovni pojmi geometrije. Kocka, kroglja, točk, premica, ravnina. /.../ Gibajoča duša se izraža gibajoče*. Če vsaj v našem času ne bomo upoštevali teh Kosovelovih besed, se bo nadaljevalo devetdesetletno obdobje, ko mnogi niso vedeli, kaj in kako je s konsi.

Zakaj se kot umetnostni zgodovinar ni lotil analize Tržaškega konstruktivističnega ambienta, kar bi bilo v njegovi pristojnosti? Zakaj sem se tega moral lotiti jaz in pokazati na dotlej nevidene (lebdeči bel kvadrat pod stropom) in neslutene implikacije tega ambienta?

Ob Komeljevem načinu branja bi konsi še zmeraj ostali to, kar so bili – drzna pesnikova zabloda, odklon od *Brinjevke* in *Ekstaze smrti*, nekaj, kar je pri Kosovelu bolje spregledati in zamolčati. Zato še vedno velja, da je za Komelja *Einstein ... prepovedan. /Relativiteta nevarna?* (Int. 152.) Doklej neki bo to še trajalo? Kosovel bi rekel, da *prirojeni talent še ne zadostuje; treba je premišljevanja, dela in študija* (ZD III, 705).

Literatura

Zbrana dela Srečka Kosovela, ki jih je uredil in spremno besedo k njim napisal Anton Ocvirk, so označena z okrajšavo ZD in rimsko številko, kot jo je uporabljal Anton Ocvirk. V članku uporabljam naslednja dela:

ZD II drugi del, ki je izšel leta 1974,

ZD III in III/1 tretji del, ki je izšel v dveh delih leta 1977.

Druge okrajšave:

Int. zbirka Kosovelovih pesmi *Integrali '26*, ki jih je uredil Anton Ocvirk, izdanih posthumno leta 1967 pod naslovom *Integrali '26*, [1984 (2. izd.), 1995 (3. izd.)]

Kos, Janko: *Primerjalna metoda v literarnozgodovinski vedi*. Primerjalna književnost, 1/2004, 1–9

Kosovel, Srečko: *Integrali '26* [1984 (2. izd.), 1995 (3. izd.)], Ur. Anton Ocvirk. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967.

Kosovel, Srečko: *Vsem naj bom neznan: neobjavljeni del zapuščine*. Ur. Miklavž Komelj. Novo mesto: Goga, 2019.

Ocvirk, Anton: *Lažno strokovnjaštvo in Kosovelove pesmi*. 6/1974, 489–504.

Smolej, Tone in Majda Stanovnik: *Anton Ocvirk*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

Voglar, Dušan: pismo z dne 23.10.2020, arhiv Janez Vrečko.

KULTURNA DIAGNOZA

F I L M

Veronika Zakonjšek

Oda prijateljstvu

Prva krava (First Cow)

2019 | ZDA | 121 min.

Režija Kelly Reichardt | scenarij Jonathan
Raymond (roman), Kelly Reichardt |
direktor fotografije Christopher Blauv |
glasba William Tyler

Igrajo: John Magaro, Orion Lee, Toby Jones,
Ewen Bremner

Letošnja pomlad je domala čez noč na glavo postavila ves svet. Izpraznjenje ulic, ustavitvev prometa ter vzpostavitev potenciala za redefinicijo našega odnosa do narave, dela, družabnega življenja in potrošništva so se nad nas zgrnili praktično simultano, neenake možnosti umika v varna zavetja karantene pa so pred nami (do)končno razgrnili tudi rasni in razredni razkol družbe, ki se je nepričakovano znašla na robu prepada. Svet je završal v duhu protestov, boj za enakopravnost in oza-veščanja krvave kolonialistične zgodovine, a upi na drugačno, pravičnejšo in ekološko prihodnost, ki bi sodobni neoli-

beralizem za vselej odnesli na smetišče propadlih ideologij, so kmalu izpuhteli, medtem ko je status politične velesile in največje izvoznice kapitalizma doslej obvisel v bizarno negotovem položaju. *Prva krava*, sedmi celovečerec prvakinje ameriškega neodvisnega filma Kelly Reichardt, ki je evropsko premiero doživel na letošnjem Berlinalu, bi tako za svoj izid težko našel primernejši trenutek: film, postavljen v ameriški Oregon davnega leta 1820, namreč v ozadju prežemajo razmisleki o človeškem odnosu do narave, osebne lastnine, denarja in prijateljstva, ki pred nami razprostirajo realnost prvih zame-tkov kapitalizma in utopičnost mita ameriških sanj.

Filmski opus Kelly Reichardt zaznamuje minimalizem, poln detajlnih pozornosti in subtilnih trenutkov humanizma, ki pod drobnogled postavljajo nevidna, v socialno in ekonomsko margino odrinjena življenja. To so vselej življenja na poti v neznano, ki v svoji revščini in notranji stiski nepripadnosti iščejo svoj prostor pod soncem – a ki ga nikoli zares ne najdejo. Počasen in kontemplativen ritem njenih filmov nežno dopolnjuje tudi kamera, ki svojo pozornost obrača h gestam, pogledom, neizrečenim obraznim čustvom ter preiščljenim kompozicijam človeka in narave, ki le še poudarjajo neskončno osamljenost. Tovrstna osamljenost prežema tudi nenavadni prijateljski duo *Prve*

krave: obubožanega in iznajdljivega kitajskega imigranta King Luja ter judovskega peka Cookie Figowitza, ki ga njegovo tiho zavračanje konvencij tipične maskulnosti tistega časa le še dodatno potiska na obrobje družbe. Njegov miren, zasanjan in osamljen karakter nam Reichardt kaže s pomočjo subtilnih detajlov njegovih nežnih korakov, sožitja z naravo in izogibanja lovljenju živali, ki jim, četudi je kot kuhar majhne ekspedicije lovcev na bobre vselej v gozdu zaradi iskanja hrane, raje pomaga kot brezčutno pobije. Ko tako Cookie med nabiranjem gob v divjini oregonske gozdne pokrajine v grmičevju nepričakovano naleti na golega, izmučenega in sestradanega King Luja, mu v prijazni gesti odstopi hrano, oblačila in prenočišče, med njima pa se nato ob ponovnem snidenju v mestni krčmi stke prijateljstvo, ki trmasto kljubuje siceršnji tržni naravnosti odnosov v kapitalizmu, ki jih poganja hlepenje po dobičku, osebni koristi ter vzpenjanju po nevidni lestvi družbene hierarhije.

Reichardt s svojimi odprtimi konci brez jasnega zaključka in pristanka v cilju kontinuirano nakazuje na mit srečnih koncev in nedosegljivost ameriških sanj, ki revnim slojem ponujajo lažne upe za vzpon do uspeha in finančnega izobilja (Heeney in Smith: *Roads to Nowhere: Kelly Reichardt broken American dreams*, 2020). Ne glede na to, če svoje filme postavlja v industrijsko realnost sodobnega Oregona, kot v portretu prekarnega življenja brezdomke in njene psičke v *Wendy and Lucy* (2008), ali davno zgodovino Amerike, te obljubljenе dežele novih začetkov in priložnosti, gre v njih znotraj majhnih in intimnih zgodb vselej najti

tudi širšo politično noto. Ko na obrobje odrinjena protagonista *Prve krave* sanjari o svojih upih in željah v prihodnosti – Cookie bi imel svojo pekarno, King Lujeva podjetniška žilica pa si v San Franciscu želi odpreti hotel – hitro ugotovita, da v tej deželi »revež nima nobene možnosti, da začne svoj posel, če ga ne doleti kakšen čudež ali se zateče h kriminalu«. In prav to zavedanje, da je rešitev iz revščine pravzaprav nemogoča, zajema celotno režiserkino filmografijo, ki se v svojih delih drzno sprašuje, zakaj ravno ljudje, ki se borijo za osnovne dobrine preživetja, v kapitalizmu vselej ostanejo brez razumevanja in pomoči.

Kelly Reichardt, ki je literarno predlogo za film tokrat našla v romanesknem prvencu svojega dolgoletnega sodelavca in soscenarista Jonathana Raymonda, se s *Prvo kravo* ponovno spogleduje z elementi vesterna, ki jih je v domiselni subverziji žanra raziskovala že s filmom *Meeh's Cutoff* (2010); ta je v ospredje postavljaj ženske sopotnice prvih belskih naseljencev oregonske divjine, ki so s svojim nevidnim gospodinjskim delom priprave hrane in iskanja vode skrbele, da so moški neprijazno puščavo Divjega zahoda sploh preživeli. Nasprotno pa v *Prvi kravi*, kjer v duhu časa (skoraj izključno domorodne) ženske predstavljajo le obrobne hišne ornamente, ki spregovorijo šele, ko moški zapustijo prostore, tovrstno feminizirano delo prevzameta kar protagonista sama: kuha, peka, moljenje mleka ter pospravljanje in cvetno okraševanje doma pred nami izrisujejo sliko imigrantskega življenja v času, ko je bilo preživetje revežev pogosto odvisno od medsebojne pomoči in solidarnosti, kakršno v ritmični usklajenosti doma-

čega gospodinjstva med sabo razvijeta naša nenavadna pajdaša. Kot v študiji prijateljstva v dobi neoliberalizma v knjigi *Friendship in an Age of Economics* ugotavlja že ameriški filozof Todd May, so znotraj kapitalizma pristna prijateljstva, katerih končni cilj niso osebne koristi, povzpetništvo in usluge po principu *quid pro quo*, prava redkost, ob čemer prav v njih prepoznava potencial za upor proti sistemu, ki tudi vsako socialno noto našega

življenja poskuša podrežati takim in drugačnim transakcijam. A v svetu King Luja in Cookieja, ki blatno tržnico vzpostavljajočega se Oregona okupirata natanko dvesto let pred nami, se prijateljska vez, ki bi kljubovala guvernerjevi moči in okrutnosti, nemočno izjalovi, moška pa zapečati v prezgodnjo, čeravno častno smrt, ki jo dočakata z ramo ob rami.

Tako *Meek's Cutoff* kot *Prva krava* na samosvoj način subvertirata mit ameri-

škega frontierja, ki se je v našo zavest s pomočjo ideološko nabitih vesternov zasidral s svojo imperialistično ideologijo in apologetsko zgodovino kolonizacije. Frontier, ta univerzalni ameriški simbol osvajanja novih meja, pa se v rokah Kelly Reichardt postavi v povsem drugačen kontekst, iz katerega so izluščeni vsi mačo pretepi in puščavski revolverški dvoboji. Ko v krčmi, kjer King Lu in Cookie ponovno trčita skupaj in od koder nato v solidarnem duhu odrineta na skupno prijateljsko pot, izbruhne pretep, Reichardt tako povsem zaobide naša pričakovanja, ko pretepu s svojo kamero ne sledi, temveč se namesto na testosteronov polne moške, ki izzivajo in provocirajo, dokler jim v obraz ne priletijo stisnjene pesti, fiksira na protagonista, ki umirjeno obsedita na svojih mestih. A če se v *Meek's Cutoff* glavni boj odvija med človekom in naravo, ki s svojo negostoljubno pokrajino trk belske in domorodske kulture v boju za preživetje prisili v strpno komunikacijo in sodelovanje, se s *Prvo kravo* fokus prestavi na razredni boj med lastnikom kapitala in revežema z družbenega, s tem pa tudi ekonomskega obrobja. Oregon je leta 1820 še vedno predstavljal družbo v fazi postajanja, v kateri so se zbirali lovci in trgovci, iščočič bogastvo, izobilje in še neizkoriščene naravne vire. Ko po reki na splavu pripluje čudovita rjava krava plemenitega rodu – prva, ki prestopi oregonsko ozemlje in odpre vrata transnacionalni trgovini živine in živil –, tako svojo priložnost za rešitev iz prekarne finančne pozicije pograbitata tudi Cookie in King Lu: a kot pritiče revežem brez začetnega kapitala, se morata tudi onadva za postavitev ekonomskih temeljev zateči k nedolžnemu kriminalu kraje mleka.

Film ves čas neslišno poganja transakcija denarja, na kateri se kontinuirano ustavlja tudi režiserkina kamera: moški, ki je Cookieju po vrnitvi v blatno naselbino prodal škornje, prešteva bankovce, izmenjevanje kovancev med kartanjem na gostilniški mizi ter preprodavanje obrtniških izdelkov na tržnici, kjer tudi naša protagonista prav kmalu vzpostavita svoj posel prodaje slastnih ocvrtih mišk. Te Cookie prideluje iz ponoči ukradenega mleka, prodaja peciva, ki naj bi bila sprva vir enkratnega zaslužka, pa kmalu postane mestni hit, ki ne ostane skrit niti samemu guvernerju. Z naraščanjem kupcev, ki pred njuno skromno stojnico dnevno polnijo vrste, se tako skrbno polni tudi njun mož-njiček. A Cookie, ki se med vsako molžnjo ljubeznivo pogovarja z guvernerjevo kravo, je neke noči med svojim prestopništvom opažen, njune sanje o lastni pekarni in hotelu pa s tem v trenutku poteptane v prah. Guverner, ki je še dan poprej užival ob okušanju njunih pekovskih kreacij, zbesni ob misli, da si nekdo z njegove posesti (nenazadnje prav tako ukradene in nasilno prisvojene) drzne odtujiti mleko. Odločen, da z disciplinskim ukrepom prepreči možnost, da bi kdorkoli ponovil njuno predrzno potezo, King Luja in Cookieja tako nemudoma obsodi na smrt.

Kravje mleko, ki v Cookiejevih očeh predstavlja del njegove, naše, skupne narave, iz katere je še nedavno nabiral tudi gobe in borovnice, v tej paraboli zgodnjega kapitalizma pooseblja guvernerjevo lastnino, kot takšna pa se izkaže za vredno več od kar dveh človeških življenj. Gre za ekonomski model, ki se je uspel obdržati vse do danes, ko po svetu ljudje ponovno protestirajo za rasno enakopravnost, pod

katerimi se kot eden glavnih motivatorjev izrisuje prav dejstvo, da se v Ameriki, tej obljubljeni deželi novih začetkov in lovljenja sanj, poškodba osebne lastnine še vedno obravnava kot domala hujši prestoppek od uboja marginaliziranega pripadnika družbe. Film je ponovno posnet v razmerju 4:3, ki je nekoč zaznamoval že režiserkin celovečerni prvenec *River of Grass* (1994), kasneje pa tudi *Meek's Cutoff*, v katerem je fotografija s pokončnim formatom povsem odškrnila brezmejno panoramske razglede, kakršni sicer zaznamujejo spektakle Divjega zahoda. Tovrsten format sedaj oklepa tudi *Prvo kravo*, kjer protagonista vseskozi obdaja oblak nevednosti in naivnosti o dejanski krutosti družbe in ljudi, ki ju obdajajo. Prepričana, da s svojimi slaščicami mestu prinašata srečo in obujanje spominov na brezskrbno mladost, ju misel, da se s svojim prestopništvom postavljata v nevarnost, nikoli ne prešine. Zasluzek jima prav tako kmalu postane skoraj drugotnega pomena: pravi užitek črpata iz blaženih pogledov, ko ljudje ugriznejo v njuno mehko ocvrto testo.

Ko nas ganljivi konec v mislih ponese nazaj v sodobnost postavljen prolog, se je tako nemogoče izogniti vzporednicam z današnjim, na guvernerjevi ideologiji izgrajenim kontinentom, ki se je z udarcem zdravstvene pandemije znašel tik pred kolapsom. Mar torej ni čas, da težnje individualizma in ekonomskega oportunitizma, ki jih zagovarja guvernerjeva persona, enkrat za vselej zamenjata občutek za skupnost in solidarnost? Humanost in prijateljstvo, za katera sta bila pripravljena umreti tudi naša duhu časa kljubujoča junaka.

F I L M

Jernej Trebežnik

Sveži valovi

Valovi (Waves)

2019 | ZDA | 135 min.

Režija Trey Edward Shults | scenarij Trey Edward Shults | fotografija Drew Daniels | glasba Trent Reznor in Atticus Ross
Igrajo: Kelvin Harrison Jr., Lucas Hedges, Taylor Russell, Alexa Demie

Čeprav posega na relativno shojen tematski teritorij in tudi v filmski govorici ni povsem samosvoj, lahko film *Valovi* (*Waves*, 2019), tretji celovečerec Treya Edwarda Shultsa, dojemamo kot enega ključnih dosežkov ameriške neodvisne scene v zadnjih letih. Film namreč v premišljeni kombinaciji vsebinskih in slogovnih usmeritev nosi izrazito avtorsko noto, ob kateri je pripoved v veliki meri prepuščena vizualnemu, hkrati pa s poglobljenim vpogledom v osebno doživljanje osrednjih likov dosega močan, pristen emocionalni učinek.

Pripoved o predmestni ameriški družini, ki se mora ob tragični izgubi soočiti s svojimi zakoreninjenimi travmami, izstopajoče pripovedne motive najde predvsem v globljem razkopavanju interesov in izkušenj glavnih likov. Uvodoma izstopa prikaz manj glamuroznih vidikov sinove gimnazijske športne kariere, pri čemer gre torej

za neke vrste dekonstrukcijo tipičnega lika športnika, kakršen je v mladinskem filmu stereotip že desetletja in kakršen je običajno potisnjen v podporne, stranske vloge. Tokrat je ta lik spretno razčlenjen kot kompleksna, večdimenzionalna zmes najstniške upornosti in želje po delovalnosti po eni ter genetike in vplivov okolja po

drugi strani. Pri prikazu slednjih gre film globoko predvsem ob podobah fantovega odnosa s tekmovalnim, frustriranim očetom, kar torej nakazuje splošne načine gradnje identitet v kontekstu družinskih, medgeneracijskih razmerij in psihičnega pritiska (tudi psihičnega nasilja) znotraj patriarhalne družbe. Pri prikazu vpliva

(odsotnosti ljubeče) očetovske figure na razvoj posameznika film *Valovi morda spomni* na oskarjevca *Mesečina* (*Moonlight*, 2016, Barry Jenkins), sploh ker gre v obeh primerih za afroameriške družine in za vprašanje afroameriškega konceptualiziranja moškosti, pa nenazadnje tudi zato, ker zgodba dogajalni kraj v obeh primerih najde na Floridi, kar ob temačnem, melanholičnem dogajanju že v osnovi nudi jasen kontrast. Kot je počel že Jenkins, tudi Shults tokrat to kuliso še dodatno inkorporira v samo pripoved: sprva, ko fotogenično, slikovito pokrajino predstavlja kot idealno okolje mladostniške svobode in razigranosti, še izraziteje pa kasneje, ko nemirno, zlovesčo obalno okolico vzporeja z razburkanim čustvovanjem osrednjih likov. Obmorsko okolje Floride pri tem torej ni le ozadje, temveč predstavlja pomemben stranski lik z jasno pripovedno vlogo, s čimer se film vključuje v kontekst, ki so ga v zadnjih letih poleg *Mesečine* polnili tudi *Spomladanske žurerke* (*Spring Breakers*, 2012, Harmony Korine), *Projekt Florida* (*The Florida Project*, 2017, Sean Baker) ali pa *Kralj plaže* (*Beach Bum*, 2019, Harmony Korine).

Na podoben način kot dogajalna lokacija je v pripoved aktivno vključena tudi glasba, ki se s prelivanjem iz niediegetskega v diegetsko pogosto kaže kot ključna komponenta mladostniškega dožemanja sveta. Po eni strani je torej ves čas implicirano, da je glasba ena izmed ključnih komponent pri gradnji identitet, saj so, kot je nekje nenazadnje zapisal Lacan, v polju nezavednega ušesa edina odprtina, ki se ne more zapreti, po drugi strani pa je jasno, da najstnikom glasba vse pogosteje predstavlja tudi osrednji način izolacije in

pobega, kar se v hektični sodobnosti redno kaže kot nujno. Film *Valovi* raziskuje prav načine, na katere mladostniki vsako vožnjo z avtom, vsako kopanje v kadi in skoraj vsak svoj prost trenutek danes podčrtujejo z glasbo, s katero sploh osmišljajo lastna občutja in misli ter jih simultano že prevajajo v obliko, primerno za objavo na družbenih omrežjih. S kombinacijo glasbe in nenehno premične kamere pa film poleg tega ustvarja izrazit telesni učinek in deluje skrajno haptično ter prav v tem najde največ pripovedne moči.

Kamera posebno pozornost namreč posveča stikom in dotikom med liki, kar po eni strani izpostavi izraze naklonjenosti med bližnjimi, še bolj do izraza pa pride pri športnikovih rokoborskih bojih, ki se ves čas odvijajo na robu resne poškodbe in so torej polje nenehne negotovosti. S tem gre pogosto tudi za filmsko upodobitev (fizične) bolečine, h kateri režiser pristopa s serijo preiščenih približav, spet poudarjenih s pomočjo razkošne zvočne slike. Motiv športnega treninga in boja ob prisotnosti resne telesne poškodbe v film nenazadnje uvaja tudi družbeno dimenzijo, saj je najstnik pravzaprav prisiljen v taje in ignoriranje poškodbe, pa čeprav s tem tvega hujšo, trajno bolečino. Brez dvoma se namreč zaveda, da se mu bo ob prehitrem zaključku športne kariere izmuznila tudi štipendija za kolidž, kar bo imelo za njegovo prihodnost usodne posledice. Po eni strani se torej odpira poanta ameriške obsedenosti s športom, z uspehom in z zmagovalci nasploh, po drugi pa do izraza pride širša kapitalistična ideja, da je nujno in častno na poti do (potencialnega) uspeha iztrošiti tudi svoje telo, kar lahko beremo tudi kot metaforo

za vse delavce, ki so prisiljeni delati tudi bolni in poškodovani (v nasprotnem primeru bodo hitro nadomeščeni). Vsaj zametke družbenega komentarja je v filmu ob tem zaznati tudi z motivi toksične moškosti, zlorabe drog, družinskega nasilja in najstniških nosečnosti, kar lahko že povežemo z določenimi aktualnimi trendi nagovarjanja resnih problematik v mladinskem filmu in nenazadnje v (mladinskih) TV serijah (npr. *Spolna vzgoja*, *Evforija*), ključno pa je, da *Valovi* k vsemu temu pristopa z zdravo mero skromnosti, torej načeloma brez velikih izjav in predvsem z željo po vizualnem reprezentiranju pripadajočih čustvenih odzivov.

Antisentimentalno, antikomercialno držo nenazadnje nakazuje že obrat, s katerim se v drugi polovici filma v ospredje prebije drug lik (hčerka), ki je s prvotnim zapletom sicer usodno povezan, a je nato soočen tudi s povsem novimi prelomnicami in dilemami. Pri tem poznem premiku k peripetijam nekega drugega lika *Valovi* denimo spomni na mladinski film *Genèse* (2018, Philippe Lesage), a je nujno poudariti, da je tudi sicer tonalno precej razburkan in da na pripovednem ter emocionalnem nihanju (valovanju) pravzaprav temelji. Film nasploh zaznamuje osvežujoče antinarativen pristop, pri katerem osnovo torej predstavlja gradnja atmosfere in s tem zajemanje čustvovanja likov, pri čemer pogosto delujejo kot specifične, samostoječe, čutne izkušnje. Pri tem so dialogi pogosto bežni, rahlo poetični ter že v osnovi podrejeni gibanju slik, kar narekuje sam tempo pripovedi, medtem ko kontrastne, skrajno nasičene barve še poudarjajo vsak specifičen občutek in spet kažejo pretirano, najstniško dojemanje sveta.

Fluidnost in nasploh drznost vizualnega pripovedništva denimo nakaže že uvodni prizor, pri katerem kamera ves čas drsi in kroži okrog dogajanja, s čimer zajema najstniško sproščenost, brezskrbnost in vitalizem, ob tem pa do izraza pride tudi dezorientirajoča odsotnost kakršnega koli antropomorfnega gledišča. S tem morda film spomni na gibanje kamere v poznih delih Terrencea Malicka, a je Shults pri pripovedovanju vendarle precej bolj luciden in dostopen. Določeno mero stilističnega ekshibicionizma je sicer res moč zaznati tudi tokrat, saj se Shults nenazadnje spet (to je storil že v grozljivki *It Comes at Night* iz leta 2017) igra tudi s formatom slike, s čimer v emocionalno najbolj napetem obdobju filma osrednje like dodatno utesni in nanje še v vizualnem smislu dodatno pritiska, kasneje pa ga v obratnem smislu s ponovno širitvijo formata tudi sprosti, kar uvede drugo, kontemplativno polovico filma. Če gre po eni strani skorajda za pretiran, prisiljen ikonoklazem mladega režiserja, je po drugi strani pri Shultsu preprosto čutiti željo in sposobnost izrabe vseh možnih sredstev za vizualen zajem pripovedi in stanja duha filmskih likov, kar torej velja tudi za sam primer menjave formata slike, s katerim se režiser nenazadnje približa zloglasnemu eksperimentiranju Xavierja Dolana v *Mamici* (*Mommy*, 2013), emocionalno in tonalno relativno podobnem filmu.

Ključno vprašanje, ki si ga moramo zastaviti ob filmu *Valovi*, pa se mora nanašati na globlje implikacije, ki bi jih tehnično dovršena fotografija in montaža morali prenašati. Po eni strani je jasno, da film teži predvsem k razbijanju predsodkov in se vprašanj afroameriške moškosti

torej namerno ne loteva skozi prizmo revščine ali marginaliziranosti, temveč predvsem s prikazom notranjih bojev, ki vodijo v jezno najstništvo in težaven prehod v odraslost. Pri tem je torej nujno opozorilo, da je element (afroameriške) etnične pripadnosti tokrat obravnavan relativno površno in predvsem v službi brisanja ločnic, kar pomeni, da imamo opravka z relativno dobro situirano in obravnavano afroameriško družino, ki je težko širše reprezentativna. Poleg tega so nekateri prizori (denimo obisk bližnjega v zaporu), ki bi lahko s poglobljenimi dialogi in z bolj zadržanim gibanjem kamere nosili veliko emocionalno težo, načeloma upodobljeni na podoben način kot preostanek filma ter pogosto tudi prekriti z glasbo, zaradi česar ostanejo neizraziti. Hkrati so pogosti kadri, ki vsebinsko nasploh ne prispevajo veliko in tudi v vizualnem smislu delujejo relativno neizvirni ter prisiljeno (npr. prikaz poslušanja glasbe med vožnjo, serija najstniških pogledov v prazno, plapolanje rok v zraku ipd.). Kljub temu pa film *Valovi* funkcionira predvsem kot posvetilo najstniško naivni, zaletavi ambiciji in gre pri tem zavestno tudi predaleč, a zaradi spretno izrisane karakterizacije in kontekstualizacije likov tudi v melanholičnih, melodramatičnih, larpurlartističnih delih ohranja pristno človečnost in avtorsko svežino.

F I L M

Marko Stojiljković

Xavier Dolan v odrasli dobi

**Matthias in Maxime
(Matthias & Maxime)**

2019 | Kanada, Francija | 119 min.

Scenarij in režija Xavier Dolan | fotografija

André Turpin | glasba Jean-Michel Blais

Igrajo: Gabriel D'Almeida Freitas, Xavier

Dolan, Pier-Luc Funk, Samuel Gauthier,

Antoine Pilon

Kanadski frankofonski filmski ustvarjalec Xavier Dolan je eden tistih ljudi, do katerih ne moremo biti ravnodušni. Ali imamo njega in njegove filme radi ali pa ga oziroma jih ne prenesemo. Postaviti se je moč na eno ali drugo stran, a mnenja do njegovih filmov ali do njegovega vedenja v javnosti (prepira s kritiki v Cannesu leta 2016 se mnogi še vedno močno spominjajo) so venomer silovita, celo skrajna. Vendar pa Xavier Dolan danes ni isti človek, igravec in režiser, kot je bil pred 11 leti in 8 filmi, saj je dozorel na vseh treh nivojih. *Matthias in Maxime* je njegov najbolj zrel film, posnet o najbolj zreli temi do sedaj: o prehodu iz mladostniške faze v zrelo, odraslo življenje.

To sicer ne pomeni, da ne bomo pričali obilici Dolanovih standardnih tem, dramaturgije in celo režije. Spet torej sprem-

ljamo: (isto)spolne napetosti na notranji ravni in na ravni odnosov med prijatelji, avtobiografske elemente, problematičen odnos z ženskami, zlasti z materami (očetje so spet odsotni, bodisi upravičeno bodisi neupravičeno), razredne napetosti, družinsko okolje (ne glede na to, ali gre za biološke družine ali kroge bližnjih prijateljev), intenzivna čustva. Nato tudi skoraj gledališke postavitve v zaprtih prostorih, bližnje, pogosto neprijetno približane posnetke, ki jih preseka tudi tisti voajerski od daleč in skozi okno, in tudi občasno drsenje v estetiko videospota. Avtor spet narekuje čustva s pomočjo glasbe, čeprav za komentar redko uporabi besedilo pesmi. Seveda so tu tudi lokacije v Montrealu in okolici, značilno narečje, še bolj značilen sleng, tu je tudi nekaj Dolanovih rednih igralcev. Pravzaprav lahko rečemo, da se je Dolan po dveh »izletih« vrnil v svoje okolje, ki je podobno energično in intuitivno, a tudi dozorelo za tiste ne prav prijetne življenjske in avtorske izkušnje.

Del slovesa, ki obkroža Xavierja Dolana, izhaja tudi iz dejstva, da je svoj celovečerni prvenec *Ubil sem svojo mamo* (*J'ai tué ma mère*, 2009) posnel star komaj 19 let in brez formalne filmske izobrazbe. Dolan je v svet filma prišel z nekoliko privilegirane položaja (kot otrok igralca in kot otroški igralec) in je tako rekoč odraščal s filmom in na filmu. Svojo rast je nadaljeval s filmi *Namišljene ljubezni* (*Les amours imaginaires*, 2010), *V vsakem primeru Laurence* (*Laurence Anyways*, 2012) in *Tom na kmetiji* (*Tom à la ferme*, 2013), vrhunec pa je dosegel s filmom *Mamica* (*Mommy*, 2014), ki ga je opredelil kot karierni presek in nekakšno antitezo prvencu. Sledilo je oddaljevanje od »var-

nega« okrožja Quebeca s *Samo konec sveta* (*Juste la fin du monde*, 2016), ko je prvič sodeloval z mednarodno znanimi igralci, s t. i. "prvo ligo" francoske kinematografije. Prvenec v angleškem jeziku *Smrt in življenje Johna F. Donovanana* (*The Death & Life of John F. Donovan*, 2018) lahko štejemo za avtorsko napako, in to iz številnih razlogov: izčrpanosti osnovne teze, da slava uničuje življenja ljudi, ki jo nosijo na ramah, strukture »flashbackov« in spominov (ki nikoli ne učinkuje) in zaradi gledališko napisanih dialogov, ki jih igralci lahko le recitirajo. *Matthias in Maxime* je torej Dolanova vrnitev v formo v vseh pomenih besede.

Naslovna junaka filma, ki jih igrata Gabriel D'Almeida Freitas in sam Xavier Dolan, sta najboljša prijatelja iz otroštva in tudi del skupine prijateljev, katerih družjenje v hiši enega izmed njih, najbogatejšega, Rivettea (Piere-Luc Funk), odpira film. Na odnos med dvema prijateljema in ostalo družino vplivajo različne življenjske okoliščine. Matthias je v na videz boljšem položaju: gradi svojo kariero korporativnega odvetnika in je v srečnem razmerju, zato verjame, da je že »diplomiral« iz odraščanja in da je čas, da se otrese svoje družbe iz mladosti, katere skupinska dinamika je zataknjena v medsebojno draženje, družabne igre in najstniški humor. Maximu je življenje podelilo nekoliko slabše karte: znamenje na njegovem obrazu je morda le premočan simbol njegovega trpljenja, zagotovo pa je neke vrste fizični hendikep. »Zataknjen« pa je tudi v situaciji, ko mora poskrbeti za svojo mater, nekdanjo odvisnico (Anne Dorval, igralka, ki je igrala v številnih Dolanovih filmih). Je gej v okolju, v katerem ljudje na

to dejstvo še vedno gledajo z nekaj dvoma. Zato si Maxime, ki se preživlja z delom natakarja v povsem običajnem lokalju, želi za dve leti oditi v Avstralijo, da bi začel življenje na novo, stran od okolja, ki ga duši. Ta srečanja ekipe so verjetno tudi zadnja, na katerih bo omenjena družba prisotna v celotni zasedbi.

Sprožilec akcije in čustev je stava, ki jo je Matthias izgubil, ko so ga ujeli na laži.

Zato mora skupaj z Maximom igrati v filmu Rivettove mlajše sestre Érike (Camille Felton), njun skupen prizor v filmu pa doseže vrhunec s poljubom. Dolan tukaj uporablja preprost, a učinkovit dramaturški trik: prizor »prereže« v odločilnem trenutku, da poljuba ne vidimo (to domnevno ni prvi poljub v njunem življenju, a Matthias ne želi govoriti o prejšnjih), je pa to začetna kapsula, ki bo sprožila nevihto

premisleka in reakcije, včasih resignirane, včasih agresivne, v trenutkih, ko se bliža čas za slovo.

Matthiasa slednje prizadene veliko bolj kot Maxima, njegova heteroseksualna identiteta je pod vprašajem, z njo pa tudi druge življenjske in poklicne odločitve, zaradi česar je vse bolj frustriran. Opažati začne, da se njegovo dekle Sarah (Marilyn Castonguay) vede vse bolj podobno kot njegova mati, da ga mati (Micheline Bernard) pritiska in sramoti z besednimi eskapadami in da je »prerasel« svojo nezrelo družbo. Trenutek resnice bi lahko bil obisk kolega iz Toronta (Harris Dickinson, najbolj znan po vlogi v filmu *Beach Rats* Elize Hittman), tipičnega »frat boy« pezdeteta, pri čemer s stališča gledalca nismo prepričani, ali želi Matthias biti z njim, ali bi rad bil kot on ali pa mu je vsaka misel na kaj takega bolj ali manj ogabna. Po drugi strani pa Maxime želi pred odhodom razčistiti nekatere stvari, ki se skrivajo globoko v njegovi intimi, vendar mu Matthiasovo nepredvidljivo vedenje pri tem nikakor ne pomaga.

Manj pozoren gledalec bo v filmu videl zgolj melodramo z razmeroma dobro situiranimi liki, katerih življenje ni ogroženo, pa tudi razmislek o običajnih vprašanjih o odraščanju, sprejemanju lastne spolne usmeritve in o sprejemanju novih življenjskih okoliščin. Nekateri bodo Dolanu celo očitali, da razredni vidik ostaja v ozadju in da skozi dobršen del filma po nepotrebnem obravnava ženske like, matere, ki so vse po vrsti glasne, muhaste in željne pozornosti svojih sinov, partnerke, ki počasi prevzemajo kontrolo nad življenjem moškega, in celo mlajšo sestro, ki je simbol naslednje, postmilenijske generacije.

Lahko se tudi pritožimo, da o ostalih članih skupine izvemo zelo malo, zato dejansko služijo bolj kot statisti ter so torej neke vrste »tampon-cona« med obema protagonistoma. Na koncu v odnosu med njima ostane veliko neizrečenega.

V povezavi z Dolanom nič od naštetega ni naključno. V *Matthias in Maxime* se avtor ukvarja predvsem s sprejemanjem sebe kot odrasle osebe, kar po njegovem pomeni stoično trpljenje in vnos kompromisov ter občasne izbruhe. Ni naključje, da naslov vztraja pri »odraslih«, oziroma polnih imenih obeh protagonistov, čeprav jih v filmu vsi kličejo Matt in Max. Ni naključje, da je samemu sebi v tem razmerju dodelil vlogo mirnejšega, bolj pasivnega in zagonetnega, ker želi biti v kadru, v resnici pa mu ni zares mar, da bi bil glavni. Xavier Dolan je kot avtor dozorrel, saj je zdaj ugotovil, da ne potrebuje več ekshibicionizma, ki ga je nekoč tako poudarjal.

Njegova režija je tokrat manj opazna, a spet povsem značilna, večinoma zaradi uporabe krajših bližnjih posnetkov ter ostrih rezov ali energičnih »švenkov« vmes. Ne gre samo za to, da je tovrsten pristop k režiji funkcionalen takrat, kadar se avtor ukvarja z notranjimi konflikti ali skupinsko dinamiko, ampak takrat, ko kot izjeme in emocionalni poudarki postanejo koristni tudi redki široki posnetki in posnetki z daljave. Analogna 35-mm fotografija Andréja Turpina, sicer stalnega avtorjevega sodelavca, daje vsemu temu prav poseben čar. Montaža, pod katero se podpisuje sam Dolan, je učinkovito sredstvo za dodajanje dinamike zgodbi, ki bi bila v rokah nekoga drugega videti bistveno bolj statična. Tudi nagnjenost k domišljjskim

prizorom, ki jih spremlja pop glasba, v resnici ni moteča, saj privzema funkcijo pogleda v notranji svet naših protagonistov, v njihove želje, hrepenenja in spomine, medtem ko splošno čustveni ton večinoma narekuje neoklasična avtorska glasba, pod katero je podpisan Jean-Michel Blais.

Ko potegnemo črto, *Matthias & Maxime* morda ni tako impresiven kot prejšnji Dolanovi filmi, vendar se zdi resnejši in bolj skrbno nadzorovan, pri čemer se avtor ni odpovedal svoji intuitivnosti. Xavier Dolan je morda celo bolj uspešno in manj travmatično od svojih protagonistov stopil v svet odraslih in v novo poglavje svoje filmske kariere.

F I L M

Marko Stojiljković

Konceptualno zgrešeno nadaljevanje franšize

Peninsula

2020 | Južna Koreja | 116 min.

Režija Yeon Sang-ho | scenarij Yeon Sang-ho, Ryu Yong-jae | fotografija Lee Hyung-deok | glasbar Mowg

Igrajo: Gang Dong-won, Kim Do-yoon, Lee Jung-hyun, Koo Gyu-hwan, Kim Min-jae

Pred štirimi leti je Yeon Sang-ho, recimo temu, »na juriš« osvojil oboževalce žanrskega filma s celovečernim igranim prvencem *Vlak do Busana* (Busanhaeng, 2016). Seveda z dobrim razlogom: ta zombi akcija je združevala več različnih žanrskih okvirov, predvsem zombi apokalipso, ki temelji na neumnih, a številnih in okretnih bitjih, ki so pripravljena ugrizniti in okužiti ljudi, ter klavstrofobično okolje premikajočega se vlaka. Bilo je tudi nekaj odmerjene melodrame, a tudi kanček parabole o razredno razslojeni korejski družbi in vse bolj nasilnem svetu, v katerem vsak skrbi samo zase. Spotoma je Yeonu uspelo razviti tudi vsaj glavne, nosilne like in odnose med njimi, zaradi če-

sar se je *Vlak do Busana* uvrstil v žanrski kanon novega tisočletja.

Letos so bile oči vedno bolj lačnega občinstva spet usmerjene v Yeona in v njegovo nadaljevanje busanske pustolovščine, tokrat imenovano *Peninsula*. Canška »etiketa«, verjetno pridobljena po inerciji (*Vlak do Busana* je bil premierno prikazan prav na tem filmskem festivalu), tu morda res ni veliko pomenila, še posebej, ker se je film v domačih in tujih kinematografih pojavil v razmeroma kratkem času zatem, vendar je za leto 2020, ki ga zaznamujeta druga vrsta pandemije in anestezija, v katero je vrgla svetovno prebivalstvo in gospodarstvo, kar reprezentativen film. Pričakovanja so bila torej velika in Yeonov film jih večinoma ni izpolnil.

Toda preden se lotimo analize, kaj vse je šlo narobe in zakaj, se vrnimo še malo nazaj. Občinstvo, pa tudi kritiki, pozabljajo, da to ni zgolj nadaljevanje enega filma, ampak da je *Vlak do Busana* neločljivo povezan z animiranim filmom *Seoul Station* (*Seoulyeok*, 2016), ki igra vlogo njegovega predhodnik oz. »prequela«. Oba filma sta nastajala vzporedno, premierno pa sta bila predvajana v razmiku enega meseca, na nekaterih festivalih celo na skupnih projekcijah. Yeon sicer prihaja iz sveta animacije »za odrasle«, ki jih večinoma zaznamujejo resne teme, primerne tudi za žanrsko obdelavo. Zato je v primeru *Vlaka do Busana* pravzaprav impresivna eleganca, s katero je prešel na igrani format. Oba filma je pripoved neločljivo povezala: točno tam, kjer se konča *Seoul Station*, se začne *Vlak do Busana* in junakinja animiranega filma je, domnevamo, v celovečercu ta »ničelni pacient« (»patient zero«) na vlaku.

Pravzaprav se je od Yeona pričakovalo, da bo še enkrat pokazal podobno spretnost pri povezovanju dveh celovečernih filmov, kjer ima letošnje nadaljevanje predvsem nalogo širjenja perspektive in poglobitve konteksta predhodnika. To je razvidno iz naslova: beseda "polotok" se pojavlja kot sinonim za Korejo, še posebej za Jug. Ta vzhodnoazijska kapitalistična in demokratična država dejansko deluje bolj kot otok, saj ima edino kopensko mejo z agresivno, severno komunistično sosedo, zato sta edina vhoda in izhoda z nje zrak in morje. Kako pomembna sta geografska lega in politična pripadnost, nas Yeon opozarja v prologu, v psevdodokumentarnem okviru, postavljenem v okolje (izmišljenega) televizijskega informativnega programa.

Manj pozoren gledalec bi ta okvir odpisal le kot priročen način za ponovitev znanja iz prejšnjih dveh filmov, a obstajata dve pomembni informaciji, ki hitro ostane neopaženi. Najprej izvemo, da se je celoten državni in politični sistem sesul v enem dnevu. Potem pa, da se je svet na pojav zombivirusa v Južni Koreji odzval tako, da je, namesto da bi državi pomagal, sebično zaprl meje in Južno Korejo poslal v »karanteno« na veselje severne sosedo.

Dramski del prologa ima po drugi strani vlogo, da nas seznanji z novim, problematičnim junakom, okoli katerega je osredotočen novi film. Jung-seok (Gang Dong-won) je vojak, ki mu, skupaj s sestro, njenim možem Chul-min (Kim Do-yoon) in njunim sinom, uspe pobegniti na eni od zadnjih evakuacijskih ladij. Na ladji se v sobi, kjer sta sestra in otrok, prikaže skrita okužena oseba, iz te situacije pa se ne uspeta rešiti. Odrasla moška medtem,

polna nezadovoljstva drug z drugim, najdeta zatočišče v Hongkongu.

Štiri leta kasneje so akterji še vedno na družbenem dnu, zato jim lokalni anglofonski gangsterji ponudijo »enostavno« nalogo, da v korejskem pristaniškem mestu Incheon ugrabijo tovornjak, ki je tam ostal po apokalipsi, in da ga, skupaj s še dvema osebama v ekipi, pripeljeta nazaj na ladjo ter pri tem prejmeta nagrado v višini polovice najdenega denarnega zneska. Sliši se predobro, da bi bilo res, kot tudi to,

da zombiji ne vidijo v temi in jih svetloba in zvok zlahka zmotita. A ko se znajdejo »za sovražnimi črtami«, bodo naši junaki spoznali, da krvoločna, brezumna bitja niso edina ovira v njihovih načrtih ter da so ostanki nekdanje civilizacije še večja grožnja.

Chul-min kmalu konča kot ujetnik skupine preživelih, zbranih v milici, ki zbira ostanke hrane in zalog ter se zabava s stavami na krvavi šport v obliki borbe ujetnikov z zombiji. Po drugi strani pa jo

Jung-seok odnese mnogo bolje, ko ga rešijo morda zadnji »pravi« ljudje, mati Min-jung (Lee Jung-hyun), njeni dve hčerki Joon-i (Lee Re) in Yu-jin (Lee Ye-won) ter stari poveljnik Kim (Kwon Hae-hyo), v stanovanju katerega vsi trije živijo v upanju na reševalno akcijo OZN. Pot do denarja in rešitve vodi skozi bazo militantov, razdeljenih na frakcije, ki jih vodita cinični kapitan Seo (Koo Gyu-hwan) in brutalni narednik Hwan (Kim Min-jae).

Po obetavni premisi, ki bi potencialno cestno pustolovščino zastavila ne tako drugače od francoske klasike *Plačilo za strah* (*Le salaire de la peur*, 1953, Henri-Georges Clouzot) in njene ameriške različice (*The Sorcerer*, 1977, William Friedkin), v urbanem okolju in zombi apokalipsi torej pridemo do generičnega postapokaliptičnega akcijskega filma, ki obilno citira filmski serijal *Pobesneli Max*, zlasti njen najšibkejši, tretji del *Thunderdome* (1985, George Miller). Za razliko od Millerja Yeon nima ikoničnega junaka, ki bi nosil celotni serijal, niti njegovih šibkejših delov, zato se *Peninsula* večinoma zdi kot zgolj rutinsko opravljanje dela in strokovno kompetentno jahanje na valovih slave prejšnjega filma.

Na težave s širjenjem perspektive je namignilo že zadnje dejanje prejšnjega filma *Vlak do Busana*, ko so preživeli potniki izstopili iz vlaka in se tam spet znašli v nevarnosti, zaradi česar se zdi, da je bil vlak »faktor X«, zaradi katerega je film izstopal od konkurence. Yeon na odprtih in obenem nagnetenih lokacijah zapuščenega in uničenega mesta sicer uspe narisati nekaj impresivnih akcijskih prizorov, večinoma v obliki avtomobilskih lovov in borb med avtomobili in zombiji, vendar

vzornike tudi tu zlahka prepoznamo, od Boylovega *28 dni pozneje* (*28 Days Later*, 2002), ki je prav tako »izumil« hitre zombije, preko nadaljevanke *Živi mrtveci* (*The Walking Dead*) pa vse do franšize *Hitri in drzni* (*Fast & Furious*). Edini ikonični kader, ki še ostane, je tisti sveže prebujenih zombijev, skritih za stekleno steno stavbe, ki je bila nekoč sinonim za sodobne arhitekturne trende.

Kompilacijski pristop pa ni pomagal pri izogibanju ogromnim logičnim luknjam v zgodbi v povezavi z izgradnjo in zakonitostmi delovanja sveta, v katerem se odvija zgodba. Vprašanja, od kod prihajajo elektrika, voda, gorivo, ostanki hrane, orožja in streliva, če proizvodnja že več let stoji, so morda odveč, če imamo samo tovornjak, vlak ali ladjo in boj za preživetje, vendar se vseeno pojavijo, če bi želeli, da bi avtor predstavil večji del tega postapokaliptičnega sveta.

Najšibkejša točka filma so grobo izrisani liki in površinski odnosi med njimi, ki igralcem ne pustijo niti osnovnih možnosti, da bi svojo nalogo opravili kaj bolje kot korektno. Jasno je, da Min-jung z družino tu obstaja le kot »plot device« za uvedbo melodrame, kadar je to nujno potrebno, in da v preostalem času služi kot reševalno sredstvo za protagonista Jung-seoka. Chul-min obstaja zgolj v razmerju z njim in napetosti med njima se nikoli ne razvijajo ali razrešijo, medtem ko so zlobneži povsem generični, kar niti ni problem, kadar imamo pred sabo množico zombijev. Problem kajpak to postane, kadar v domnevno resnem in ambicioznem filmu zgodbo usmerjajo liki, ki delujejo, kot da so jih pobrali iz risank. Gang Dong v akcijskih prizorih pokaže dovolj odrske prisot-

nosti in kinetične energije, vendar za nekatere bolj zapletene dramske naloge preprosto ni niti prostora niti časa.

In na koncu, težava s *Peninsulo* ni v tem, da gre za slab film, temveč v tem, da ni vreden statusa nadaljevanja svojih predhodnikov. Yeon je imel zagotovo večje ambicije od te, da bi bila *Peninsula* zabava za eno gledanje in hitro pozabo, vendar pa

so uspehi prejšnjih dveh filmov v seriji ustvarili pritisk, s katerim se v tretje ni mogel spoprijeti. Kriza ideje je bila močnejša od avtorjeve volje, zato puščanje prostora za nadaljevanje (v katerem se, denimo, apokalipsa širi po Hongkongu in po vsem svetu) ni videti kot dobra ideja. Večsih je povprečnost največje prekletstvo za avtorja in njegovo delo ...

K N J I G A

Matic Majcen

Med osupljivostjo in kaotičnostjo

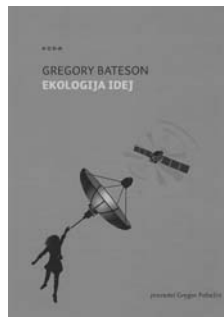
Gregory Bateson
Ekologija idej

Prevod Gregor Pobežin, Jernej Stritih |
 Beletrina. Fakulteta za psihoterapevtsko
 znanost Univerze Sigmunda Freuda |
 Ljubljana 2019

Prvo odpiranje knjige *Ekologija idej* vsestranskega britanskega znanstvenika in raziskovalca Gregoryja Batesona (1904–1980) nujno spremlja občutek strahospoštovanja. Delo s svojim ambicioznim naslovom, ki nakazuje inovativno, zapeljivo tezo, impresivnim obsegom in razvejanostjo kazala že na prvi pogled daje vtis velikopoteznega dela, kar sleherni projekt, ki kani združiti pisanje tega avtorja, vsekakor mora biti. Bateson je namreč s svojim razmišljanjem in delom posegal na tako raznolika področja, da je praktično lastnoročno zradikaliziral pomen besede „interdisciplinaren“ do te mere, da je akademska prehodnost postala povsem samoumevno in naravno stanje njegovega dela. Na svoji poti je vplival na razvoj tako raznolikih področij, kot so psihologija, kibernetika, lingvistika, semiotika, pa čeprav je bil po svoji primarni izobrazbi antropolog z bogatimi izkušnjami na terenu.

(Temu dodajmo še, da v knjigi kljub temu zase zapiše, da „ni kaj prida načitan antropolog“ in da antropologija sploh ni njegovo področje.) Prav zaradi te izmuzljivosti, ki se pogosto še kako odraža tudi v prehajanju iz enega besedila v drugega, ni prav nič nenavadnega, če bralčev prvi vtis ob branju slovenskega prevoda knjige *Ekologija idej* spremlja občutek zmedenosti, celo nerazumljivosti. A to je v tem primeru nekaj povsem normalnega in bralcu v knjigi to dobrodušno pritrjujeta tudi avtorja ene izmed dveh spremnih besed, Miran Možina in Graham Barnes, ki svojega besedila nista podala v klasični obliki eseja, temveč dialoga, v katerem se poskušata dokopati do osnovnega vprašanja, kako sploh razumeti tega avtorja. „Kadarkoli se mi zazdi,

da sem nekaj doumel,“ Možina ubesedi svoje občutke do Batesonovega pisanja, „se slej kot prej spet znajdem v zmedi, z občutkom nesposobnosti, da bi njegovo delo lahko razlagal drugim.“ To samo potrjuje, da sta

nerazumljivost in konfuznost inherentni del spoznavanja tega avtorja, katerega misel temelji na rušenju ustaljenih meja, ne sicer toliko tistih fizičnih, kot pa tistih umskih.

Razlog, zakaj Batesonova misel še vedno tako bega, je toliko bolj vznemirljiva ravno zato, ker gre v njej za element nemožnosti razumevanja naših lastnih umskih procesov. Njegov osrednji prispevek se je namreč zgodil na področju epistemologije, „spoznavanja spoznavanja“, katere

paradoksalnost avtorja spremne besede nazorno pokažeta s primerjavo s kačo Urobor, ki grize svoj lastni rep. Povzeto rečeno: če znanstvenik izreka neke izjave, potem vprašanje pri epistemološkem vidiku ne leži v vsebini teh izjav, pač pa v logiki, sistemu in načinu podajanja teh izjav. Gre za meta diskurz znanosti, pri katerem je ključen akt vračanja nazaj k tistemu, kar smo sami izrekli, pri tem početju pa se sproti postavljajo vprašanja o tem, kako naši miselni konstrukti determinirajo samo vsebino teh misli. Najbolj očiten primer te geste ponudi Barnes, ki zapiše, da je Bateson kot prvi korak te vede videl reklo Georgea Spencerja-Browna, ki je osnovno epistemološko dejanje videl v izvirnem aktu razlikovanja. „Ta temeljna zapoved, pa če jo človek izpolni zavestno ali nezavedno, nam vedno ustvari izhodišče za delovanje, odločanje, zaznavo, mišljenje, opisovanje, teorijo in epistemologijo. Kadarkoli razlikujemo, zarišemo mejo,“ v spremni besedi zapiše Barnes. Gre za idejo, ki nenehno tli nad Batesonovim pisanjem in na več mestih pride na dan kot refleksija zdaj tega, zdaj onega pojava. V eseju *Morala in nacionalni značaj* denimo piše, kako vzpostavitev diferenciacije v družbi in posledično nacional(istič)nega mišljenja determinirajo kognitivni vzorci, ki so zasidrani v posameznih kulturah. V zahodnih kulturah je tako pogost bipolarni vzorec, ki denimo ločuje med levico in desnico, moškim in ženskim spolom, Bogom in hudičem itd. „Ti narodi skušajo bipolarni vzorec vsiliti celo tistim pojavom, ki niso dualne narave, denimo mladost v nasprotju s starostjo, delovna sila v nasprotju s kapitalom, um proti snovi.“ Te vzorce mišljenja zaznamuje nesposobnost

mišljenja tretje strani, ki takoj obvelja za grožnjo vzpostavljenim dihotomijam in njenim zasidranim oblikam družbenega organiziranja. Bateson je takšen nadgrajeni, tripolarni vzorec opazil v nekaterih angleških skupnostih, kjer sistemi temeljijo na trojicah, kot so starši-varuška-otrok, kralj-ministri-ljudstvo, častniki-podčastniki-vojaki. Način delovanja je tu precej drugačen prav zaradi vzpostavitve srednjega člana, ki igra vlogo vmesnika, ki tretji člen strukture vzgaja po načinih, ki jih prevzema od prvega, vrhovnega člana. „Varuška otroka uči, kako naj se vedejo pred starši, prav kakor podčastnik disciplinira in vzgaja vojake, kako naj se vedejo pred častniki,“ zapiše Bateson.

A če gre pri tem za čiste osnove epistemološke argumentacije, pa avtorjev največji prispevek tej vedi leži prav v naslovnem konceptu ekologije idej, ki je sicer na prvi pogled ob ambicioznosti tudi nadvse kontradiktoren – kakor tudi enostaven. Z nastankom kibernetike in informacijske tehnologije v prvi polovici 20. stoletja je namreč vprašanje uma in njegovega delovanja dobilo nov, revolucionaren začetek in je nadgradilo darwinovsko naravnost iz časa industrijske revolucije, ki je prevelik poudarek – paradoksalno, kot se sliši – dajalo prav umu kot izoliranemu pojavu, ki bi ga po tej tradicionalni paradigmi morali preučevati ločeno od njegove zunanosti. Avtor to „napako“ ponazori s primerom freudovske psihologije, ki je sicer razširila koncept uma, a je to storila s pogledom navznoter. To pa ima na nekem širšem, makro družbenem nivoju tudi zelo konkretne posledice. S tem, ko si um kot vrsta lastimo samo zase, se okolje zdi zgolj kot neka materialna zunanost, ki

se ponuja v izkoriščanje. Ni potrebno pogledati daleč, da bi ugotovili, kot opozori Bateson, da je človeštvo pogosto podvrženo *ad hoc* družbenim rešitvam, s katerimi sproti rešuje družbene probleme, ko se pač pojavijo. „Na primer: pregosto naseljena družba išče tiste spremembe (več hrane, nove ceste, več hiš itd.), ki bi olajšale patološke in patogene pogoje prenaseljenosti. A te *ad hoc* spremembe so natančno tiste spremembe, ki lahko na dolgi rok vodijo v še hujšo ekološko patologijo.“ Preozko mišljenje tako v teoriji kot v praksi vodi v neravnotežje, ki torej vodi v še hujšo stisko, zato je pri tem ključen koncept fleksibilnosti, s katero se sistem sproti prilagaja nastalim neravnotežjem. Tega pa sodobna civilizacija ne upošteva dovolj: „Spremenljivke, ki bi morale biti fleksibilne, so bile zakoličene, medtem ko so bile tiste spremenljivke, ki bi morale biti razmeroma stabilne in deležne le počasnih sprememb, povsem razpuščene.“

V teh izjavah je kajpak zlahka prepoznati sodoben problem med nebrzdano rastočim kapitalističnim gospodarstvom in naravnim okoljem. In prav ta ideja je v srcu Batesonovega epistemološkega koncepta ekologije idej. Batesonova kibernetična epistemologija za razliko od Freuda koncept uma širi navzven – ne samo na telo, temveč tudi (ali predvsem) v okolje. Za tem navidez nekoliko abstraktno teoretskim razmišljanjem se v knjigi razkrije znanstveni nazor, ki mu je globoko mar za stanje sveta, predvsem z vidika porušitve harmonije med človekom in njegovim naravnim okoljem. Vsak sistem, ki ga vzpostavljamo, mora med svoje spremenljivke sprejeti ne samo element človeške kognicije, temveč tudi celote elementov, ki ga

obkrožajo. Kot to v drugi spremni besedi povzame Maja Petrovič-Šteger: Bateson „pokaže, da za samorazumevanje, razumevanje drugih in sveta ni potrebno le preučevanje vedenjskih in komunikacijskih aspektov ljudi, ampak tudi živali, rastlinstva, umetne inteligence in okolja.“ In prav v tem je povezava med tako raznolikimi primeri, kot so domorodna plemena na kakšnem izoliranem otoku ali pa nacionalnimi vzorci vsakdanjega vedenja – njegova teorija je interdisciplinarna, ker posega na praktično vsak vidik človeške komunikacije, in praktično ni področja, kjer je ne bi bilo mogoče na tak ali drugače način aplicirati. Tudi zato si knjiga na 570 straneh vzame toliko prostora: ne samo, ker gre za kompendij Batesonovega dolgega in predvsem raznoliškega teoretskega opusa, temveč ker se njegov osnovni koncept dotika toliko različnih področij in pristopov, da je za vsaj približno izčrpno povzemanje vseh potreben impozanten prostor na nosilcu tiskane besede. Tudi zato 40 Batesonovih besedil v tej knjigi sega vse od transkripcij predavanj, razprav, povzetkov, kolumn, pa do „metalogov“, kratkih transkripcij vsakdanjih pogovorov med avtorjem in njegovo majhno hčerko, s katero se z otroško nedolžnostjo lotevata navidez nepomembnih vprašanj, ki pa, kot se izkaže, načenjajo prav tiste dileme, o katerih Bateson razmišlja v svojem raziskovanju.

Celoten vtis je tako nekje med osupljivostjo in kaotičnostjo – na eni strani takšna raznolikost besedil tvori dinamično branje, ki izvrstno ponazori vso večdimenzionalnost Batesonovega dela, po drugi strani pa so misli pogosto razmetane po knjigi, zato je večkrat težko izdelati jasno konceptualno nit. Obe izvrstni

spremni besedi (kakor tudi avtorjevi lastni povzetki na koncu vsakega poglavja) vsekakor močno pomagajo pri izdelavi jasne slike o celoti Batesonove misli, tako da je izčrpnost te knjige vsekakor velik adut, saj uspe na enem mestu združiti navidez težaven opus misleca, katerega delo še vedno uhaja preprostemu povzemanju in združevanju.

K N J I G A

Matic Majcen

Dve muhi na en mah

Ann Pettifor

The Case for the Green New Deal

Verso | London, New York 2019

„Spremeniti moramo vse,“ nam pravi velik napis, ki v živo zeleni barvi udari v oči z zadnje platnice knjige *The Case for the Green New Deal* britanske ekonomistke Ann Pettifor.

Nadvse pomenljivo se v tem zdi prav to, da gre za zaključno stran v knjigi, zaradi česar te besede bralec morda vidi šele po zaključku branja, predvsem pa, da ta stavek pravzaprav veliko bolje povzame bistvo knjige kot pa njen naslov. Ta knjiga se namreč kaže kot neke vrste manifest in apel za sprejem Zelenega New Deala kot svežnja velikopoteznih političnih ter gospodarskih ukrepov, s pomočjo katerih bi se ob grožnji vsesplošnega ekološkega propada krivulja razvoja in blaginje človeštva ponovno obrnila navzgor. S tega vidika se predlogi, ki so opisani v knjigi, zdijo logični in in tudi nujno potrebni, a se hkrati zdi, da gre vsaj v tem trenutku še vedno bolj za utopijo kot pa za realno uresničljiv dokument.

Poudariti je sicer potrebno, da Pettiforjeva še zdaleč ni zgolj teoretska ali obrobna opazovalka prizadevanj za uveljavitev Zelenega New Deala. Avtorico (roj. 1947) so leta 2007 kot ugledno ime keynesijanske veje ekonomije ter kot avtorico vrste knjig povabili v delovno skupino strokovnjakov različnih znanosti, ki je pripravila izvirni dokument o Zelenem New Dealu, ki so ga nato uporabljali kot instrument prepričevanja v političnih in ekonomskih razpravah. Intenzivno sestankovanje in kovanje tega krovnega dokumenta omenjene ekipe se je po naključju odvijalo ravno med potekom globalne finančne krize, kar je po avtoričinih besedah v knjigi njihovim prizadevanjem dalo dodaten pridih neizogibne nujnosti. Pettiforjeva že na samem začetku sicer priznava, da koncept Zelenega New Deala ni iznajdba njene skupine, saj je nastal že nekaj mesecev prej, januarja 2007, ko je novinar *New York Timesa* Thomas L. Friedman objavil kolumno z naslovom *Opozorilo z vrta*, v katerem je podal zamisel o „širokem naboru programov in industrijskih projektov, ki bi revitalizirali Ameriko,“ ob tem pa bi se država jasno in odločno obrnila proti obnovljivim virom. Po Friedmanovem članku in nato še dokumentu, ki ga je pomagala sestaviti Pettiforjeva, so mnogi vidni politiki in institucije zgrabili ta koncept in začeli o njem govoriti v javnosti, vključno z Barackom Obamo ter Evropskim parlamentom. Kot pravi avtorica, so takrat njihova prizadevanja zasenčili ukrepi za reševanje finančne krize, ki so, kot vemo, prej privedli do nove utrditve neoliberalnega sistema kot pa do kakršnega koli radikalnega obrata. Prav zato je morala ideja zaživeti na novo, na drugem

koncu. In tudi je. Leta 2018 je Alexandra Ocasio-Cortez, demokratska predstavica v ameriškem kongresu, začela v svojem programu intenzivno zagovarjati nekoliko modificirano različico Zelenega New Deala. Čeprav je imel načrt veliko podporo javnosti, pa to ni bilo dovolj, da bi prepričal vodstvo demokratske stranke ali starejše volivce, še manj pa republikansko stranko, zaradi česar dokument ni segel dlje od faze predloga. Kot Pravi Pettiforjeva, jo je prav to „zaskrbljujoče pomanjkanje podpore za razumen in racionalen program za soočanje s klimatskim kolapsom in ekonomskimi krivicami“ motiviralo, da je napisala pričujočo knjigo.

Pettiforjeva je prepričana, bo svet prej ali slej utrpel velik, streznjujoč šok – vprašanje je le, kakšne vrste bo ta šok. „Lahko, da bo šlo za poplavljanje ali delno uničenje kakšnega velikega mesta ob naraščajočem morju. Lahko, da bo šlo za vsesplošno vojno, na čelu z avtoritarnim voditeljem in zanikovalcem podnebnih sprememb, ki bo vodil svet v konflikt. Ali pa bo sledil (po mojem mnenju tudi najbolj verjetno) še en kolaps mednarodno integriranega finančnega sistema.“ Čeprav se avtorica nagiba k slednjemu, pa pravi, da vsi trije scenariji sodijo med povsem realne in prav nič presenetljivega ne bi bilo, če bi se katerikoli izmed njih uresničil že v bližnji prihodnosti. Kot zapiše, pa je najbolj kritično ravno premalo ambiciozno soočanje z ekološkim kolapsom. Ne gre samo zato, da imamo na čelu mnogih držav politike, ki zanikajo podnebne spremembe, temveč je izkrievljeno celotno pojmovanje delovanja sodobnega sveta. Avtorica v tem smislu izpostavlja večplasten problem meja – če se je denimo potrebno ekoloških izzivov lote-

vati na globalnem nivoju, pa jih interesi skupnosti neizogibno potrebujejo. Prebivalstvo potrebuje državo, ki skrbi za zdravstveni, šolski, davčni in pokojninski sistem – „regulativna demokracija ne more obstajati na globalnem nivoju“, pa čeprav nam prosti trg vsiljuje svojo različico globalnega zakona. Prav zaradi tega Pettiforjeva izpostavlja 5 načel, ki bodo vodili konkretne ukrepe: zagovarjanje krožnega gospodarstva s skrbjo za ohranjanje naravnih virov, večji poudarek na osnovnih življenjskih potrebah, poudarek na samooskrbi, večja vloga države ter promocija človeških delovnih mest namesto avtomatizacije.

Zagovorniki Zelenega New Deala imajo seveda več kot zgovoren vzor za implementacijo tovrstnih ukrepov, saj izvirni New Deal iz tridesetih let minulega stoletja še vedno predstavlja enega svetlejših poglavij družbenega razvoja v sodobni zgodovini. Pettiforjeva mu v knjigi pričakovano nameni svoje poglavje, z večjim poudarkom z opisom trendov, ki so do prvotnega New Deala sploh pripeljali, in, še pomembneje, odkrivanjem tistih, ki so ga pokopali. Kot je znano, je Franklin D. Roosevelt ukrep sprejel po finančni krizi leta 1929, ki je nastala kot posledica nestabilnosti, ki so jih povzročili prekomerni ekscesi privatnih „laissez-faire“ finančnih entitet. New Deal je takrat ponudil obrat k javnemu kapitalu, večji vlogi države, osvoboditvi od Wall Streeta ter privzemanju finančnega načrta Johna Maynarda Keynesa iz leta 1919. Čeprav je idila trajala (če odmislimo morijo II. svetovne vojne) daleč vsaj v šestdeseta leta, pa Pettiforjeva opozarja, da so finančniki z Wall Streeta in londonskega Cityja praktično že takoj po

uvedbi teh ukrepov stopili skupaj in so poskušali izvesti protiudarec, ki bi moč ponovno vrnil nazaj na stran zasebnosti kapitala. Čeprav pojav današnjih ekstremnih neenakosti v porazdelitvi kapitala umeščamo v čas vzpona neoliberalizma po Nixonovem šoku iz leta 1971 in oljni krizi leta 1973, pa Pettiforjeva poudari, da se je revolucija pravzaprav potihoma začela že leta 1962, ko je Siegmund Warburg, londonski bankir, začel premikati svoj kapital iz države v državo v skladu z najbolj ugodnimi (ali celo odsotnimi) stopnjami obdavčitve, s čimer se je izogibal vsem bančnim regulatorjem. Od takrat do danes je neoliberalizem največji korak v svoji uveljavitvi naredil prav v tem, da je tako stroko kot globalno javnost prepričal v resničnost trditve, da je gospodarska rast tisti osrednji kazalec, po katerem se meri blaginja neke družbe. Da bi pokazala, kako napačen je ta pogled, se Pettiforjeva obrne h knjigi *The Growth Delusion* Davida Pillinga, ki je na primeru Japonske iz prve roke pokazal, kako nenehen rahel padec BDP-ja, ki ga je beležila ta država, pravzaprav ustvarja zgolj statistično krizo, saj so bili v tej državi življenjski pogoji vseskozi zelo ugodni, vključno z nizko nezaposlenostjo, stabilnimi cenami in nasploh visokim življenjskim standardom v družbi.

Skratka, z današnjega vidika je New Deal morda res predstavljal dokaj kratko, a svetlo poglavje v sodobni zgodovini zahodne civilizacije, najpomembnejša ugotovitev pri tem pa je to, da je situacija danes zelo podobna kot takrat, ko se je Rooseveltov načrt dejansko kazal kot očitna rešitev za takratne družbene probleme. Nasprotniki so še vedno isti – zasebni kapital z Wall Streetom na čelu –

manjka torej le politične volje za njegovo uresničitev. Kljub tej očitnosti, ki jo Pettiforjeva zelo dobro ponazori, pa ima tokratni Zeleni New Deal tudi očitno slabost, ki je tisti prvi ni imel. Namreč, svojo dvojnost. Težko se je namreč znebiti vtisa, da se Zeleni New Deal, vsaj v obliki, kakor ga predstavi Pettiforjeva, pod krinko nujnosti rešitve ekološke krize zavzema za sprejetje povsem klasičnih postavk levo usmerjene politike, ki tradicionalno zagovarja večjo vlogo socialne države. Čeprav bi bili ti ukrepi učinkoviti v borbi proti neenakostim, ki jo povzroča dominantna vloga zasebnega kapitala, pa se z nekega drugega vidika vseeno zdi, da bi utegnil avtoričin predlog biti tudi škodljiv z vidika osnovnega apela proekoloških ukrepov. Avtoričin argument namreč na neki način izpodbija sam sebe: če je ekološki problem res tista krovna prioriteta današnjega časa, ki ima potencial združiti celoten svet v enotnem reševanju našega planeta, potem vžitje tega problema v tandem s tako ideološko zaznamovano politiko, kot je danes keysenianska ekonomija, prej daje vtis, kot da si neka politika poskuša prisvojiti ekološko vprašanje, namesto da bi

privzela pogled znanosti in bi ta problem prepoznala kot edino in največjo prioriteto današnjega časa. Zeleni New Deal tako morda res razglaša svojo univerzalnost, a bo v tej obliki sila težko prepričal tisti drugi pol politikov in volilcev, ki se bolj spogledujejo s konservativno miselno strujo. Vsaj v tem trenutku si je zato težko predstavljati, da bi lahko Zeleni New Deal v obliki takšne vseobsežne javnofinančne revolucije zaživel v praksi in da se v slogu marksistično navdahnjenih predlogov prej nagiba na utopično stran. Pettiforjeva ima vsekakor prav, ko v delu svojega pisanja poudarja potencialno katastrofo, ki smo ji vse bližje, saj takšno streznitev globalne javnosti namreč potrebuje za sprejetje Zelenega New Deala. Svetovna finančna kriza iz leta 2008 ob še večji utrditvi neoliberalne struje vendarle ni bila dovolj velik šok, primerljiv s posledicami črnega ponedeljka leta 1929. Čeprav morda takšno katastrofo doživljamo prav v teh mesecih, pa je ta korak – sadistično, kot se to morda sliši – tudi nujno potreben, da bi zavest o radikalni družbeni spremembi, z Zelenim New Dealom ali brez njega, zavladata povprek celotne globalne družbe.

K N J I G A

Petra Samec Stefančič

Jaz imam dve Bosni

Lamija Begagić
V con

Prevod Tatjana Greif |
 Škuc | Ljubljana 2019

Lamija Begagić je bosansko-hercegovska avtorica, rojena leta 1980 v Zenici. Je avtorica dveh zbirk kratkih zgodb, *Godišnjica mature*, ki je izšla leta 2005 in bila prevedena v slovenski jezik leta 2011 – *Obletnica mature* ter *Jednosmjerno*, ki je izšla leta 2010. V soavtorstvu z Marino Veličkovič je napisala priročnik *Furam feminizam*, ki je izšel leta 2016 in je namenjen deklicam v osnovni šoli. Knjiga *V con* pa je njen prvi roman, ki je bil objavljen leta 2016 pri beograjski založbi *Fabrika knjiga*, ki objavlja dela, ki obravnavajo postjugoslovanske razmere v regiji. Roman je nastal iz kratkih zgodb.

Jaz imam dve Bosni, ena je tista, ki je vplivala na moje odraščanje, zorenje, identiteto na način, kakor nas vzgaja in usmerja veliko zunanjih dejavnikov.../.../... Druga je ta današnja, ta okrog nas, posiljena Bosna, od zunaj in od znotraj, Bosna pod pritiskom, Bosna v krču, podobna kakšnemu velikemu preveč napihnenemu balonu. Zaradi prve ne bi rada živela nikjer drugje na svetu, zaradi druge bi zaprosila

za azil čez lužo in še dlje. (Begagić v Obletnica mature 2011, 143)

Roman *V con* nam predstavi protagonistko, ki je avtorica sama, profesionalna igralka namiznega tenisa, njeno življenje v Zagrebu in ljubezensko razmerje z Ivono, družbo pa jima dela pes Oksi. Že v zbirki kratkih zgodb *Obletnica mature* pravi:

Avtobiografije je v mojih zgodbah toliko, kolikor je v njej biografije ljudi, ki me obkrožajo. (Begagić 2011, 144)

Z notranjim monologom nas avtorica z izseki in drobci popelje v rodno Zenico, kjer je odraščala. V neki točki romana pa se protagonistka tja odpravi tudi sama, da

bi razčistila s svojo preteklostjo, prvimi ljubeznimi, z mamo in grozotami vojne, ki so pustošile po Bosni in Hercegovini. Avtobiografija v romanu se kaže s strnjenimi mislimi in vzorci, pristnimi

občutki tesnobe, v odnosu z materjo, ki nikoli ne bo dobila vnukov, z državo, rodno zemljo, ki je še zmeraj okovana s patriarhalno miselnostjo, pa vendarle v vseh teh tegobah in tesnobah ne vidimo tipične bosanske družine, temveč vidimo fenomen bosanske matere, ženske, ki brezpogojno ljubi. Njen odnos s protagonistko je nadrealen in za tiste razmere fenomenalen.

Nato je smeh nekako naglo potihnil. Mama je nadaljevala s pletenjem, s televizorja je prihajal glas Cyndi Lauper, jaz pa sem se v hipu zagledala v neko točko v daljavi iznad mamine glave, vdihnila, izdihnila, in ustrelila – Vesta ... jaz imam punco!

Mama je za trenutek dvignila glavo iznad pletenja in jo spet spustila, potem pa ga je odložila na mizo. Kaj res? – je vprašala sestra. Ja – sem pritrčila.../.../... Še nekaj časa smo molčale, mama je vstala in odšla do kuhinje, od koder se je vrnila čez pet sekund – Hotela sem kavo, a glej, saj jo že pijemo. Potem smo se vse tri nasmejale, vsaka je segla po svoji skodelici, sestra pa je v skomiganju z rameni dodala – Daj, naj ti bo srečno! (Begagić 2019, 56-57)

Mrežo medosebnih odnosov tkejo ženske, ki avtorici tvorijo in določajo svet, najpomembnejša za njeno razumevanje in sprejemanje je mama, prijateljice in prve ljubezni, ki tvorijo intimni prostor v avtoričinem pripovedovanju. Dotika se najbolj tabuiziranih in 'prepovedanih tem', tudi o menstruaciji (*Dobila sem – rečem mami in namrgodeno odstranim filter vrečko s čajem*), skozi oči žensk, tistih drugih, pa vendarle najbolj bistvenih v njenem življenju. Zanimivo je, da je edini moški, ki vstopa v njen roman in nam v enem od kratkih poglavij o njem tudi pripoveduje, njen trener namiznega tenisa Miki, za katerega pravi:

Najin odnos je bila neprekinjena hoja po robu, prek katerega me je vztrajno potiskal, vsakokrat enako upajoč, da se bom obdržala na nogah in ne bom padla.../.../... Pozneje sva postala prijateljca, on in jaz. Dolgo sva bila v stiku, potem ko je odšel. V Nemčiji je še krajši čas treniral mulce, s čisto drugačnimi metodami. (Begagić 2019, 66) Skozi roman torej spremljamo usodo mlade ženske, v tridesetih, ki je bivša aktivna športnica, saj si je poškodovala koleno. Prav zaradi te poškodbe se sprašuje o smislu vsega, kar jo je doletelo, kljub nesreči in včasih brezizhodnosti pa zmeraj

zmaga ljubezen in volja do življenja samega. Dotakne se odraščanja v vojni, kjer je v potokih tekla kri, popelje nas v leto 1992, v poletje, ki ni bilo pretirano vroče niti hladno, ko je bila stara 12 let in se je nad njeno Bosno pripravljala prava nočna mora z imenom vojna.

Stare smo dvanajst. Morje je tega leta kakšno miljo dlje kot prej. Razdalje med nami in plažami so se povečale, nemerljive v kilometrih.../.../... Tega poletja, ko se je življenje tako naglo razcepilo na prej in potem, marsičesa nismo vedele. (Begagić 2019, 123)

Kot mlada bosanska avtorica s popolno rekontekstualizacijo spreminja in detabuizira teme, ki jih je določila institucionalna kritika, prežeta s patriarhalno miselnostjo. Ko v romanu govori o odraščanju in vojni, prijateljstvih, homoseksualnosti, se dvigne nad zakoreninjene patriarhalne vzorce in nam vsakdanjost male deklice, potem tridesetletnice predstavi skozi prizmo ženske, marginalizirane ženske, ki se ji je uspelo dvigniti nad stereotipne vzorce in miselnost. Vloga mame v njenem življenju (nikoli namreč ne govori o očetu), predvsem njena spodbuda, prinaša v bosansko žensko pisanje nekaj novega, skoraj nemogočega. Ženski glasovi ji pomagajo premostiti vse razlike in težave, ki jo določajo. Mreža ženskih razmerij, v katere protagonistka vstopa, se širi in temelji na brezpogojni ljubezni, ki prinaša čisto drugačen pogled na družino, čisto drugačno družino, ki je polna brezpogojne ljubezni. Usoda torej ni določena z družinskimi vzorci in dominantno patriarhalno miselnostjo, temveč se tvori iz nas samih in od ljudi, ki nas obkrožajo. V njenem primeru so to vse ženske, ki jih je

na svoji poti spoznala... Soočenje s preteklostjo ji pomaga na poti spoznanja, da vse, kar se ji je zgodilo, določa njo samo, in temu ne more ubežati, temveč lahko samo sprejme svojo usodo in se z njo sprijazni, saj je vredno živeti.

Pograbim kokice, drugo roko spustim na koleno. Za čuda mirno je. (Begagić 2019, 156)

Mojstrsko napisan roman, ki je v bistvu skupek kratkih zgodb – poglavja romana se lahko berejo kot samostojne enote, nas popelje skozi doživljajsko izkušnjo lastnega življenja protagonistke, ki nas ne pusti ravnodušne vse do konca, ko knjigo odložimo. Res zanimiva in sveža prisposoba bosanske družine, mogoče malo moderna, predvsem pa stkana v brezpogojno pa tudi navidezno nit med materjo in hčerjo, ki ji je pustila, da se ne sramuje tega, kar je in kar bo postala. Poglavja romana se skupaj lepijo kot mozaik, vsem pa je skupna motivno-tematska lastnost, torej iskanje samega sebe. Če primerjamo druge avtorice, generacijsko povezane, ki pišejo kot ženske o ženski tematiki, lahko omenimo knjigo Lejle Kalamujić (1980) z naslovom *Kličite me Esteban in druge zgodbe* (2018), v kateri tudi odkriva polja ženske ljubezni, vendar gre pri njej za motiv razbite družine, njena homoseksualnost družino razdvoji, mati je tipična pripadnica patriarhalne ženske, razbita družina pa je motiv, ki ponazarja razpad Jugoslavije, države, ki je nikoli več ne bo. Upanje za Bosno in Hercegovino pri Begagićevi obstaja, pri Kalamujićevi pa odpira rane, ki se težko celijo ali pa se sploh ne.

K N J I G A

Petra Samec Stefančič

Neizpolnjene sanje

Kalia Papadaki
Dendriti

Prevod Lara Unuk | Goga | Novo mesto,
2019

Kalia Papadaki (1978) je sodobna grška pisateljica, ki je tudi pesnica in scenaristka. Roman *Dendriti* je izšel leta 2015, leta 2017 pa je zanj prejela nagrado Evropske unije za književnost ter grško nagrado za mlade pisatelje revije Klepsidra. *Dendriti* je njen prvi roman, ki je preveden v slovenski jezik.

Kalia Papadaki se je rodila na severovzhodu Grčije, v mestu, ki leži tik ob turški in nedaleč od bolgarske meje, odraščala je v Solunu, študijska leta pa je delno preživljala tudi v Ameriki in ta izkušnja Amerike je vplivala tudi na izbiro prostora dogajanj v romanu *Dendriti*. *Zvoki z notranjega dvorišča* je njena prva zbirka kratkih zgodb, ki je izšla leta 2009, druga knjiga pa je bila pesniška zbirka *Sivka decembra* iz leta 2011.

V svojih delih se Kalia Papadaki večinoma osredotoča na individualno usodo posameznika, ki je po navadi iz srednjega

ali še boljše nižjega sloja, ki ga v kaotičnem in nerazumno bogatem svetu določa predvsem njegova individualna kriza, ki je posledica gospodarske krize in nemoči posameznika, da bi jo spremenil, saj je njegova usoda dedno determinirana. Nemoč subjekta, njegovo bedo in stisko lahko slutimo skozi strnjene in dolge stavke, ki hitijo katastrofi naproti. V njenem prvencu kratkih zgodb *Zvoki z notranjega dvorišča* spremljamo prebivalce bloka v središču Aten, kjer že sam prostor dogajanja označuje anonimnost ter pretirano individualnost z izgubo posameznikove identitete. V romanu *Dendriti* pa se preseli v ameriško mesto Camden, ki leži v zvezni državi Maine v regiji Nova Anglija. Že sama beseda *dendriti*, ki so vejasto razrasli podaljški živčne celice, ki sodelujejo pri shranjevanju spominov v možganih, kaže na večplastnost romana, kar pomeni, da se zaznamovana usoda staršev prenaša iz roda v rod. Usoda staršev je zapisana v možganih še nerojenih otrok. Prostor dogajanja v romanu ni naključje in se ne razlikuje tako zelo od blokovskega naselja v Atenah, saj (kot pravi Lara Unuk v spremni besedi romana):

Mesto Camden, v katerem je trdno zasidrano dogajanje, ni izbrano po naključju, temveč ima funkcijo nekakšne Amerike v malem, njenega reprezentativnega vzorca, kot industrijsko mesto, ki je doživelo vzpon in padec ameriške proizvodnje.../.../... Že v dvajsetih letih prejšnjega stoletja sta Camdenu vladali italijanska in irska mafija, kar zanesljivo ni bilo brez vpliva na to, da je v sodobnosti postal eno izmed ameriških mest z najvišjo stopnjo kriminala. (Unuk, str. 230)

V romanu spremljamo usodo in zgodbo treh generacij ameriških imigrantov, torej pripoved poteka na dveh časovnih ravneh – v sedanosti in preteklosti, ki si na vsak način prizadevajo uresničiti prav tiste ‘ameriške sanje’. In v želji po uspehu tonejo v obup...

Najstnica Minnie živi s težavnim in nasilnim bratom, ki se fizično izživlja nad njo.

.../.../... brat tiran v malem, ki ji krade žepnino, in danes, ko si mu je drznila ugovarjati, je vzel škarje za ročna dela in ji odrezal pol leve kite. In kot da to ne bi bilo dovolj, ji je še zagrozil, da mu bo, če ga zatoži mami, to drago plačala, Minnie pa, ki dobro ve, da z vsemi grožnjami, ki jih izreče, misli resno, je vzela škarje, se postavila pred ogledalo šolskega stranišča in si pristrigla še desno kito.../.../... (str. 13)

Ko brat izgine in njena mama zaradi njegove izgube in svoje z njo povezane žalosti umre, jo po naključju sprejmeta Susan in Basil, ki sta starša njene sošolke Lito. Susan je nekdanja hipijevka, Basil pa potomec priseljencev iz Grčije. Lito je dvanajstletna uporniška najstnica, ki ljubi ameriški nogomet in je zaznamovana z nemogočim drugim imenom ‘68’. Številka je spomin matere na Woodstock ter opomin na vse njene neuresničene sanje in hrepenjenja, ki jih je imela kot mladenka.

Svetlolasemu dekletu je zares ime Lito in to ni kaj posebej groznega, ima sošolke in sošolce z bolj čudnimi in enako neprilagojenimi imeni, enako antipatično in težko jih je izgovoriti, vendar je bilo njenemu imenu pisano, da vleče za seboj mračni satelit, rep kometa, ki ji je od rojstva za petami, opomba in zvezdica v njenem butastem neskladnem imenu - kaj je vendar mislila

mama, ko ji je obesila še številko '68', da zaradi nje izstopa in da jo bo preganjala, dokler bo živa. (str. 15)

Druga pripovedna nit romana je usoda Basilovega očeta Adonisa Kabanisa, ki je kot grški priseljenec v dvajsetih letih prejšnjega stoletja prišel v Ameriko. Spremljamo njegovo usodo, vzpone in padce vse do njegovega ugašanja v domu za ostarele. Usoda se nemalokrat poigra z njim, želi si samo, da bi še zadnjič obiskal rodno Grčijo in babičin grob, vendar mu to nikoli ne uspe. To prenese na svojega sina Basila, ki je zaradi neizpolnenih očetovih želja zaznamovan že ob rojstvu, zato mu življenje ne prizanaša in ga pahne do propada njegovega cenenege gostinskega lokala - *dinerja*.

Pomembne romaneskne junakinje, ki spletajo in prepletajo nit romana, pa so tudi vse ženske protagonistke, ki nam s svojo usodo pokažejo življenjski prostor in okoliščine za žensko problematiko. Preplet odraslih protagonistk in nove generacije nam pokaže, kako se je ženska emancipacija skozi leta spreminjala – tabuizirane teme, kot so ženski alkoholizem, nezaželena nosečnost in s tem pravica do splava, nasilje nad otroki... Ralu, žena Adonisa Kanabisa, je najbolj skrivnostna ženska, saj o njej ne izvemo skoraj nič. Spremljamo jo kot tragično junakinjo, ki se dnevno utaplja v alkoholu, trpinči svojega otroka, Basila, na koncu pa jo doleti nesreča in pristane na invalidskem vozičku.

Adonis Kabanis je vedel, da ga njegova žena rada cuka, seveda pa ni vedel, koliko popije, ker sta se dogovorila za dve steklenici na teden.../.../... kar je Ralu počela, kot se spodobi in pri polni zavesti, je bilo kuha-

nje – v tem je bila dobra in kljub vsem vrtočlagicam in pijanosti je bila v pripravljanju hrane pravi as .../.../... samo mali Vasilis, ki še ni govoril, je slutil materino neugasljivo jezo, uperjeno vanj in v gospodinjestvo, in vsak dan je živel moro in alkoholne hlape, ki so preplavljali sobo in prepojili zidove s sladko-kiselkastim okusom.../.../... (str. 158-159)

V bolnišnici Raul dela kot glavna medicinska sestra gospa Hočevnar, ki je Slovenka. V romanu je ona edina ženska protagonistka, ki je uresničila svoje sanje, se izobrazila in ni skrivala svoje spolne usmerjenosti. Njena homoseksualna zveza pa ima vseeno nesrečen konec, saj se njena izvoljenka ne upa postaviti po robu svoji družini ter katoliški morali in zato zaradi žalosti zboli ter kmalu zatem zaradi raka na dojkah tudi umre.

Basilova žena Susan pa je tipičen primer matere in ženske, ki je imela v mladosti polno sanj, ki jih je prekinila nosečnost in se je zato odrekla vsemu, predvsem karieri. S splavom se skuša rešiti že tako propadlega zakona in se osamosvojiti od moških idej ter zaživeti enakovredno življenje brez moškega omejevanja.

... kolikokrat je sama obžalovala, ker je opustila študij in nima diplome - mislila je, da ima vse življenje pred sabo, da je nemogoče, da bi naredila napako, sledila je svojemu instinktu, samo da je bil zgrešen, ker je vedno tekala za moškimi in idejami, tokrat pa ni govora, da bi ponovila isto napako, tukaj bo ostala in se borila, in na začetku bo mogoče težko, ampak potem se bo vse uredilo.../.../... (str. 202)

Najhujše nasilje nad ženskami v romanu izvaja Adonis: že v mladosti posili irsko služkinjo, potem pa vsak dan pretepa

Raul, ki mu zbeži v alkoholno omamo. Druga žrtev fizičnega nasilja pa je Minnie, nad katero se izživlja duševno moteni brat, ki pa je tudi tipičen član tolpe.

Roman spominja na vožnjo s podzemno železnico, ki je kot bi film dal na hitro predvajanje, kjer posamezniki vstopajo in izstopajo na postajah ne vedoč, da so njihove usode podobne in se prepletajo, vsak s svojimi skrbmi v tem kaotičnem in neizprosni svet brez kančka razumevanja za individualno usodo posameznika. To kaotičnost in hitrost poteka romana pisateljica doseže z izjemno dolgimi stavki, ki so napisani v pesniškem, metaforičnem slogu, z nenehnim menjavanjem perspektiv.

Usode junakov so bralcu predstavljene kot zaporedje epizod, dobrih in slabih, deloma kronološko pomešanih, in ne kot klasične zgodbe o ljudeh, ki jih bičajo zgolj nesreče .../.../... Posamezni življenjski momenti se ne prestopajo, izgubljajo, eno stanje izpodriva prejšnje, ljudje se ne prestopajo prilagajajo pritisku zunanjih dogodkov, tudi njihovi značaji so fluidni in ambivalentni. (Unuk, str. 232)

Konec romana in usoda junakov ostajata neznanka, nedokončan film... Junaki so vrženi v melanholični tihi prostor in čas – kot snežinke, vsaka posamezno, ki se na koncu stopijo... Ko knjigo zapremo, junaki ostanejo v njej, zlit v svoje usode in misli...

K N J I G A

Robert Kuret

Senzibiliteta nove emocionalnosti

—
Ana Schnabl
Mojstrovina

Beletrina | Ljubljana 2020

Mojstrovina, prvi roman Ane Schnabl, podobno kot kratkoprozni *Razvezani*, sledi določeni etiki, ki je morda – kot tudi samoreflektira eden od likov – psihoanalitična etika, ki se stika s kategoričnim imperativom: ne izdaj svoje želje. In Schnabl željo velikokrat popisuje kot povsem telesni vzgib. Kot recimo opazi Aljoša Harlamov v spremni besedi *Razvezanih*, se nosilci njene želje, ko gre za izvenpartnerske afere, nikdar ne ukvarjajo z vprašanjem »je bilo to prav?«, saj je njihova odgovornost najprej in predvsem do samih sebe. To se morda sliši individualistično, a se vendar zdi, da je individualistično na tak način, da je do drugega tudi resnicoljubno. Pisava Ane Schnabl skratka ni pisava zatajenih strasti.

Pri tem je, kot pri *Razvezanih* prav tako opaža Harlamov, njena pisava tipična predstavnica t. i. nove emocionalnosti,

neke določene senzibilitete, ki nastopi po ironiji postmodernizma in ki čustva, občutja zopet vzame zares, ki jih vidi kot tisto središče, od koder vse raste. In zdi se, da je to določena senzibiliteta današnjika – pri tem recimo pade na misel tudi serija *V dvoje*, kjer se prav tako dogajajo (sicer bolj komične) partnerske intrige: gre za to, da neke določene emocije v medosebnih odnosih niso več toliko brbotajoči in nikdar izrečeni subtekst, ki ustvarja zadušno ali kakršno koli že atmosfero, ampak da se liki zavedajo svojih čustev, se o njih pogovarjajo, jih živijo, so z njimi v najslabšem primeru vidno zaznamovani. Njihovi odnosi postanejo tudi stalna (samo)refleksija čustev, ki se jim dogajajo. Pri tem pa je vendar treba opozoriti, da gre za določeno privilegirano pozicijo, da so npr. v *V Dvoje* to mladi (višjega) srednjega razreda, ki nimajo težav z nepremičnino in osnovno existenco in se zato toliko bolj lahko posvetijo emocijam kot usmerjajočemu dejavniku svojih življenj. In podobno tudi v *Mojstrovini*, ki se sicer ne dogaja v današnjiku, ampak l. 1985 in 1986, kjer se v zunajzakonsko afero zapleteta novorevijaš Adam, ki izdaja roman pri Mladinski knjigi, in njegova urednica Ana, ki je bila na položaj nastavljena po družinsko-političnih vezeh.

Mojstrovina je klinično natančen kemični eksperiment. »Scenaristično« oz. zgodbeno je njen nastavek praktično brezhiben: Adam je profesor na fakulteti, obenem pa sodeluje na sestankih Nove revije in pri pripravi Osnutkov nacionalnega programa, je torej – pro forma – na strani »revolucije«. Ana je urednica na Mladinski knjigi, kamor je bila nastavljena, da bi ovajala vse, ki bi izražali kakšne protire-

žimske tendence. Že nekaj časa je torej ujeta v mat položaj. Anin mož Sergej je bil nekoč punkersko-revolucionarni upornik, a je postal kritika sistema, ki jo je sistem uspel vključiti vase. Aljoševa žena Vera je zvesta lepotica, ki predvsem skrbi za dom in družino. Schnabl torej natančno nastavi svoje figure in njihovo ozadje ter enostavno pusti, da steče proces zgodbenega časa, ki bo prej ali slej vsakega od likov pritisnil v situacijo, ko bo moral znati artikulirati svoje notranje napetosti in ko se bo predvsem moral odločiti. In v končni fazi prav vsak od njih doživi trenutek, ko mora zavzeti svojo pozicijo – ko mora prepoznati svoj položaj, lastno umeščenost v tem položaju, lastna hotenja, želje, pa tudi preživetvene strategije, ki ga/jo pri tem usmerjajo.

Mojstrovina po svojem tonu marsikdaj dá občutek romana 20. stoletja. Dá občutek popolnega mojstrstva določenega stila, ki pa deluje kot stil nekega preteklega obdobja. Ni malo trenutkov, ko deluje izrazito kunderovsko: ko je prisotna neka vsevidna avtorska avtoriteta, ki med seboj prepleta svoje like, izrazito natančno artikulira njihove položaje, pa tudi vsi liki so artikulirani glede sebe. Gre za tiste vrste sodobno psihološko prozo, ki obenem deluje že kot spremni komentar, kot sprotna analiza dogajanja, gre za prozo skratka – kar prizna tudi sama – ki je nepovratno zaznamovana s teorijo, saj v njej nastopajo izobraženi ljudje (višjega) srednjega razreda, katerih emocije so velikokrat refleksije teh emocij, pri čemer pa ne gre zgolj za »emocije v umu«, ampak za artikulacijo telesa, za zaznamovanost s telesom. Morda bi bilo lahko teh telesnih motivov, moči telesa in njegovega pulziranja v

romanu obelodanjenega še več (izrazito telesne zgodbe so namreč – skupaj z divjo nevrotično pripovedjo – tudi boljši del samih *Razvezanih*), tudi spolni odnosi vsakič doživijo zatemnitev; a po drugi strani je treba poudariti, da *Mojstrovina* daje občutek, da ji ničesar ne manjka: da je na nek način kompletan roman, zaključena celota, ki ostaja predvsem zvesta svoji formi in izpelje svoje nastavke do konca.

Roman doživi več vrhuncev, a eden najvišjih je ravno pozicija, ki ni pozicija enega od obeh ljubimcev – Ane ali Adama – temveč izpoved Adamove žene, ki seveda ni zgolj izpoved, ampak je lahko tudi manipulacija, grožnja, a vse to ostajajo nianse, zavite v govorico, ki deluje »iskreno« (to je tudi ena od pozicij romana: liki, ki so tako artikulirani, da delujejo brez podtona, saj v svojo artikulacijo vključijo tudi svoj podton, tudi vse, kar bi lahko ostalo kot neizrečena manipulacija, s čimer njihova izjava postane nabita z več možnimi pozicijami, ki se združijo v njej). Prav njena izpoved je tisti »dodaten obrat vijača«, ki situacijo naredi še malo bolj skrivnostno. Sledenje svojemu etičnemu imperativu se nenadoma sreča tako z odgovornostjo, kot tudi s samimi pogoji, ki so ta imperativ, njegovo prepoznanje in zvesto sledenje, sploh omogočali. Skratka, kot boj za osvoboditev in boj za ohranitev skupne države je to boj, ki bo na koncu poznal bolj malo zmagovalcev; je situacija, ki zmagovalcev že na začetku morda sploh ni omogočala.

Kljub temu, da je roman umeščen v drugo polovico osemdesetih, gre predvsem za intimno zgodbo, kjer je družbenopolitično vrvenje bolj njen rob, komaj viden okvir, s čimer dobiva intimna zgodba o

prešustvu, o iskanju svobode, o sledenju zakonu želje dimenzije metafore takratnega položaja. Z intimno zgodbo se tako na nek način prikažejo svobodomiselnih revolucionarji, ki so že od nekdaj spajdašeni z režimom, revolucionarji, ki se v trenutku odločitve prestrašijo in se spomnijo, da sami ne bi obstajali brez podpore režima, reakcionarne sile, ki dajo jasno vedeti, da odcepitev za odcepljajočega pomeni katastrofalne posledice, in reakcionarne sile, ki se morajo sprijazniti, da je opozicija, ki so jo do neke mere za obstoj skupne države morali dovoljevati, v nekem trenutku prerasla dane okvire in da ni več poti nazaj. Pri tem *Mojstrovina* odzvanja misel Srečka Horvata iz njegovega knjižnega eseja *Radikalnost ljubezni*, da sta družbena in intimna revolucija, ki se kažeta tudi kot zvestoba določenemu notranjemu načelu, med seboj nujno povezani.

Ana Schnabl sicer ni prva v slovenski prozi, ki obdobje pred osamosvojitvijo povezuje z intimno osamosvojitvijo. Tu se lahko spomnimo na Gradišnikov *Roka voda kamen*, kjer se pripovedovalec Frane zaplete s sodelavko Manjo ter ves čas neutrudno analizira sebe, njo, njiju in ljubezenski trikotnik oz. četverkotnik, v kateri sta vpletena skupaj z njenima ljubimcema, pri čemer se osvoboditev pomembno dogaja tudi s pomočjo telesa, telesnega užitka. Na misel pride tudi roman Vladimirja Kavčiča *Pesnik in policistka*, ki se – prav tako proti koncu osemdesetih – dogaja v redakciji slovenskega časnika. Tu se znajdeta novorevijaš Birska, ki menja starega urednika, za katerim so na dan prišli stari zločini, in nova novinarka Sonja Podlogar, ki je podobno kot *Mojstrovina* Ana kot mlada ženska prilezla visoko, ker

je sprejela vlogo ovaduhinje, ki sistemu torej že na začetku svoje karijerne poti, že v svoji mladosti v turbulentnih časih dolguje zvestobo. Pri tem naj bi nadzorovala predvsem hipijevskega člana redakcije, a Sonja se zbliža tako z njim, kot tudi z Birso ter se prav tako znajde v konfliktu interesov. A njeno ljubimkanje z Birso je lahko zgolj faza, ki (tudi) zaradi širše družbene slike in njenih napetosti ne bo zdržala. Kavčič skratka podobno kot Schnabl med seboj tako intenzivno preplete svoje like, da na koncu obstajajo zgolj še različni odtenki sivine; naša zgodovinska zavest ve, da se je osamosvojitve zgodila, a odnosi v romanu ne triumfirajo kot slutnja novo porojene države.

Mojstrovino zaznamujeta dva močna občutka: po eni strani silne libidinalne energije, ki se dogajajo med Ano in Adamom, po drugi strani pa slepe ulice, pat pozicije, v katerih se je znašla libidinalna energija (slepa ulica, ki je mogoče celo predstavljala njene pogoje). V nasprotju s *Pesnikom in policistko* med ljubimcema obstaja neka totalna možnost in zmožnost artikulacije – situacija ne kulminira v tisi in nezmožnosti pogovora in jasnega

medsebojnega soočenja z vsemi okoliščinami, ampak Schnabl v osemdeseta pripele prav kasnejšo senzibiliteto nove emocionalnosti, kjer so vsi deležniki skrajno artikulirani, kjer artikulirajo in preiščujejo tudi vse zagate, v katerih so se znašli, kjer gre za preplet libidinalne energije in etične obveze do nje ter strateškega razmišljanja: tu je recimo presunljiv trenutek, ko se Ana zave, da bo z uresničenjem novorevijaškega programa, s katerim sodeluje Adam, tudi sama odletela kot gumb na pretesnih hlačah poslavljaljočega se sistema. Kljub iskrenosti njene »intimne« emocije, kljub vztrajanju pri njej, se vanjo vendar prikrade senca družbenega. Kljub temu da so torej liki zvesti samim sebi, svoji želji, tej želji strugo oblikujejo tudi družbeno-politične okoliščine.

Ana Schnabl v *Mojstrovini* skratka svoje like prižene do skrajne situacije, kjer so primorani sprejeti odločitve in kjer so primorani te odločitve tudi oblikovati oz. za njih iskati izgovore, opravičila; prižene jih do čistine, kjer se pokažejo za to, kar so. Kaj več je od psihološke proze, pa čeprav na trenutke zveni z neko zastarelo patino, težko pričakovati.

K N J I G A

Robert Kuret

**Zgolj hipna
dezorientacija**Borut Kraševc
AgniLud Šerpa, zbirka Klasična šerpa |
Ljubljana 2020

Roman *Agni* Boruta Kraševca – ki ga poznamo predvsem kot prevajalca sodobne ruske klasike, še zlasti Viktorja Pelevina – je prepojen z žanrsko senzibiliteto, ki se kaže v melodramskih elementih, množenju ljubezenskih trikotnikov, ki se prenašajo iz generacije v generacijo, iz enega kroga v drug krog, in osredotočenosti na zgodbo. Kraševc vpelje kar nekaj likov, med katerimi preklaplja, kar skrbi za dinamiko pripovedi in hiter tempo, saj se stalno nekaj dogaja, stalno nekaj razkriva, ljubezenski trikotniki pa se stalno množijo, kot bi bili substanca, ki pospešuje realnost v gibanje. Četudi ni plažna literatura, gre za berljiv roman – oz. kot bi rekli angloameriški kritiki, *page-turner* – primeren tudi za neobvezno branje na plaži. A plažnost, ki bi pomenila tudi konvencionalno pisavo, *Agni* presega ravno z nekaterimi formalnimi posebnostmi.

Agni na nek način uporablja trike filmske montaže. Predvsem neki osnovni trik (ki ga v svojih genialnih (art!) filmih

pri nas uporablja predvsem Ema Kugler), s katerim manipulira s samim prostorom: gledalec opazuje nek prizor, ki se z montažnimi rezi vzpostavi v nekem določenem prostoru. A v nekem trenutku se zave, da se je prostor zamenjal in da tega sploh ni opazil; da je skratka eden od montažnih rezov pomenil neviden prehod v drug prostor. Zamenjalo se je prizorišče, liki, morda tudi čas. Doseganje take manipulacije prostora in časa se pri Emi Kugler zgodi predvsem tako, da izrabi filmsko iluzijo kontinuitete, npr. nekega giba. Neki lik recimo odpre vrata, montažni rez nas prestavi na drugo stran vrat, kjer pričaku-

jemo, da bo izstopil ta isti lik, a namesto njega se pojavi nekdo povsem drug. Podobno manipulacijo dosega tako, da v kontinuiteti enega giba med seboj poveže dva svetova: gib začne lik v nekem prizorišču in času in ko po montažnem rezu (ki pač ni

opazen, ampak ga imamo za »naravnega« v prikazovanju/konstrukciji nekega določenega prostora) nadaljuje ta gib, v nekem trenutku vidimo, da sploh ne gre več za isti lik, niti za isti prostor in mogoče tudi čas ne. Skratka: mislili smo, da smo nekje, a se v nekem trenutku ovedemo, da se že nekaj časa nahajamo nekje povsem drugje, ne da bi to sploh vedeli. Gre za trenutek popolne dezorientacije, ki ga na svojevrsten način v *Agni* dosega tudi Borut Kraševc.

Agni je sestavljen iz kratkih, nekajstranskih poglavij, ki preklaplajo med različnimi perspektivami: Brina, Katja, Ivan,

Maša, Agni (radikalizacijo takega preklapljanja recimo uporabi Jernej Županič v *Mamutih*, kjer preklapljanje ni preklapljanje le med liki, ampak tudi med pripovednimi perspektivami, pripovedovalci: med personalnim, avktorialnim, prvoosebni). Pri tem je začasna dezorientiranost, ki jo Kraševc doseže, dveh vrst: bodisi ne vemo točno, kje smo se sploh znašli (kar bolj učinkuje na začetku romana), bodisi mislimo, da vemo, kje smo, a se izkaže, da smo nekje povsem drugje. Ravno ta delna dezorientiranost v prostoru, ki jo nekajkrat doživimo, izvrže še tretjo posledico, in sicer da včasih spočetka nismo prepričani, da smo zares tam, kjer je videti, da smo. To dogajalnim prostorom nasploh na začetku poglavij podeljuje določeno odprtost, nedorečenost, kot v trenutku, preden raziskovalec odpre škatlo s Schrödingerjevo mačko. Preden prostor prepoznamo, simultano obstaja več prostorov.

Prvi učinek – ko ne vemo točno, kje smo se sploh znašli – je pogojen predvsem z vpeljavo perspektive Agni. Agni je namreč zajec oz. natančneje kunec (in prav zaradi tega je ta učinek značilen predvsem za začetek romana, saj se po spoznanju kunčje perspektive nanjo navadimo in jo tudi pričakujemo). Zato so ena najbolj fascinantnih poglavij romana ravno prva poglavja, saj pričakujemo določeno zveznost oz. kontinuiteto med dogajanjem, med liki in njihovim doživljanjem, saj še nismo povsem privzeli destva, da je del romana tudi kunčja perspektiva. Ta subjektivira živali, ki opazujejo okolico in jo tudi doživljajo – gre za pozicijo, ki je v slovenskem romanu nismo ravno vajeni. Če nam to živali po eni strani sicer približa, opozori tako na njihovo soudeležnost v prizorih z ljudmi

kot njihovo »samostojno« bivanje (pri čemer so skoraj pretresljivi prizori, ko se ponoči k kunčji kletki prikrade lisica in ko enemu od kuncev, ki delajo kraval, da bi priklicali človeško pomoč, odgrizne nogo), pa gre po drugi strani za subjektivacijo v smeri antropomorfizacije: njihov pogled se zdi vse preveč podoben človeškemu pogledu. Pri čemer se moramo zopet vrniti na uvodno opazko o določeni meri plažnosti *Agnija*: gre za potencialno izredno produktivno rabo perspektive, ki pa v končni fazi ni namenjena globlji raziskavi ali radikalizaciji, ampak ostaja bolj kot ne to, kar je bila na začetku: ena od možnih perspektiv, ki je perspektiva kunca, a raba te perspektive ne izraža resne tendence, da bi se »pokunčila«. Kar je morda škoda, da se želi *Agni* v takih primerih zadrževati v zastavljenih žanrskih okvirih, s čimer določeni formalni prijemi delujejo kot prijetno bralno razvedrilo, ki bralno izkušnjo malce zamaje, a je nikdar ne prevrne, vedno se – in to kar kmalu – zopet vzpostavi razviden svet, v katerem bralec ne tava, kjer je točno našel svojo orientacijo in kjer se lahko zopet posveti zgodbi in lju-bezenskim trikotnikom.

Drugi učinek, s katerim se Kraševc poigrava v *Agni*, se tiče trenutka popolne dezorientacije v prostoru: bralec misli, da ve, kje je, a se zave, da se nahaja nekje popolnoma drugje. Oziroma misli, da se nek dialog v novem poglavju nanaša na prizor iz prejšnjega, a kmalu vidimo, da se nahajamo v nekem drugem pogovoru. To se v *Agni* zgodi kar nekajkrat in je – kot rečeno – posledica vpeljave več likov in preklapljanja med njihovimi perspektivami. Posebej zanimivi so ti učinki, ko bralec živalski lik Agni nekaj časa bere kot človeškega.

To je – nasprotno od zgornje opazke o antropomorfizaciji živalskega pogleda – perspektiva, kjer gre za človeško dojetanje živalskega, s čimer je tudi bolj radikalna, saj živalsko na ravni percepcije povzdigne na človeško, kar s seboj prinese tudi bolj vživljeno, empatično perspektivo na samo gibanje in življenje živali. Agni je – kljub temu da je edina izvzeta iz ljubezenskih trikotnikov (celo zavrne načrtovano parjenje s samcem) – tako središčna perspektiva romana, saj ravno vpeljava njene perspektive povzroči določen lom – ne pa, kot rečeno, tudi zloma – v vseh ostalih perspektivah.

Agni je v končni fazi berljiv, spretno napisan in tudi zabaven roman, ki pa vendar stalno ostaja to, kar si zada na začetku: zgodba, ki koketira z melodramo in s plažo. Navkljub temačnejšemu zaključku, ki ne prinese pomiritve na ravni zgodbe, saj ne izvemo, kako se bo razpletel klobčič trikotnikov, ki se je nepovratno in usodno zapletel in zgolj še čaka na svojo eksplozijo. Roman se namreč konča, preden bi se ta zgodila, s čimer po eni strani ustvari določeno negotovost, odprtost, po drugi strani pa lahko ravno zaradi tega ohrani svoj lahkoten ton, ki bi se bržkone razbil ob nadaljnjem razvijanju in opazovanju posledic teh ljubezenskih trikotnikov. Obenem

lahkotnost ohrani, ker sunke v perspektive, zaradi katerih zgolj hipno dezorientira bralca, dojema bolj kot popestritev romana, ne pa kot možnosti njegove radikalizacije: morda ravno zaradi tega, ker triki ostajajo isti, ker se ne razvijejo, postanejo predvidljivi, s čimer tudi roman izgubi nekaj začetne svežine in tako bolj ali manj ostanemo z njegovo zgodbo, ki romanu očitno pomeni preveč, da bi si jo drznil zastaviti v zameno za bolj radikalen literarni poskus.

To je škoda, ker roman definitivno ima potencial za več: žal mi je, da ni v nekem trenutku postal še bolj labirintast, da se ni bolj posvetil razkroju svoje forme, da ni žanra zašpilil z bolj radikalno avtorsko noto, da trenutki dezorientiranosti v prostoru niso trajali dlje, da se mestoma trudi biti zgodbeno preveč razviden in vse pojasniti; da skratka ni toliko pospešil svojega prostora, da se ne bi v prostoru izgubili le bralci, ampak tudi liki sami; da bi skratka iz melodramskega ljubezenskega trikotnika lynchevsko odprl vorteks v podzemni svet – tako likov kot žanra samega. A to v končni fazi govori bralec, ki se ne more povsem sprijazniti s tem, da je roman povsem zadovoljen – in v tem tudi koherenten – s tem, kar je.

K N J I G A

Veronika Šoster

**Mmm, rumene
breskvice!**Sabina Radeva (priređila in ilustrirala)
V coniPrevod Ana Ambrož Strle |
Grlica | Ljubljana 2020

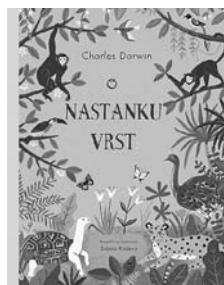
Slikanica *O nastanku vrst* je nekaj prav posebnega. Prvič zato, ker gre za prvo knjižno delo Sabine Radeve, grafične oblikovalke in ilustratorke iz Londona, ki je magistrirala iz molekularne biologije in se navdušuje nad projekti, ki združujejo znanost in umetnost, in je množično podporo zanj došla na Kickstarterju. Drugič zato, ker je to tudi prva slikanica kadarkoli, ki se ukvarja s teorijo o nastanku vrst Charlesa Darwina (1809–1882). Tretjič pa zato, ker gre za vsebinsko natančno in zahtevno, a vseeno otrokom popolnoma dostopno delo. Zato ni nič čudnega, da je slikanica od svojega izida leta 2019 pobrala cel kup nagrad in doživela prevod v več kot 30 jezikov.

Kombinacija teksta in ilustracij je preiščljena, saj eno nikoli ne prevlada nad drugim, ampak delujeta harmonično, zato je knjiga odličen primer uravnoveženega dela, ki tako z besedilom kot s sliko pridobi vrednost in eno ne rešuje drugega. Vsebinsko se Radeva sprehodi skozi Darwinovo razlago revolucije tako, da razdela glavne

pojme iz njegove knjige *O nastanku vrst* (1859). Vsebino knjige je možno razčleniti na štiri glavne pojme, in sicer evolucijo, vrsto, naravno selekcijo in rod. Vsak izmed teh temeljnih Darwinovih pojmov je v knjigi dodatno izpostavljen z odebeljenim besedilom, kar je sicer rahlo učbeniški pristop, a v tej postavitvi deluje, saj je hitro vidno in izstopajoče, zato bo otrokom ostalo v spominu tudi v primeru, da se s temi pojmi srečujejo prvič. Avtorica v nagovoru bralcem pojasni, da si je ob pisanju želela, »da bi se iz te knjige otroci lahko učili o moči opazovanja in spoznavali, kako jih lahko radovednost, ki jo čutijo do

narave in sveta, vodi do neverjetnih odkritij,« kar ji uspe v celoti.

Razgibana knjiga namreč nikoli ne izgubi fokusa, ampak nas vodi od pojma do pojma, obenem pa razlaga,

ponazarja in analizira določene podrobnosti. Vključuje diagrame, družinska drevesa, uporablja različne pisave in včasih celo stripovske oblačke. S to grafično razsežnostjo še bolj plastično prikaže nekatere poante, ki so mlajšim bralcem težje razumljive zaradi svoje abstraktnosti ali zahtevnosti. Pri tem pa ni niti za trenutek pokroviteljska ali poenostavljajoča, ampak sledi Darwinovi knjigi in misli ter počasi, a vztrajno plete jasno rdečo nit skozi njegovo delo o nastanku vrst. Informacije nikoli ne poplavijo strani, ampak so dozirane s primernim tempom, ki mu je lahko slediti, a hkrati spodbuja vedoželjnost. Čeprav je besedišče rahlo poenostavljeno, ni

izmaličeno, vsake toliko pa najdemo celo kakšen Darwinov citat. V zaključku nato še enkrat, po točkah, povzema vse glavne ugotovitve, kar služi tako za obnovitev že prebranega kot tudi kot vstopna točka ob ponovnem branju in listanju knjige.

Radeva v nagovoru bralcu še razloži, da se je Darwin zaradi duha časa načrtno izogibal špekulacijam o izvoru človeka, tej temi je kasneje posvetil posebno knjigo *Izvor človeka*. V dodatku pojasni še nekaj zahtevnejših pojmov, kot so DNK in geni, variacije in mutacije, epigenetika in komparativna embriologija, pojasni pa tudi nekatere nesporazume, ki veljajo v zvezi z Darwinovo teorijo, na primer to, da je evolucija teorija o nastanku življenja na Zemlji. Za vse res zvedave dodaja še slovarček (fosil, generacija, podmladek, prednik itd.) in priporočeno literaturo za nadaljnje branje. Da ne gre za eno izmed tistih knjig, namenjenih otrokom, ki so se zadušile v cenzuri in olepševanju, priča tudi dejstvo, da je prostor namenjen tudi Darwinovim težavam in vprašanjem. Zavedal se je, da bo svojo teorijo težko dokazal, zato je res hotel razčistiti z vsemi dvomi, na primer s tem, zakaj so vrste, jih vidimo, lepo opre-

deljene, namesto da bi v vsej naravi vladala zmešnjava in zakaj ne vidimo številnih vmesnih obliko razvoja, pojasnjuje avtorica. Radeva razume otroške možgane, ki si zastavljajo vedno nova in nova vprašanja, in se zaveda, kako bogato domišljijo mora nahraniti s knjigo, zato ne popušča in vsebino res razčleni do zadnjih dilem.

Instantni uspeh knjige pa je brez dvoma zakrivila tudi ilustracija, ki je podrobna in filigranska, a obenem prikupna, topla in nežna. V knjigi kar mrgoli živalskih vrst, v poglavju o naravni selekciji se hroščki srčno razveselijo breskev z oblacom: "Mmm, rumene breskvice!♥" Vizualna bogatost tako ne zaostaja za Darwinovo vsebino, ampak jo celo povzdiguje in približuje bralstvu, ne glede na njegovo starost. Knjiga nagovarja, že preden se začne, z notranjimi platnicami, na katerih se bohotijo pisani metulji in hroščki s spremeljajočimi slovenskimi in latinskimi poimenovanji. Knjiga kar kriči: »Pridi, spoznaj me!«, s svojo razgibanostjo pa dokazuje, kako fascinantno je raziskovanje in kako nam razna znanstvena dognanja odpirajo oči in širijo pogled.

G L A S B A

Igor Bašič

Na poti proti obzorju upanja

Tamikrest
Tamotaït

Glitterbeat | Ljubljana 2020

Joj, kako sta nas sredi devetdesetih let začarala *Ry Cooder* in *Ali Farka Toure* s ploščo *Talking Timbuktu*. Tistega leta 1994, ko je plošča izšla in pobrala grammy za najboljši »world music« album, sem bil glasbeni urednik na Radiu Študent. Sledil sem povsem drugačni glasbi, vendar sem moral prisluhniti tudi drugim muzikam in se jih (na)učil poslušati, da sem ločil zrno od plevela. Danes se med zavajajočim in površnim natolcevanjem o kitarskih in rockerskih devetdesetih letih na Radiu Študent rado pozabi, da so bile vzporedno znotraj takratne glasbene redakcije (kot vedno in še danes) močne različne struje. Ena med njimi je zastopala afrogodbe, s katerimi smo bili po zaslugi Zorana Pistotnika, TC Lejle, Sonje Porle in še koga zelo na tekočem. Ali Farka Toure je bil pogostokrat na pladnju, *Talking Timbuktu* pa je (bila) posebna mojstrovina. Marsikomu je spremenila pogled na godbe sveta. Bila je vstopnica v barviti glasbeni svet črnega kontinenta. Njen čar je v odkrivanju drug(ačn)e, recimo temu afriške, plati

bluesa. Ali Farka Toure in Ry Cooder sta postregla z ležernim, a še kako zavzetim igranjem in petjem pesmi, Ali Farka Toure pa se je še enkrat izpostavil kot ključen prevodnik do puščavskega bluesa (saharskih nomadskih ljudstev, ki je v zadnjih dvajsetih letih dobil močan zagon ter svežo in mlado kri).

Na to ploščo sem se spomnil ob poslušanju novega, petega albuma tuareške zasedbe Tamikrest. Ne toliko zato, ker sementa Talking Timbuktu najdemo na *Tamotaït*, ampak ker ju veže uglašen in hkrati progresiven klimaks kulturno-glasbenega združevanja in prepletanja različnosti v homogeno in svetovljansko godbo,

ki ne pozna meja,
 ki ne skriva vzorov
 in ne izda korenin.

Skupina Tamikrest ni več neznanica. Konec koncev smo jo že trikrat gostili pri nas, tudi po za-

slugi njene matične založbe Glitterbeat, ki ima sedež v Ljubljani. V desetih letih od izida prvenca *Adagh* se je prebila v špico najprezentativnejših imen sahelskega/saharskega bluesa. Za njen preboj na svetovno prizorišče je bil usoden leta 2013 izdani album *Chatma*, s katerim se je zasedba poklonila rojakinjam, sestram, neustrašnim bojevniciam za preživetje v neprijaznem, s sovraštvom, vojnami, osvajanji in genocidom zmasakriranem puščavskem okolju. Pravzaprav je vsaka njena nova plošča poklon domovini, spomenik tuareškemu kulturnemu in političnemu boju za neodvisnost, v katerem je Tamikrest z drugimi sorodnimi skupinami odložila orožje in name-

sto kalašnikovk deluje s kitarami, igra in poje pesmi upora in upanja. Nastopa odkrito aktivistično. Z glasbo kot medijem bodri svoje rojake in osvešča svetovno javnost o žalostni usodi svojega ljudstva.

Z novim albumom ni nič drugače.

Prežet je z otožnostjo, vendar ga nosi skrivnostna moč upanja. *Tamotaït* v jeziku Tamašekov pomeni upanje na pozitivno spremembo. Upanje, da bodo zaživel v miru. Upanje, da se bodo vrnil k domačemu ognjišču, da bodo delali in ustvarjali v svoji neodvisni državi Azavad, ki ji je posvečena ena od devetih opojnih pesmi na plošči. Četudi ne razumemo jezika, nas magičnost napevov in puščavske atmosfere zapelje v krhek in ranljiv svet beguncev brez domovine.

Ploščo odpre afirmativen komad *Aw-nafin* in nas nagovori z zmernim stopnjevanjem silovitosti, v katerem je opazen odmik od melanholije sahelskega bluesa k tršim, rockovskim prijemom. Nič novega, ta premik je zaznamoval že omenjeni album *Chatma*. Uvodna afirmativna potencia se v nadaljevanju poleže v že omenjeni skladbi *Azawad* ter *Amzagh*, ki nas vodita v osrčje želje in upanja na vrnitev v domovino, v Saharo. Četrta, *Amidinin Tad Adouniya*, nas z značilnim ritmičnim ploskanjem spet vrne k izvornemu slavljenju upora in svobode. Na dan privre složnost kolektivnega duha, ki je najmočnejše orožje izraznosti Tamikrest, tako na vokalni kot instrumentalni ravni. Slednjo odlikujejo kitarški dialogi, na pol dueli vodje skupine in frontmana *Ousmane Ag Mossa* in kitarista *Paula Salvagnaca*, ki si brez teženj po prevladi podajata stavke, se tovariško izzivata in spletata raznobarvne odtenke in melose v zelo barvito in zračno

glasbeno govorico. V baladno izpeljani *As Sastnan Hidjan* se z dovršenimi kitar-skimi solažami zmešata saharški pesek in arizonska puščava. Kot potencialni hit na plošči nastopa skladba *Timtarin*, ki ne izstopa zgolj zaradi šarma gostujoče maroške pevke *Hindi Zahra*, ampak ker se iz žalostinke prelevi v osvobojajoč marš. *Ti-houssay* nas z ritmom kameljih kož odpravi v puščavske širjave in je dober primer dopolnjevanja tolkalca *Aghaly Ag Mohamedine* in bobnarja *Nicolasa Gruppya*. Z učinkovito skrbjo za razgiban ritem kujeta modernost in tradicionalnost v eno ter podobno kot kitarista ne silita v ospredje, ampak skrbita tako kot tudi basist Cheikh Ag Tiglia za složnost in uglašenost celotnega kolektiva. Ko se že lagodno namestimo na zibajočem valovanju psihe-delične ježe električnih kitar, začno padati drugačni strunarski zvoki, ki so hipni kot utrinki na jasnem nočnem nebu. Predzadnja *Anha Achal Wad Namda* je čista rokenrolvska poskočnica in če vas ob njeni vihravosti in kuštravosti ne zasrbijo podplati in vas ne prime, da bi mahali z rokami in glavo, vam ni pomoči. Traja dovolj kratko, da ne znorimo in ne izgubimo stika z realnostjo, ki je vse prej kot svetla. Zaključna *Tabist* nas odnese na neskončno potovanje v melanholične širjave proti obzorju upanja. Pri njeni izvedbi sta se danes internacionalni skupini pridružila japonska glasbenika *Atsushi Sakta* in *Oki Kano* z japonskimi tradicionalnimi strunarskimi instrumenti in nazorno pripomogla, da so Tamikrest stkali še eno vez, tokrat z deželno vzhajajočega sonca.

Če je bila plošča *Chatma* prebojna z zlitjem puščavskega bluesa in bolj zahodnjaških rockovskih vplivov, odlikuje zad-

njega rahločutno dovršena nadgradnja pletenja rockovske psihedelije. Naslov plošče *Tamotait* nima le političnega sporočila in ne vpliva le pozitivnega upanja, je še kako posrečena preambula ustvarjalnega potenciala, same naravnosti in izraznosti celotnega albuma. Tamikrest so ostali zvesti svojemu prepoznavnemu slogu ter na široko in brez kaplje agresivnosti segli v svet. Še vedno nam prinašajo odmev in sporočila iz tuareških begunskih taborov v Libiji in Alžiriji, z glasbo iz eksila pa so se pretvorili iz razseljencev v glasbene kozmopolite, v državljane sveta.

G L A S B A

Katarina Juvančič

Tam, kjer so trave prijazne

Uršula Ramoveš in Fantje z Jazbecove grape
Hribovske balade

Celinka 2020

Poljanska dolina predstavlja enega tistih koščkov sveta, kjer se vsaj malo blagodejne ravninske zelene na poti iz Škofjeloškega radodarno odpre proti Cerkljanskemu, preden nas pogoltnejo senčne grape in nešteti "uauiu'nki", dokler se ne najdemo v neki drugi geografski in narečni realnosti. V tem predahu med razgibano zemeljsko povrhnjico globoko dihajo pesmi *Janeza Ramoveša*. "To pokrajino boš po vonju spoznal. Po dolgih, vlažnih sencah diši. Mene boš spoznal, ker po dolgi zasenčeni ljubezni dišim" (*Če me boš v teh krajih iskal*, iz novega albuma). Tam doli iz korenin in dolgih vlažnih senc vse do vrha hribov pa še dlje, veliko dlje, jih že dve desetletji uglašuje zvonki, "zagmašno-šansonjerski" glas žene Uršule, da na koncu vsaka pesem, vsaka zgodba postane slovesnost in ritual zase.

Da, že dvajset let je minilo od prvenca *Uršule Ramoveš* z naslovom *Sugar Free*

Baby (2000), čeprav je na oder stopila že konec osemdesetih let, ko so jo kot zborovsko pevko k sodelovanju povabili njen (takrat) bodoči življenjski sopotnik Janez Ramoveš ter *Metod in Brane Frlic* (lokalno snovanje slednjega je zabeleženo na zgoščenki *Poljanski blues*, 2005), pajdaško združeni v “kulturno-teroristično skupino” *Ne bom oprala teh krvavih madežev*. Na performansu v Kranju so med njenim petjem starih cerkvenih pesmi menda trosili hlevski gnoj. Pa naj še kdo reče, da ruralni kulturi manjka prevratniškosti!

Sicer pa – vdor estetsko nižje ovrednotenih, ruralnih govoric v “visoko” književnost je že sam po sebi subverzivno dejanje – ne le jezikovno, ampak tudi družbeno, politično in umetniško. Janez je to subverzivnost na svojstven način še naprej kultiviral in klesal v poetskih štorijah poljanskih lokalcev in njihovega vsakdana. Z jezikovnimi melioracijami, ki jih ponuja domači dialekt, je “vesoljni” Sloveniji obelodanil poljanskega slehernika z vso ontološko surovo razsežnostjo njegove bivanjskosti. Ne zato, da bi poglobljaj pri nas že tako akutno shizmo podeželje–mesto, ki jo poganjajo politični, kulturni in ekonomski diskurzi centrov moči, ampak zato, da bi pokazal prav to, v čemer se urbano lahko zrcali – vrvečo, ustvarjalno središčnost in obenem kompleksnost periferije, kjer so, denimo, brali večernice in poslušali *Joy Division*. Danes se pravzaprav najmočnejši pesniško-kantavtorski glasovi oglašajo prav iz tistih koncev – *Ramoveši, Jani Kutin* (Čadrg), *Tomaž Hostnik* (Suha/Škofja Loka) in drugi.

Tako Ramoveš kot v prejšnji številki Dialogov predstavljeni mladi skladatelj in pesnik Tomaž Hostnik (takorekoč sosed),

pa tudi Kutin, svoja domača narečja, polna vsakovrstnih idiosinkratičnih karakteristik, popačenk, izposojenk, arhaizmov, lokalnih manerizmov, folklornih elementov, v katerih se odslikava razmerje tamkajšnjega človeka do narave, družbe in samega sebe, v pesniški govorici polirajo do visokega sijaja. S tem ne opolnomočujejo zgolj lokalne govorce, ampak tudi njene govorce in govorke. Že fonemske značilnosti, postopki rimanja in sintakse se v dialektih lahko precej razlikujejo od zbornega jezika in zato zahtevajo poseben tretma, ki ga najbrž do potankosti lahko obvlada samo pesnik-naturščik.

In tu Janezu stopi naproti Uršula Ramoveš, ki lirično, pripovedno, baladno, robato, mestoma tragično, tragikomično, celo obešenjaško novoljudskost njegove poezije razume in prevaja ne le na glasbeno estetski, ampak tudi na intuitivni, telesni, glasovni ravni. S tem poudarja tisto moč sporočil, ki bi brez glasu ostala zgolj črke na papirju, s katerimi bi se mučili in zabavali zgolj redki bralci in bralke obskurne poezije. Šele v glasbenem prevodu rovtarska melodika postane dovolj potentna in sublimna, da se z njo povežejo vsi, ki je v pisanem jeziku sicer ne bi (povsem) razumeli. Tu Uršuli že od prvega albuma naprej stopa naproti pianist *Joži Šalej*, s katerim se je pred desetletji spoznala v Komornem zboru Radia Slovenija in s katerim sodeluje še danes. Z njim je posnela dva albuma Janezove poezije (poleg že omenjene še *Na sunčn dan sm se z biciklam pelu*, 2003), leta 2006 pa je ob izdaji Ramoveševe zbirke poezije *Staroselski ciklus* poklicala še nekaj glasbenikov, in rodila se je skupina *Fantje z Jazbecove grape*, ki jo vse od takrat (ob premenah nekaterih

članov) spremlja in prireja njen izbor soprogove uglasbene poezije. Uršula Ramoveš je s skupino izdala še albuma *Angelčesjine* (2007) ter *Talisman* (2013). Letos jeseni so se jim pridružile še *Hribovske balade*, na katerem poleg članov skupine (*Uršula, Joži ter Metod Banko* – pevec in kitarist) sodelujejo še sin *Martin Ramoveš* (kitarist, karikaturist, besedilopisec) s svojo skupino, tolkalist *Blaž Celarec*, violinistka *Jelena Ždrale*, multinstrumentalist *Boštjan Gombač* ter kontrabasist *Nino de Gloria*.

Za snovanje trojca je sicer značilen glasbeni minimalizem in vokalno večglasje, ki postopno gradi in podčrtuje dramatičnost poezije ter ji tako dodaja več dinamike in prožnosti, pa tudi ljudske (s)pevnosti. Besedila oziroma pesmi so že same po sebi zaokrožene pripovedi, močne narativne celote, s katerimi je potrebno v glasbeno-aranžmajskih postopkih ravnati previdno in subtilno, da ne zastrejo njihove sporočilnosti. Tega se Uršula in "Jazbeca" sicer močno zavedajo, a se to pot s pomočjo že omenjenih sošpilavcev in sošpilavke, povečini sicer starih znancev številnih drugih glasbenih projektov ter skupin, odločijo za večjo zvočno raznolikost in občasno razplamtevanje konteksta s skupinsko medigro. Obenem pa se s tem mestoma odpirajo tudi v bolj bohotne, a ne nujno tudi neklišijske rokersko-elektrificirane (*Od Marije, An sam sorov oponašajne človiških glasov*) ali s "ciganskim melosom" (*Masovnik umori Ščureka*) prežete glasbene krajine.

Hribovske balade postrežejo tudi z več pesmimi v knjižnem jeziku kot ponavadi, za konec pa nas razveselijo še z eno izvrstno popoljanščeno priredbo pop klasič *Biv je vesele* (izvirnik – *Bang Bang: My Baby Shot Me Down* Sonnyja Bona), ki postajajo stalnica v repertoarju Uršule Ramoveš in fantov z Jazbecove grape in s čimer so se predstavili že na *Talismanu* (*Cajt* – Tom Waitsov *Time*, *Popovn dan* – Lou Reedov *Perfect Day*, *Lili Marlen* ipd.).

V bolj temačnem, baladnem vzdušju, ki preveva ta album kot celoto, se morda najbolj neposredno dotaknejo brahialni, glasbene obtežbe razbremenjeni komadi (*Če me boš v teh krajih iskal, Dobri kamni, V nedejla popovne, Blues. Žalastni žalastni demoni* itd.). V njih zasijejo vokalne harmonije tria in preprosta, a nadvse učinkovita spremljava enega ali dveh inštrumentov – obe zvesti in preverjeni sopotnici kratkih in udarnih Ramoveševih upesnenih in uglasbenih štorij s poljanskega konca, v katerih med drugim motri razliko med *tropam ovc in tropam ostrizenih ovc* ter se sprašuje, če so *vse trave parjazne*. V krajih, kjer so "trave parjazne" in nas ljubezen "dol" drži, kdo zaradi strtega srca poje Mariji, resignira, strohni, kdo koga zaklinja, umori, si sodi sam, ali celo odžre glavo živi kroti. "A zdej vidš, kuk sm te jemu rad?"

Ljubezen je najbolj subverzivna sila sveta. Janez Ramoveš ter Uršula Ramoveš s fanti z Jazbecove grape nam to vedno znova slikovito in silovito dokazujejo.

R A Z S T A V A

Kaja Kraner

Srečanje s starimi znanci

Razstava 100+: Vrhunci iz zbirke UGM

Umetnostna galerija Maribor

»Za – bolj ali manj – stalne obiskovalce galerije /.../ je sprehod po tej razstavi kot blagodejna vrnitev v domače mesto. Hodiš in srečuješ stare znance, dela, ki si jih videval na različnih razstavah, v različnih konstelacijah in kontekstih,« je zapisala Petra Vidali v članku za Večer ob razstavi 100+: *Vrhunci iz zbirke UGM*, ki obeležuje sto let organiziranega likovnega delovanja v Mariboru. Ker je Umetnostna galerija Maribor, podobno kot ljubljanska Moderna galerija, tako muzej kot galerija, se zdi, da je natanko antropološka funkcija tovrstnih muzejskih razstavnih postavitvev dobra vstopna točka v njeno refleksijo. Kot so pokazale številne analize, postavitve muzejske zbirke po galerijskem oziroma muzejskem prostoru od modernosti naprej namreč nastopa na presečišču več družbenih funkcij. Receptijski proces gledalca po prostoru naj bi tako po mnenju nekaterih analiz temeljil na ritualni strukturi, ki med drugim vzpostavlja estetsko izkušnjo toka časa, torej zgodovinsko izkušnjo ali izkušnjo duhovnega razvoja. Še najbolj očitno pa naj bi sprehod po raz-

stavnem prostoru – kot nakazuje tudi zapis Petre Vidali – artikuliral in/ali potrjeval pripadnost specifičnemu prostoru, času in kolektivni identiteti. Na eni strani vsekakor kolektivni identiteti nacije ali regije, v razredno-kulturnem smislu pa primarno meščanstvu.

Nastanek modernih javnih muzejev je bil v političnem smislu povezan z dediščino francoske revolucije. Javni muzej je bil v tej navezavi zasnovan kot mesto arhiviranja, ohranjanja in razstavljanja dediščine človeštva, zaradi česar je tudi prelomil s predhodno uveljavljenimi pristopi vrednotenja in načini identificiranja umetnosti. Na primer z vrednotenjem in hierarhiziranjem umetniških del na podlagi neposredno zaznavnih lastnosti, kar je imelo velik vpliv na način razstavljanja le-teh po prostoru. Vsaj načelna razpustitev razlikovanja in hierarhiziranja umetniških del na podlagi žanrskih, slogovnih, ikonografskih in drugih specifik, je namreč vodila v oblikovanje enotnega prostora razstavljanja, kjer so bile upodobljene vsebine in načini upodabljanja nekoliko potisnjeni v ozadje, v ospredje pa je prišel predvsem didaktičen potencial razporeditve umetniških del po prostoru. Paradoksalno je šele tovrstno simbolno poenotenje prostora omogočilo, da ta postane mesto estetskega doživetja časovnega toka, zgodovinske zavesti ali pripadnosti kolektivni identiteti.

Od konca 19. stoletja naprej sta se vendarle natančneje izoblikovala dva ključna pristopa k snovanju razstavne postavitve v javnem muzeju, ki sta si vsaj deloma nasprotujoča. Na eni strani razstavna postavitve, ki sledi fokusu na estetskih kvalitetah umetniških del in je,

vsaj deloma, bolj elitistična, saj predpostavlja publiko s predznanjem, torej z večjim kulturnim kapitalom in je tudi primarno namenjena kultiviranju. Na drugi strani pa razstavna postavitve, ki izhajajo predvsem iz pedagoške funkcije muzejev in razstav, ter je načeloma namenjena širši publiki. Zastopanje te funkcije je najbolj očitno natanko v primeru razstavljanja javnih zbirk javnih muzejev, ki še v sodobnem času praviloma vztrajajo pri bolj kla-

sični, »nevtralni« razstavni postavitvi, ne da bi upoštevali številne kritične intervencije v umetnostnozgodovinsko vednost od druge polovice 20. stoletja naprej. Takšno pozicijo je seveda potrebno razumeti natanko s perspektive didaktične funkcije in sledenja imperativu širše dostopnosti javnih muzejev, ki vodi v afirmacijo širše uveljavljenih, preverjenih, poznanih ali kar »domačnih« pogledov na umetnost in umetnostno dediščino.

Če poskušamo to najbolj osnovno kategorizacijo razstavnih postavitv v javnih muzejih – sploh kadar gre za razstavne postavitve javnih zbirk – aplicirati na konkretno razstavno postavitve *100+*: *Vrhunci iz zbirke UGM*, se vsekakor zdi, da jo je bolj ustrezno postaviti v okvir drugega pristopa. To je morda najbolj očitno razvidno na podlagi dejstva, da razstavna postavitve sledi nekakšni dvojni kronološki strukturi. Razstava namreč na eni strani gradi na linearno-razvojni logiki, kjer prvi prostor na levi strani osrednjega razstavnega nadstropja UGM pričinja za začetkom 20. stoletja, ki se nato v krožnem gibanju po sledečih si prostorih zaključí s sodobno umetnostjo po letu 2000 v prvem prostoru ob stopnišču. Na drugi strani razstavna postavitve sledi umeščanju po ključu pokrivanja posameznega desetletja. Ta pristop se je sicer v lokalnem prostoru v zadnjem času (znova) uveljavil predvsem s serijo razstav ljubljanske Moderne galerije, ki potekajo od leta 2003, in ki pokrivajo posamezno desetletje od leta 1975 naprej. Posebnost razstavne postavitve *100+*: *Vrhunci iz zbirke UGM* v tej navezavi vsekakor izhaja iz dejstva, da gre izključno za izbor iz javne zbirke z vsemi njenimi posebnostmi. Predvsem na primeru posameznih razstavnih prostorov, ki praviloma pokrivajo eno od desetletij 20. stoletja, je tako relativno razvidno, da je zbirka sestavljena tako iz del in avtorjev, ki so integralni del nacionalnega kanona, hkrati pa iz del in avtorjev, ki so zaznamovali predvsem umetnostno krajino severovzhodne Slovenije.

V prvem razstavnem prostoru, na levi strani osrednjega razstavnega nadstropja UGM, ki pokriva umetnost z začetka 20.

stoletja, se tako srečamo s sopostavitvijo »nastopa modernizma« pri nas z vsemi ključnimi nacionalnimi impresionističnimi avtorji in s spektrom t. i. hibridnih avtorjev, ki so še do neke mere zavezani posameznemu žanru ter se gibljejo na presečišču bolj ali manj akademskega realizma in sledmi drugih, pretežno regionalnih stilskih formacij, kot je na primer dunajska secesija. Drugi razstavni prostor je v trku različnih pozicij še nekoliko radikalnejši, kar je razumljivo. Dvajseta in trideseta leta 20. stoletja so nenazadnje obdobje t. i. historičnih avantgard, hkrati pa obuditve vrednot zmernega modernizma in iskanja nacionalnega izraza v umetnosti. Od Kobilčinega potreta *Orientalca* nas razstava tako med drugim prestavi do Černigojevega potreta Srečka Kosovela in angažiranega socialnega realizma (upodobitve ruralnega življenja, socialnih stisk delavskega razreda ipd.), hkrati pa razprostre še druge vidike realizmov tega obdobja, ki niso nujno politično angažirani, ampak tudi konservativni in reakcionarni. Razprostrtje različnih pozicij tega obdobja, razstavna postavitve mestoma nadgrajuje tudi z večjo sopostavitvijo del po žanrskem ključu, na primer sopostavitve več ženskih portretov oziroma avtoportreta Elde Piščanec.

Vsekakor bi lahko rekli, da tudi ostali razstavni prostoru, ki bolj ali manj rigorozno pokrivajo posamezno desetletje 20. stoletja, sledijo predvsem razprostrtju različnih sočasnih stilskih in ideoloških pozicij. Pri tem se zdi, da prehod iz petdesetih v šestdeseta leta 20. stoletja postreže z največjim rezom v stilsko-formalne kvalitete razstavljenih umetniških del, kar je morda še najbolj očitno v primeru kipar-

skih del, ki so praviloma predstavljena v središču posameznega razstavnega prostora. Natanko v tem obdobju namreč postopoma tudi stopamo v obdobje začetka prevpraševanja temeljev moderne in specifično modernistične umetnosti, hkrati pa v formativno obdobje umetniških pristopov, ki so se predvsem v devetdesetih letih 20. stoletja globalno poenotili s pomočjo generičnega označevalca 'sodobna umetnost'. Razstavna postavitev *100+*: *Vrhunci iz zbirke UGM* vendarle ostaja dosledno zavezana omenjenemu pristopu razprostiranja stilskih, estetskih in ideoloških pozicij posameznega obdobja, hkrati pa nakazovanja na posebnosti zbirke.

Natanko zato so bolj zanimivi razstavni prostori, ki postrežejo z najbolj očitnimi razlikami. Na primer razstavni prostor, ki sopostavi pozicije v umetnosti v sedemdesetih letih 20. stoletja, kjer se srečamo z bolj raziskovalnimi pristopi v slikarstvu, hkrati pa s heterogenostjo pristopov v kiparstvu, ki segajo od znamenitih akvamobilov Slavka Tihca do aktualizacije kiparske tradicije Dragice Čadež, pri čemer smiselno sopostavlja umetnostne medije, ki proti koncu 20. stoletja dobivajo vedno več pozornosti: fotografijo in video. Razstavni prostor osredotočen na osemdeseta leta 20. stoletja medijsko heterogenost še zaostri, ko pozornost nameni tudi obdobju mariborske alternativne scene osemdesetih let, ki je bila deležna prve bolj celostne raziskave v okviru razstavnega projekta *MI, VI, ONI: Fragmenti alternativnih praks 80-ih v Mariboru* med leti 2013 in 2014. V prostoru se tako med drugim srečamo z zinovsko produkcijo Maria Marzidovška, video pro-

dukcijo Marine Gržinić in Aine Šmid (predstavnici »ljubljske alternativne scene 80. let«), hkrati pa z deli Ide Brišnik Remec, Štefana Galiča, Andreja Skrbineka in videoinstalacijo Marka A. Kovačiča, ki je predstavljal pomemben člen prehoda iz likovne v vizualno in tako poimenovano intermedijsko umetnost pri nas.

Razstavni prostor, ki sledi, še bolj neposredno predstavi odmeve postmodernizma osemdesetih let, kakor se manifestirajo v slikarski produkciji na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta 20. stoletja. Tudi v tem primeru se srečamo s sopostavitvijo ključnih nacionalnih predstavnikov obdobja in bolj lokalno umeščenih umetnikov. Večmedijska instalacija *Zmaga Lenardiča* je tako na primer sopostavljena delu kiparke Metke Kavčič, posebne pozornosti pa je deležno slikarstvo (Viljem Jakopin, Dušan Kirbiš, Jurij Kallan idr.). Poznopostmodernistične avtopoetike tega obdobja na eni strani vodijo v razstavni prostor, za katerega se zdi, da se v največji meri odmika od nekakšnega dvojno kronološkega pristopa, hkrati pa v umetnost od okoli leta 2000, ki najbolj očitno postreže z odpiranjem za družbene, kulturne, tehnološke in politične problematike v okviru sodobne umetnosti.

Dejstvo, da pride nekoliko bolj sodoben kuratorski pristop, ki se hkrati osredotoča na bolj formalno-estetski vidik umetniških del iz zbirke do izraza natanko v viteški dvorani UGM, je do neke mere mogoče pojasniti s tem, da gre za najmanj nevtralen razstavni prostor. Torej za razstavni prostor, ki vsaj do neke mere izsili, da sta izbor in umeščanje v prostor deležna nekoliko bolj konceptualne obravnave. Natanko v tem razstavnem prostoru se po-

stavitev tudi nekoliko odmakne od kronološko-didaktične reprezentativnosti. Namesto tega se osredotoči na pristope v umetnosti med in od devetdesetih let naprej, ki v estetsko-formalnem smislu gradijo na aktualizaciji nekaterih temeljnih modernističnih postavk oziroma ki v raziskovalnem smislu izhajajo iz temeljnih likovnih prvin – vezano bodisi na slikarski bodisi na kiparski medij. Hkrati pa se izbor in razstavna postavitev v viteški dvorani v večji meri osredotoči na umetnike, ki so posebej oblikovali predvsem mari-borsko umetnostno krajino. Razstavni prostor tako na primer sopostavi avtorje, kot so Darko Golija (s skulpturo *Lega sesanja*, ki jo je mogoče razumeti kot konceptualno nadaljevanje t. i. novega slovenskega kiparstva na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta), hkrati pa slikarje, ki so se od začetka devetdesetih let zgolj pogojno usmerili v raziskave, na katere se je osredotočilo postmedijsko slikarstvo (Oto Rimele, Zdenka Žido, Marko Jakše, Sandi Červek idr.).

Kot že izpostavljeno, je zadnji razstavni prostor oziroma prvi prostor na desni strani osrednjega razstavnega nadstropja UGM v neposredni bližini stopnišča, osredotočen na najnovejšo umetniško produkcijo. Prostor tako sopostavlja predvsem video dela (Tadeja Pogačarja, pionirja net arta Vuka Ćosića, video *Ljubljana by Heart* Nike Špan iz leta 2000), humorno-intervencijski tandem son:DA, večmedijsko instalacijo Žige Kariža, delo Petre Varl in Nataše Prosenc Stearns. Zadnji razstavni prostor skratka v kronološkem smislu ne predstavi najnovejših umetniških pristopov, ampak nakaže predvsem na ključne poteze sodobne umetnosti okoli in po letu

2000, ki jih na eni strani v temelju zaznamujejo novi mediji (internet, informacijske tehnologije itn.), na drugi strani pa bolj neposredno izhajanje umetnikov iz konkretnega družbenega konteksta.

Dobra stran strategije, ki jo je ubrala razstava *100+: Vrhunci iz Zbirke* UGM, je vsekakor razprostiranje različnih sočasnih stilskih in ideoloških pozicij posameznega obdobja oziroma desetletja 20. stoletja, ki je informativna na vsaj dveh nivojih. Na eni strani, kot že omenjeno, kaže posebnosti javne zbirke UGM na presečišču tako poimenovanega »lokalnega« in »nacionalnega interesa«. Na drugi strani takšna strategija k izboru in razstavni postavitvi kaže na dejstvo, da je umetnostno polje vedno tudi bojno polje, ki se nerazločljivo prepleta s sočasnimi dogajanjem v politični in javni sferi. Natanko v povezavi s slednjim se zdi, da je razstava v svoji zavezi didaktični funkciji, ki nikoli ne izstopa iz ozkega fokusa na umetniških delih oziroma iz bolj tradicionalnih umetnostnozgodovinskih pristopov, morda premalo ambiciozna. Razstava bi namreč lahko bodisi še dodatno poudarila razlike v umetniških pozicijah bodisi razširila in poglobila »didaktični vidik«, na primer s tekstualno kontekstualizacijo posameznega obdobja. Torej predvsem s kontekstualizacijo dogajanja v umetnostnem polju s širšimi družbenimi, političnimi, gospodarskimi in tehnološkimi okoliščinami, na primer po zgledu večjih reprezentativnih raziskovalnih razstav MG v zadnjem desetletju, predvsem od nove stalne postavitve del iz nacionalne zbirke leta 2011. Namesto tega se posebej za razstavo pripravljene krajši opisi ob posameznem umetniškem delu (samo)omejujejo

predvsem na posameznega avtorja oziroma izbrano in predstavljeno delo samo.

Predvsem tudi zato, ker si razstava *100+*: *Vrhunci iz Zbirke UGM* – kot na nekem mestu izpostavi kustosinja Breda Kolar Sluga – zadaja nalogo anticipirati stalno postavitve zbirke, hkrati pa vsaj posredno nakazovati na dejstvo, da druga največja javna institucija za moderno in sodobno vizualno umetnost pri nas še nima pogojev za stalno postavitve zbirke, bi pričakovali bolj drzen pristop. Zdi se torej, da se je razstava *100+*: *Vrhunci iz Zbirke UGM* osredotočila predvsem na premislek, na nek način pa tudi ustavila pri premisleku pristopa k selekciji iz zbirke. Presečišče izbora ključnih avtorjev, ki so zaznamovali posamezno obdobje, in izbora nekoliko spregledanih ali pozabljenih umetnikov oziroma del ter njihova postavitve po prostoru tako vsekakor ne prinaša bolj neposredne zgodovinske ak-

tualizacije izbranega s stališča sedanjosti. Razstava torej ostaja zavezana funkciji reprezentativnosti, vendar ne gre niti za reprezentacijo kompleksnosti dogajanj posameznega zgodovinskega obdobja niti reprezentacijo umetnostnozgodovinskega razvoja s stališča sedanjosti, na podlagi česar bi se na primer gradila predzgodovina trenutnih pristopov v umetnosti. Zdi se torej, da gre predvsem za uvodoma omejeno »identitetno reprezentativnost«, ki gledalcu bolj kot interpretativni, intelektualni izziv ali lekcijo iz zgodovine ponuja potrditev že uveljavljenega. Vprašanje, ali ima tovrstna preverjena in varna, v nekem simbolnem smislu morda celo obrambna pozicija osrednje regionalne javne umetnostne institucije, karkoli opraviti s še vedno aktualnim prevpraševanjem temeljnih funkcij javnih umetniških institucij zaradi trenutnih pandemičnih okoliščin, pa naj ostane odprto.

S U M M A R Y

In the editorial, *Emica Antončič* comments on the recent turbulent developments affecting the book scene in Slovenia, including the suspending of the law on the uniform pricing of books. Under the title “Children want to read” is her warning that the system of school libraries is falling apart, and the ultimate victims of this are children, among whom new differences are being created in terms of access to books.

Dialogi’s music editor *Igor Bašič* interviews double bassist, musical improvisationist, electronic musician and composer *Tomaž Grom*, who describes himself as being a field worker and having learned from practical experience.

Social sciences editor *Ciril Oberstar* has put together a *thematic set of articles on a shorter working week*. At the outbreak of the epidemic in the spring, it seemed for a short time as though capitalism had come to a halt. “The pressure of external circumstances was so strong that in *Realpolitik* ideas regarding universal basic income (unconditional payment of a monthly income for all) were circulating in all seriousness, and the authorities in many countries of the world ordered a decrease or even temporary suspension of working hours, thereby inadvertently granting employees large amounts of free time,” the editor writes. This raises the question of whether it is possible to shorten the existing eight-hour working day and the 40-hour working week, which is already a hundred years old and was shaped by the need to tackle high unemployment as a result of the Great Depression of the late 1920s. Psychologist and sociologist *Eva Matjaž*, sociologist and philosopher *Dan Juvan*, psychologist *Nastja Cindy Zupančič* and sociologists *Maja Breznik* and *Jožica Čehovin Zajc* contribute articles on the topic. Their articles bring to light examples of companies that have voluntarily reduced the

working hours of their employees to 6 hours without simultaneously reducing their salaries as well as the dark side of part-time work.

In the *polemic* surrounding the different views of the manuscript legacy of Srečko Kosovel, professor of comparative literature Janez Vrečko responds to poet Miklavž Komelj.

An extensive critical section, *Cultural diagnosis*, follows. *Veronika Zakonjšek* writes about *First Cow*, the seventh feature film by premier American independent filmmaker *Kelly Reichardt*, and *Jernej Trebežnik* writes about another film from the American independent scene: *Waves*, directed by *Trey Edward Shults*. *Marko Stojiljković* reviews *Matthias & Maxime*, the latest film by Canadian Francophone creator *Xavier Dolan*, and then the Korean action film *Peninsula*, a sequel to the popular *Train to Busan*. In book reviews, we first publish *Matic Majcen's* article on two humanistic books: *The Ecology of Ideas* by British scientist and researcher *Gregory Bateson* in Slovene translation and *The Case for the Green New Deal* by British economist *Ann Pettifor*. *Petra Samec Stefančič* reviews two novels with a women's theme, written by two Balkan writers: *In the Zone (V conì)* by Bosnian *Lamija Begagić* and *Dendrites* by Greek *Kalia Papadaki*. *Robert Kuret* examines *The Masterpiece*, the much-promoted novel by *Ana Schnabl*, and the novel *Agni* by *Borut Kraševac*, which has just won an award at the Slovenian Book Fair for best literary debut. *Veronika Šoster* reviews the picture book *On the Origin of Species*, which was adapted by illustrator and graphic designer *Sabina Radeva* based on Charles Darwin's work. *Igor Bašin* reviews the music album *Tamotaït* by the Sahel/Saharan blues group *Tamikrest*, and *Katarina Juvančič* reviews *Mountain Ballads (Hribovske balade)* by *Janez Ramoveš*, performed by *Uršula Ramoveš* and *Fantje z Jazbecove grape*. The issue is concluded with *Kaja Kraner's* reflection on the retrospective exhibition *100+ : Highlights from the UGM collection* (Maribor Art Gallery).

<http://www.aristej.si/slo/dialogi/index.html>

<https://www.facebook.com/revijadialogi>

<https://www.eurozine.com/journals/dialogi/>